

İBÂDİYE'NİN DOĞUŞU VE GÖRÜŞLERİ

(Doktora Tezi)

Dr. Ethem Ruhi FİĞLALİ

A. Ü. İlâhiyat Fakültesi
İslâm Mezhepleri Tarihi Kürsüsü

دیس فائو اولو
۱۹۸۳/۷/۲۰
D. İ. İ. İ.

İBÂDİYE'NİN DOĞUŞU VE GÖRÜŞLERİ

(Doktora Tezi)

Dr. Ethem Ruhi FİĞLALİ

A. Ü. İlahiyat Fakültesi
İslâm Mezhepleri Tarihi Kürsüsü

Bu eser, Prof. Muhammed b. Tâvit et-Tancî, Prof. Dr. Neşet Çağatay ve Doç. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu'ndan müteşekkil jüri tarafından 29. Haziran. 1972 tarihinde "Pekiyi" derecede Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

*Değerli Ağabeyim
Yaşar Kutluay'ın
Azîz Hâturasına...*

ÖNSÖZ

İslâm Mezhepleri Târîhi, bugün dünyada ve memleketimizde oldukça yeni bir bilim dalıdır. Bu alanda yapılmış çalışma ve araştırmalar da hemen hemen yok denecek kadar azdır.

Aslında İslâm düşüncesinin, târih boyunca gösterdiği en iyi gelişmeler, mezheplerin doğuşu ve onları takip eden dönemlerde olmuştur. Kur'an ve Sünnet'in çeşitli fırkalar tarafından ayrı şekillerde değerlendirilişi, düşünceye yeni ufuklar açmış ve böylece İslâm dünyası, geniş bir fikir zemininde, görüşlerin karşılıklı savunulduğu faydalı ve verimli bir ortama kavuşmuştur.

İslâm Mezhepleri Tarihinde bu geniş düşünce alanının belli başlı noktaları, ilk günlerden itibaren Hâriciler, Şii'ler, Mutezile ve Ehl-i Sünnet gibi büyük mezhepler tarafından tutulmuştur. Mutezile, bir fırka olarak bugün yoktur. Hâricî fırkalarından da yalnız İbâdiye, Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın yanında, varlığını günümüze kadar sürdürebilmiş ilgi çekici bir fırkadır.

Böyle olmasına rağmen, İslâm Mezhepleri arasında ilk ortaya çıkan Hâricîlerin bu konu üzerinde, -münferit makaleler bir yana bırakılacak olursa- ciddi bir çalışma yapılmadığı için, Ehl-i Sünnet ve Şîa üzerindeki çalışmalara kıyasla büyük bir boşluk göze çarpıyordu. İşte biz, bu az işlenmiş sahanın, daha derli toplu bir değerlendirilmesine gitmek gerektiği düşüncesiyle, İbâdiye üzerinde çalışmaya başladık.

Tez konusu olarak İbâdiye'yi tercih edişimizin bir diğer sebebi de şu oldu. Bilindiği gibi yakın zamanlara kadar İslâm Mezhepleri hakkındaki bilgilerimiz, çoğunlukla Ehl-i Sünnet yazarlarının kaleme aldıkları Milal ve Nihal kitaplarına bağlı kalıyordu. Elimizde mezheplerin, özellikle Hâricîlerin kendi yazarları tarafından kaleme alınmış eserleri yoktu. Bir mezhebe muhâlif olan yazarın, o mezhep hakkında ileri sürdüğü görüşler genel olarak tek tarafî kaldığı için, mezhepler arasında mukayese imkânı olmuyordu.

Ancak son yıllarda İbâdîlere ait bir takım eserlerin bulunması ve bunlardan bir kısmını çeşitli kanallarla elde edebilişimiz, bu fırkanın gerçek görüşlerini tesbit ve aydınlatabilme imkânlarını sağlamış oldu. Ve böylece İbâdiye'yi kendi kitapları ve Ehl-i Sünnet eserlerinin verdiği bilgilerle mukayeseli olarak ortaya koymaya çalıştık.

Uzun devirler boyu çeşitli değişikliklere uğramış ve halen yaşamakta olan bir fırkayı, bütünüyle ortaya koyabilmenin güçlüğü açıktır. Bunun için araştırmada, yalnızca faydalanılabilen eserler çerçevesinde kalındı ve İbâdîliğin son devirleri üzerinde durulmadı. Ayrıca bugün Kuzey Afrika'nın bazı bölgelerinde, Zeng'bar'da ve Umân dolaylarında itikâdî ve fikhî görüşleriyle varlıklarını sürdüren İbâdiye'nin yalnızca itikâdî ve siyâsî görüşleri incelenmiş; başlı başına bir araştırma konusu olabilecek fikhî görüşlerine hiç dokunulmamıştır.

Araştırmada şahıs isimlerinin çoğunun hemen yanına ölüm târihleri (hicri/ milâdî şeklinde) konulmuştur. Parantez içindeki çift rakamlar, halife veya hânedânların hükûmet sürelerini göstermektedir. Ayrıca dip notlarda, yazar ve eserleri kısaltılmış olarak her defasında gösterilmiştir. Bu tekrarı verdiği güçlüklerle, gerek metin içinde gerekse dip notlarda isimlerin başlarındaki "harf-i târif"ler kaldırılmıştır.

"Önsöz"ümüzün son sözlerinde bu tezin başlangıcında büyük emeği geçmiş ve bir müddet araştırmayı yönetmiş olan Merhûm Doç. Dr. Yaşar Kutluay'ı rahmetle anıyorum.

Ayrıca daha sonra İslâm Mezhepleri Târihi Kürsüsü Yöneticiliğini üzerine alan ve başlanmış bu tezin konusunu aynen kabul eden, tezin yönetimi sırasında engin vukûf ve dirayeti ile bana ışık tutan ve İbâdî kaynakların tesbit ve temininde büyük yardımlarda bulunan Saygıdeğer Hocam Prof. Muhammed b. Tevit et-TANCI'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Dekanlığı sırasında İngiltere'den İbâdî yazmalarının mikrofilmelerini getirterek kütüphanemize kazandıran ve faydalanmamızı sağlayan Saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Hüseyin Gâzi Yurdaydın'a ve Fransızca tercümelerde yardımları dokunan aziz dostlarım, Dr. Âgâh Oktay Güner ve Fahreddin Aral'a da teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	5
İÇİNDEKİLER	7
İBÂDİYE'NİN KAYNAKLARI HAKKINDA	9
GİRİŞ	19

BİRİNCİ BÖLÜM

İBÂDİYE'NİN DOĞUŞU	53
1. İbâdiye'nin Doğuşuna Kadar Havâric	53
2. Havâric'in Fırkalara Ayrılışı	74
3. İbâdiye	82
a) Basra İbâdiliği	83
b) Yemen ve Hadramevt İbâdiliği	91
c) Umân İbâdiliği	95
d) Kuzey Afrika ve Mağrib İbâdiliği	99

İKİNCİ BÖLÜM

İBÂDİYE'NİN GÖRÜŞLERİ	107
I. Devlet Anlayışları	108
1- İmâmet Konusu	110
a) İmam Gerekli midir?	110
b) İmamlara Verilen İsimler	112
c) İmamın Özellikleri	113
d) İmamın Seçimi	115
2- Devletin Görev ve Faaliyetleri	118
a) Şeriatın Tatbiki	118

b) Âdâlet	119
c) Cihad	121
d) Emânetler	125
e) İmânı Gizleme (Takıyye-Kitmân)	125
II. İtikâdî Görüşleri	125
1- İmân	126
a) Allah'a İmân	129
b) Melekler ve Kitab'lara İmân.....	130
c) Peygamberlere İmân	131
d) Kadere İmân	133
2- Allah'ın Görülmesi Konusu (Ru'yetullah)	134
3- Büyük Günah İşleyenin Durumu (Murtekibu'l-Kebîre) .	135
SONUÇ	140
BİBLİYOGRAFYA	143
İNDEKS	154

İBÂDİYE'NİN KAYNAKLARI HAKKINDA

Herhangi bir mezhep veya fırkanın incelenmesinde, şüphe yok ki ilk akla gelen eserler “Makâlât” veya “Milel ve Nihal” kitapları olmaktadır.

Biliyoruz ki ilk İslâm bilginleri, Ehl-i Sünnet'ten ayrı düşünen İtikâdî mezheplerin, bu konulardaki görüşlerini bildiren eserlere “Makâlât” demişlerdi. Gerçekten mezheplerin doğuşu sırasında, her fırkanın kendine ait görüşleri belirtmek için yazdığı yazılar, belli bir konuyu ortaya koyduğundan bir makale hüviyeti gösteriyor ve dolayısıyla da, fırkaların ilk devirlerdeki görüşlerini bildiren eserlere “Makâlât” deniyordu. Muhtemelen parça parça veya küçük oluşlarından dolayı, çeşitli fırkalarca kaleme alınmış bu eserler, maalesef bugün bize ulaşamamıştır. Nitekim İbn Nedîm (Ö. 385 /995), Havâric'in çeşitli kollarına ve bu arada İbâdiye'ye ait birçok eserin adlarını ve yazarlarını bildiriyorsa da, “bu eserler bize ulaşamamıştır” dedikten sonra, sebep olarak kitaplarının gizli tutulduğunu söylemektedir.¹

Şu anda fırkalara dair elimizde bulunan eserler “Milel ve Nihal” kitaplarıdır. Bu kitaplar, genel olarak III. / IX. asırdan itibaren Ehl-i Sünnet bilginleri tarafından dinler ve mezhepleri anlatmak gayesiyle kaleme alınmıştır. Bu eserlerin en büyük özelliği, Ehl-i Sünnet'in kendi karşısındaki fırkaları ve dinleri tenkîd ve reddetmek, İslâm'ı savunmak için yazılmış olmalarıdır. Bu sebepten Milel ve Nihal kitaplarında bir takım yanlış anlatışlar ve polemikler bulunmaktadır. Bu nevî kitaplardan birinin yazarı olan Eş'arî (Ö. 324 / 935) bile, bu duruma işaret etmek gereğini hissetmiş ve mezhepler üzerinde eser yazanlar arasında, anlattıklarını yanlış ortaya koyanların, mugâlataya sapanların, muhaliflerini kötölemek için kasten fikirlerine ilâveler yapanların bulunduğunu söylemiştir.² Nitekim İbâdiye'nin gerek şubeleri, gerek fikirlerini ortaya koyarken ileride işaret edilecek bir takım yanlışlıklar yapmıştır.

1 *Fihrist*, 182-3; Bağdadlı İsmâil Paşa, *Esmâu'l-Müellifîn*, I, 1.

2 *Makâlât*, 1.

Mezhepler üzerinde çalışılırken baş vurulacak diğer eserler de tarih kitaplarıdır. Bunlar da genel görünüşleri ve büyük çoğunluğu ile Milel ve Nihâl kitapları gibi, Ehl-i Sünnet yazarları tarafından kaleme alınmıştır. Bu sebepten fırkaların faaliyetlerini, sadece merkezî idare ile veya cemâatla olan ilgileri nisbetinde ele almış; onlara ayrı bir yer ayırma yoluna gitmemişlerdir.

Bununla birlikte Belâzurî (279 / 892), İbn Kuteybe (276 / 889), Dîneverî (282 / 895), Ya'kûbî (292 / 905), Taberî (310 / 922), Mes'ûdî (346 / 957), İbnu'l-Esîr (630 / 1232), İbnu'l-Cevzî (597 / 1200), İbn Kesîr (774 / 1372), İbn Haldûn (808 / 1405), Makrizî (845 / 1441) ve Aynî (855 / 1451) gibi yazarlar, bilgilerini bize oldukça sağlam yollarla intikal ettirmeye çalışmışlar ve bir bakıma haklı olarak yalnızca kendilerine ulaşan bilgilerle yetinerek mezhep veya fırka mensuplarının faaliyetleri hakkında toplu bir bilgi vermemişlerdir. Meselâ, bize ulaştığı kadariyle, İbn Haldûn'un dışında bu saydıklarımızın hiç biri de Kuzey Afrika'daki İbâdî faaliyetleri hakkında hemen hiç bilgi vermemişlerdir. İbn Haldûn'un bu konudaki bilgileri sağlam olduğu kadar da zengindir.

Ehl-i Sünnet yazarlarının, kendilerinin dışındaki fırka mensupları hakkında gösterdikleri bu ihmali, bir bakıma tabii görmek lâzumdur; çünkü Ehl-i Sünnet yazarlarının, merkezî otoriteyi temsil eden hükûmete karşı muhalif kuvvetler olarak görülen diğer mezhep mensuplarını, ihmal etmeleri ve hattâ hiç anmamaları veya andıkları zaman da sırf merkezî idare, ile olan münasebetleri dolayısıyla ele almış olmaları, kendilerine ulaşan bilgilere bağlı olduğu için yadırganmamalıdır.

Bu sebepten günümüzün mezhepler tarihi araştırmacılarının dikkat ettikleri ve etmeleri gerekli en önemli husus, ele alacak fırkanın, mümkün olduğu kadar kendi eserlerine başvurmaktır. Mezheplerin kendi yazarları tarafından kaleme alınmış eserler ele geçtikçe ve kütüphanelerin derinliklerinden çıkarılarak ilim âlemine sunuldukça, mezhepler arasındaki sert ayrılıklar kaybolacak, ihtilâf noktaları aydınlanacak ve belki de gereksiz düşmanlıklar, yerini dostluk ve müşterek anlayışa bırakacaktır.

İbâdiye fırkası da, batıda Kuzey Afrika, Zengibar, Sudan, güneyde Güney Arabistan, Yakın, Orta ve hattâ Uzak Doğuda'ki birçok ülkelere yayılmış ve günümüze ulaşmış olduğu halde, tarihleri henüz yeterince karanlıklardan kurtulamamış; birçok meseleleri meydana çıkarılmamış ve bazen de Ehl-i Sünnet'in dışındadır; diye tersine anlaşılacak tekfir edilmiştir.

Bunun en büyük âmili, onların kendi görüşlerini ve tarihlerini ortaya koyan eserleri yazmamış olmalarından çok, ilk devrelere ait bu eserlerin kaybolmuş bulunması ve bize kadar ulaşmamış olmasıdır. Mâmafih IX./XV. asır İbâdî bilgînlerinden Berrâdî, doğu ve batı İbâdîlerine ait 82 eserden bahseder ve bunları tanıtır.³

Hâsılı şu anda İbâdîye'nin birçok eserlerinin adlarını bilmekle beraber, onların VI/ XII. asra kadarki kitaplarına sâhip değiliz. Biz burada, İbâdîye'nin kaynaklarını T. Lewicki,⁴ A. de C. Motylinski,⁵ C. Brockelmann,⁶ Z. Smogorzewski,⁷ J. Schacht⁸ tarafından bildirilen eserlerden ancak, temin edebildiklerimiz ve araştırmamızda kullandıklarımız hakkında bilgi vermek suretiyle tanıtmış olacağız.

Araştırmamızda kullandığımız İbâdîye'ye ait kaynakları tarihî ve itikâdî oluşlarına göre ikiye ayırabiliriz.

Tarihî eserlerin ilki Ebu'l-Fazl Ebu'l-Kâsım b. İbrâhîm el-Berrâdî ed-Demmerî'nin "*Kitâbu'l-Cevâhiri'l-Muntekât fi-İtmâm-i mâ-Ahlâ bihi Kitâbu't-Tabakât*"tır.

Berrâdî, Cebel Nefûse'de Demmer'dendir. Daha sonra yerleştiği Cerbe'de ölmüştür. Ölüm tarihi bilinmemekle beraber, hocaları arasında bulunan Ebû Sâkin Âmir eş-Şemmâhî'nin 792/ 1390 yılında öldüğü göz önüne alınarak, Berrâdî'nin de VIII/ XIV. asır sonları ile IX/ XV. asır başlarında yaşamış olduğu tahmin edilebilir.⁹

el-Cevâhiru'l-Muntekât'ın Ebu'l-Abbas Ahmed b. Saîd'in "*Tabakâtu'l-Meşâyih*"¹⁰ adlı eserine bir tekmile olduğu, kendi başlığından

3 *Cevâhir*, 218-221. Aynı liste A. de C. Motylinski tarafından da yayınlanmıştır. Bk.: *Bibliographie du Mzab-Les Livres de la Secte Abadhite*, ss. 15-75.

4 *EI.*, 680 vb.; T. Lewicki, *De Quelques Textes Inédits en Vieux Berbère provenant d'une Chronique Ibâdite Anonyme*, 275-296.

5 *L'Aqida des Abadhites*, 544 vd.

6 *GAL.* I, 336; II, 240, 409; *SUPPL.* I, 691-2, II, 339, 568, 823.

7 *Essai de bio-bibliographie Ibadite - Wahbite*, 45-57.

8 *Bibliothèques et Manuscrits Abadhites*, 375-398.

9 Rene Basset, Berrâdî, *IA*, II, 563.

10 Ebu'l-Abbas Ahmed b. Saîd b. Süleyman b. Ali b. İhlef ed-Dercinî, VII/ XIII. asır İbâdî âlimlerindendir. Halen Lwow Üniversitesi yazmaları arasında bulunan *Kitab Tabakât'il-Meşâyih* iki kısımdır. Birincisi Ebû Zekeriyâ'nın *Siyer*'inin tekrarıdır. İkinci kısım ise, İslâm'ın ilk yıllarından VII/ XIII. asra kadarki İbâdîye ricâlini ellîşer yıllık tabakalar halinde anlatır. Bk.: A. de C. Motylinski, *IA*, III, 539; *GAL.* I, 336; *SUPPL.* I, 575; T. Lewicki, *Une Chronique Ibâdite*, *REI*, 1934, s. 59, n. 3.

da anlaşılmaktadır ve tahminen 810/1407 yılına doğru yazılmıştır.¹¹ Eser, 1302 yılında Kahire’de taş basması olarak basılmış olup 239 sayfadır. Hz. Peygamberden Rüstemî imamı Muhammed b. Aflah’ın hilâfetine kadarki devreyi sistemli bir şekilde İbâdiye’ye has bir görüşle ele almakta ve sonunda da doğru ve batılı İbâdîlerin eserlerini vermektir.

İbâdiye târihlerinin ikincisi Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ebî Osman Saîd b. Abdilvâhid eş-Şemmâhî el-Yefrenî el-Âmirî’nin *Kitabu’s-Siyer*’idir.

Şemmâhî, bir İbâdî fakih ve biyografî yazarıdır. Trablus’ta Cebel Nefûse’ köylerinden birinde Cemâziyelevvel. 928 / Nisan. 1522 yılında ölmüştür¹².

Kitabu’s-Siyer, 471 / 1078 yılında ölen İbâdî târihçisi Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Vargelânî’nin¹³ *Kitâbu’s-Sîre ve Ahbâru’l-Eimme* adlı eseri¹⁴ ile Ebû’l-Abbas Ahmed ed-Dercinî’nin *Tabakâtı* ve el-Berrâdî’nin *el-Cevâhir*’inden derlenmiş, aynı zamanda onları da tamamlayan bir tabakat kitabıdır.¹⁵

Eser, 1301 yılında Kahire’de taş basması olarak basılmıştır, 600 sayfadır.¹⁶ Biz bu eserin, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi İsmail Saib Bölümü, I. 1568 numarada kayıtlı olan ve ilim âlemine benüz tanıtılmamış yazma nüshasını kullandık.¹⁷

Kitâbüs-Siyer’in bu yazma nüshası 1123 / 1711 yılında istinsah edilmiştir. Oldukça kötü bir Mağrib hattı ile yazılmış olup 278 varaktan ibarettir. Her sayfada 19 satır vardır.

Eser, Hz. Peygamber’in nesebi ile başlamakta ve Siyer-i Nebî anlatıldıktan sonra halifeler, Muaviye ve diğer Emevî halifeleri, İbâdî imamları, Mağrib İbâdî imamları olaylarla birlikte bir tabakât havası içinde verilmektedir.

11 Ayrıca bk.: *GAL.* II, 240; *SUPPL.* II, 339.

12 *GAL.* II, 240; *SUPPL.* II, 339; M. Bencheneb, Şemmâhî, *JA.*, XI, 406.

13 Bu kelime Mağrib’de “el-Varcelânî” şeklinde yazılır, fakat “el-Vargelânî” olarak telaffuz edilir.

14 *GAL.*, I, 336. Ebû Zekeriyâ’nın *Kitâbu’s-Sîre’si*, F. Masqueray tarafından *Chronique d’Abou Zakaria*, Alger, 1878” adı altında Fransızcaya çevrilmiştir. Polonya Lwow yazmaları arasında da güzel bir nüshası vardır. Bk.: T. Lewicki, Une Chronique, *REI*, 59, n. 2.

15 T. Lewicki, Une Chronique, *REI*, 59; *GAL.* II, 240; *SUPPL.* II, 339.

16 Eser hakkında geniş bilgi için bk.: T. Lewicki, Une Chronique, *REI*, 59-75.

17 Bu yazma nüshadan henü haberdar eden Sayın Prof. Muhammed b. Tâvit et-Tancî’ye ve eseri tetkik hususunda büyük kolaylık gösteren İsmail Saib Bölümü yöneticilerine teşekkür ederim.

Oldukça geç bir devrede yaşamış olmakla beraber Şemmâhî'nin Siyer'i, Berrâdî'nin eseri gibi İbâdiye tarihi için ilgi çekici bilgileri ihtiva etmektedir.

Şemmâhî ve Berrâdî gibi Mağrib'li İbâdîlerin bu eserleri yanında, iki de son devir Doğu'lu İbâdî yazarının eserine sâhibiz.

Bunlardan birincisi Selîl b. Rezik (1274 / 1850)'in aslı Cambridge-nu. 183 ve Paris-nu. 4853'de bulunan *el-Fethu'l - Mubîn fî-Sîreti's-Sadât* adlı eseridir.¹⁸ Bu eseri George Percy Badger arapça aslından *History of the Imâms and Saiyyids of Omân* (London, 1871) başlığı altında İngilizceye çevirmiş ve kendisi de Giriş, Nottar ve sonuna da: A) İmam-ların unvanları, B) İbâdiye ve C) Ali'nin öldürülmesi hakkında üç zeyl eklemiştir. Kitap, zeylleri ile birlikte 420 sayfadır.

Biz eserin bu İngilizceye yapılmış tercümesinden faydalandık. Genel hatlarıyla ciddi bir eserdir ve 41-1273 / 661-1856 yılına kadarki Uman tarihini İbâdî görüşü ile ele almıştır. Kitapta yazarın ölümünden sonraki olaylar Badger tarafından tamamlanmıştır.

İbâdiye'nin doğu kısmına ait diğer eser devrinin ileri gelen İbâdî âlimi Ebû Muhammed Abdullah b. Humeyyid b. Sellûm es-Sâlimî (1332 / 1914)'nin *Tuhfetu'l-A'yân bi-Sîret-i Ehl-i Umân* adlı kitabıdır.¹⁹

Eser iki cilttir ve I. Cilt 404, II. Cilt de 324 sayfadır; bir kitap halinde 1961 yılında Kahire'de basılmıştır. İslâm'dan önceki Uman hakkında kısa bir girişten sonra, Umanlıların dinlerini nasıl ve kimden aldıklarını bildiren bir bölümü, İbâdiye'nin görüşlerini özetleyen kısa bir bölüm takib etmekte ve sonra Uman İbâdî İmamlarının kronolojik tarihlerine geçilmektedir. Oldukça zengin ve faydalı bilgiler ihtiva eden kitap Uman İbâdiye tarihi için önemli olmakla beraber, kaynaklarını göstermediği için de değerini oldukça kaybetmektedir.

İbâdiye'ye ait elimizde bulunan tarih kitaplarının sonuncusu asrımızda propaganda için Ebû'r-Rebi Süleyman el-Bârûnî tarafından yazılan "*Muhtasarü Târihi'l-İbâdiyye*" adlı küçük kitaptır.

Süleyman el-Bârûnî, XX. asırda yeni bir İbâdî devleti kurma faaliyetine girişen ve 1908 yılında Meşrûtiyet'in ilânı üzerine Osmanlı İmparatorluğu "Meclis-i Mebûsân'ma Cebel-i Nefûse livâsı" olarak çağırılan ve Birinci Dünya Savaşı sonunda 1921 yılına kadar devam eden

18 SUPPL. II, 568, 823.

19 SUPPL. II, 823; Zirikî, *Alâm*, IV, 214.

el-Cumhuriyetu't-Trablusiyye" adıyla bir devlet kuran ve bu arada Kahire'de açtığı bir matbaada İbâdiye'nin eserlerini hasan hareketli bir şimadır.²⁰

Onun 81 sayfalık bu küçük eseri 1357/1938 yılında Tunus'ta basılmıştır.²¹ Hz. Peygamber'den itibaren İslâm târihini, ilk dört halifeyi, Abdülmelik b. Mervan'a kadar Emevî halifelerini, İbn İbâd ve diğer İbâdiye imamlarını, Mağrib İbâdiyesini, doğu bölgeleri İbâdiye tarihçesini ve İbâdiye'nin önemli görüşlerini son derece kısa bir şekilde anlatmakta ve kendine düşen propaganda görevini yerine getirmektedir.

Buraya kadar adlarını ve kısaca özelliklerini belirttiğimiz İbâdiye tarihleri ile Ehl-i Sünnet yazarlarının tarihleri arasında, bilhassa Hz. Osman ve onu takib eden zamanların olaylarının açıklanması bakımından büyük farklılıklar bulunmaktadır. Bunların da mezhep taraflılığından ileri geldiği açıktır; ama bu eserler, İbâdî davranışlarının sebeplerini ve onların psikolojik ve fikrî yapılarını kavramak için, araştırıcıya yeterli ışık tutmaktadır.

Bugüne kadar yeterince aydınlığa kavuşturulmamış İbâdiye'nin görüşleri hakkında araştırmamızda kullandığımız iki eser, oldukça önemli görünmektedir; çünkü bugüne kadar İbâdiye'nin görüşleri hakkındaki bütün bilgilerimiz, Ehl-i Sünnet'in bu konuda verdiği bilgilere inhisar ediyordu. Bugün kullandığımız iki eser ve bir kısmı yazma nüshalar, bir kısmı da basılmış durumda olan ve fakat bir takım imkânsızlıklar sebebiyle temin edemediğimiz diğer İbâdiye itikâdına ait kitaplarla, İbâdiye'nin görüşlerinin ileride daha da aydınlanacağı kanaatindeyiz. Bu konuda araştırmalarda bulunacaklara bir kolaylık olmak üzere, hiç değilse basılmış İbâdiye eserlerinden itikâda dair olanlarının bir listesini, bu bölümün sonuna koyacağız.²²

Kullandığımız İbâdiye itikâdına ait eserlerden biri oldukça erken devirlerde yazılmıştır. Bu, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhim el-Vargelânî (Vargla. 570/1174)'nin *Kitâbu'd-Delîl li-Ehli'l-Ukûl li-Bâğî's-Sebîl bi-Nûri'd-Delîl li-Tahkîki Mîzhebi'l-Hakk bi'l-Burhân ve 's-Sıdk* adındaki üç ciltlik eseridir.²³

20 Süleyman el-Bârûnî hakkında geniş bilgi için bk.: Ebû'l-Kâsım el-Bârûnî, *Hayâtu Suleyman Bâşâ el-Bârûnî*, Kahire, 1367/1948.

21 Bu eserin varlığından bizi haberdar eden ve tetkik için veren Doç. Dr. İsmail Cerrahoğlu'na teşekkür ederim.

22 Yazma nüshalar hakkında bk.: Berrâdî, *Cevâhir*, 218 vd.; A. de C. Motylinski, *Bibliographie du Mzab*, 15-72.

23 SUPPL. I, 692; Zirikî, *Alâm*, IX, 129.

Ashl British Museum, Or. 6564 numarda bulunan bu eser, Kahire'de 1306 yılında Bârûniye matbaasında taş basması olarak basılmıştır. Üç cildi bir arada basılan bu eserin I. Cildi 72, II. Cildi 111, III. Cildi de 255 sayfadır.

Kısaca *Kitâbu'd-Delîl ve 'l-Burhân* denilen bu eserin birinci cildinde, klâsik Mîlel ve Nihal kitapları tarzında ihtilâflardan bahsedilmekte ve İslâm ümmeti övüldükten sonra, Mârîka denilen Havâric ve Ehl-i Sünnet de dâhil diğer fırkaların durumları ve görüşleri ele alınmaktadır. İkinci ciltte de, "birinci ciltte belirttiğimiz Hak Mezhebin (İbâdiye) görüşleri ve ihtilâflar teyid edilecektir" dendiikten sonra İslâm ve imanın özellikleri ve diğer esaslar incelenmektedir. Üçüncü cilt, *Kitabu'r-Resâil* başlığı altında muhtelif yerlere yazılmış risâlelerle, fırkanın görüşleri ele alınarak, bir bakıma birinci ve ikinci ciltlerdeki bilgiler tekrarlanmaktadır.

Mevcut durumu ile *Kitâbu'd-Delîl ve 'l-Burhân*, İbâdiye itikadı için çok önemli bir kaynak durumundadır.

Diğer eserimizde de Uman'lı bir İbâdî âlimi olan Ebû Saîd Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı eseridir. Bu eser, British Museum, L. Or. 2606 numarada kayıtlıdır. Yaşar Kutluay, Charles Rieu'nun tamamı üç cilt olduğu anlaşılan eserin elde mevcut ikinci ve üçüncü kitaplarını tanıttığını ve Cumeyyil b. Hâmis es-Sa'dî tarafından hazırlanan ve 1297/1879 yılından itibaren basılmasına başlanan ve on cildi çıkan bir İbâdî fıkıh kitabı *Kâmûsu's-Şeriâ* adlı eserin²⁴ VIII. cilt 309. sayfasında eserin yazarının künyesinin yukarıdaki şekilde verildiğini nakletmektedir.²⁵

Kutluay, yaşadığı devri kesin olarak bilmediğimiz Kalhâtî'nin, *Kâmûs* (VIII, 299)'teki sıraya bakılarak VII. veya VIII/XIII-XIV. yüzyıllarda yaşamış olduğu ihtimalini ileri sürerken²⁶, Brockelmann onun 1070/1659 yılından önce yaşadığını söylemektedir.²⁷

Tek kitap halindeki ikinci ve üçüncü ciltlerin British Museum'daki sayfa numaralanmasında elimizdeki foto-kopiye göre bir yanlışlık yapılmıştır. Şöyle ki 3. varaktan sonra bir varak atlanıp 5. olması ge-

24 SUPPL. II, 568.

25 İbâdilere aitt bazı metinler, *İF, Dergisi* 1967, XV, 142.

26 aynı makale, 142.

27 SUPPL. II, 568. Bu konuda, *el-Keşf* hakkında bir tanıtmaya yazısı yazan ve eserin aslından Ali'nin hilâfeti ile ilgili kısmın İngilizce tercümesini veren Muhammed Kafâfi (The Rise of Khârijism According to Abu Saîd Muhammed b. Saîd al-Azdî al-Kalhâtî, *Bulletin of the Faculty of Arts, Kahire* 1952, s. 31)'de Brockelmann'ın görüşüne uymaktadır.

reken varâğa (4) numara konduğu için gerek M. Kafâfi²⁸, gerek Kutluay²⁹ British Museum'un yaptığı yanlış devam ettirmişler ve böylece eseri (234) olması gerekirken (233) varak olarak göstermişlerdir.

el-Keşf ve 'l-Beyân'ın ikinci cildi, klâsik tarihler gibi Kudretin ızhârı, arşın ve diğerlerinin yaratılması ile başlamakta ve bir peygamberler tarihi verdikten sonra Hz. Peygamber, Hülefâyî Râşidîn ve Emevî halifelerinin bir kısmını içine almaktadır. Üçüncü cilt ise, tam bir Milel ve Nihaldir. XXV. Bab'dan itibaren başlayan bu ciltte dinler ve İslâm fırkaları anlatılmakta ve son kısımda (v. 225 vd.) kendilerinin görüşleri bir ilmihal havası içinde verilmektedir. Kendi görüşleri aynı zamanda, diğer fırkaların görüşlerini ortaya koyarken de verilmektedir. Genel hüviyeti ile kitap, Mezhepler tarihi yönünden çok ilgi çekici ve değerli bilgileri ihtiva etmektedir.

İbâdiye'nin tarih ve itikâdına ait, araştırmamızda kullandığımız eserler hakkındaki bu kısa sözlerimizden sonra, birkaç cümle ile de olsa İbâdiye üzerinde yapılan araştırmalardan söz etmemiz gereklidir.

Münhasıran İbâdiye hakkında yapılan tek çalışma Ali Yahyâ Muhammer'e aittir. Onun *el-İbâdiyye fi-Mevkibi't-Târih* genel başlığı altında yayınladığı eseri üç cilttir. Bu ciltlerin başlıkları şöyledir: 1) *Neş'etu'l-Mezhebi'l-İbâdi*, Kahire 1964, 160 s.; 2) *el-İbâdiyye fi-Libyâ*. Bu cilt iki kitaptır. Birincisi 220, ikincisi de 310 sayfadır; 3) *el-İbâdiyye fi-Tûnus*, Beyrut 1966, 430 s.

Tamamı üç cilt, dört kitaptan ibaret bu eser, İbâdiye hakkında pek çok rivâyetleri ihtiva etmekle beraber, tamamen araştırma teknik ve anlayışından uzak bir tarzda kaleme alınmıştır. Berrâdî (IX / XV) ve Şemmâhî (928 / 1521) gibi bilinen İbâdî yazarlarından istifade edilerek yazılmış, bilgiler nakledilirken atıflarda bulunulmamıştır. Eser, bu durumuyla halka İbâdiye hakkında geniş bilgi vermek amacını esas almış gibi görünmektedir.

Bu eser dışında İbâdiye hakkındaki çalışmalar makalelerden öteye geçmemektedir. Bu makalelerin büyük çoğunluğu İbâdiyenin eserlerinin tanıtılması ve İbâdiye hakkındaki kuşbakışı bilgileri ihtiva etmektedir; ama bunlar arasında bizim dikkatimizi çeken bir-iki makaleden bahsetmek, konunun tamamlanması için uygun olacaktır.

Bunlardan ilki T. Lewicki tarafından *İslâm Ansiklopedisi*'nin yeni Avrupa baskısına yazılan "al-İbâdiyya" maddesidir.³⁰ Lewicki burada,

28 Aynı makale, 32 vd.

29 İbâdilere Ait Bazı Metinler, 143 vd.

30 *Encyclopedie de L'Islam* (Nouvelle Edition), Leiden 1968, Tome, III, pp. 669-682.

Polonya Lwow Üniversitesindeki Z. Smogorzewski koleksiyonunda bulunan İbâdî yazmalarından, ayrıca bizim, büyük ekseriyeti çok yıllar önce taş basması olarak basılmış ve bugün temini her bakımdan güç olduğu için göremediğimiz birçok eserden faydalanmak suretiyle oldukça iyi bir İbâdiye tarihçesi yazmıştır. Kullandığı kaynaklar zengin olmakla beraber o da esas olarak Berrâdî ve Şemmâhî'ye dayanmıştır. Fakat Lewicki'nin Ansiklopedideki maddesinin itikadla ilgili kısmı, tarihî bölüme göre çok zayıftır.

T. Lewicki'nin bundan daha önce yayınlanmış bir makalesi daha vardır: "Les Subdivisions de l'Ibâdiyya".³¹ İbâdiye fırkasının kolları hakkındaki bu araştırma da kaynakları bakımından oldukça değerlidir, fakat makalede üzerinde tartışılacak bir takım noktalar vardır.

İbâdiye ve görüşleri hakkındaki bir diğer çalışma da "The Ibad hites" başlığı altında Percy Smith tarafından yapılmıştır.³² Genel olarak yakın devirlerin İbâdî anlayışını işleyen ve kısmen de ilk devirler hayatı üzerinde duran faydalı bir çalışmadır. Derinliğine bir araştırmadan ziyade, genel bilgi verme amaçındadır.

İbâdiye'nin kaynakları ve çalışmaları hakkındaki bu kısa notlardan sonra, İbâdiye'nin basılmış eserlerinin listesini verelim.

İbâdiye'nin Basılmış Târîhi ve İtikâdi Eserlerine Ait Bir Bibliyografya Denemesi (Yazarların Yaşadıkları Devre Göre):

1. Ebû Yakûb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vargelânî (570 / 1174). *Kitâbu'd-Delîl li-Ehli'l-Ukûl li-Bâğî's-Sebîl bi-Nûrî'd-Delîl li-Tahkîk-i Mezhebi'l-Hakk bi'l-Burhân ve 's-Sıdk*, I-III, Kahire 1306 (Taş bsm.).

2. Ebû Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-Ceytâlî (750 / 1349):

a) *Kitâbu Kanâtiri'l-Hayrât*, I-III, Kahire 1307 (Taş bsm.).

b) *Kavâidi'l-İslâm*, Kahire, 1297 (Taş bsm.).

3. Ebûl-Fazl Ebû'l-Kâsım b. İbrâhîm el-Berrâdî (IX / XV), *Kitâbu'l-Cevâhiri'l-Muntekât*, Kahire 1302 (Taş bsm.).

4. Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebî Osman Saîd b. Abdilvâhid eş-Şemmâhî (928 / 1522):

a) *Kitâbu's-Siyer*, Kahire 1301 (Taş bsm.).

b) *Kitâbu'l-İzâh*, I-IV, Kahire 1309 (Taş bsm.).

³¹ *Studia Islamica*, Paris 1958, pp. 71-72.

³² *The Moslem World*, XII (1922), pp. 276-288.

5. Ömer b. Ramazan et-Tulâtî (1179 / 1766):
- a) Cebel Nefûse İbâdî âlimlerinden Âmir b. Ali eş-Şemmâhî (VIII / XIV)'nin *Usûlu'd-Diyânât*'ının *Şerhi-Şerh-u Usûli'd-Diyânât*, Kahire 1304 (Taş bsm.).
- b) Ebû Hafs Ömer b. Câmi el-İbâdî (IX / XV)'nin "Akîde"sinin şerhi: *Şerhu'l-Akîde*, Kahire 1323.
6. Abdulazîz b. İbrâhîm el-İrgenî (1223 / 1808), *Kitâbu'n-Nîl*, I-II, Kahire 1305 (Taş bsm.). Kitap fıkıh kitabıdır. Yalnız II, Cilt itikâdî meselelerden bahseder.
7. Abdullah b. Yahyâ el-Bârûnî (1315 / 1897):
- a) *el-Ezhâru'r-Riyâdiyye fî-Eimmet-i ve Mulûki'l-İbâdiyye*, I-II. Yalnız II. Cildi basılmıştır, Kahire 1310 (?).
- b) *Sullemu'l-Âmme ve'l-Mubtediîn ilâ-Ma'rife-i Eimmeti'd-Dîn*, Kahire 1324.
8. Muhammed b. Yûsuf İtfıyyiş el-Mzâbî el-Mağribî (1332 / 1914):
- a) *Risâle fî-Badi't-Tevârih Ehl-i Vâdi Mzâb*, Cezâyir 1299 (Kahire 1326).
- b) *Şerhu Akîdetu't-Tevhîd*, Kahire 1326.
9. Ebû Muhammed Abdullah b. Humeyyid b. Sellâm es-Sâlimî (1332 / 1914);
- a) *Tuhfetu'l-A'yân bi-Sireti Ehl-i Umân*, I-II, Kahire 1961, Ebû İshak İbrâhîm İtfıyyiş neşri.
- b) *Kitâbu'l-Luma' el-Murdiyya*, Kahire 1326.
10. Ebû'r-Rebi Süleyman el-Bârûnî (Ö. 1921'den sonra), *Muhtasar-u Târîhi'l-İbâdiyye*, Tûnus 1357 / 1938.

GİRİŞ

1. Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden İtikâdî ve Siyâsî Sebepler:

a) İtikâdî Sebepler

Araştırmamıza konu olan İbâdiye'nin doğuşunu ve görüşlerini belirtmeden önce, bu devreye kadar geçen zaman içinde mezheplerin doğuşlarına tesir eden itikâdî ve siyâsî olayları kısa da olsa gözden geçirmekte, tezimizin açıklıkla ortaya konabilmesi için fayda görüyoruz.

Hız. Muhammed, peygamberlik görevine başladığı sıralarda Araplar arasında çeşitli dinler ve fikirler yayılmış bulunuyordu.¹ Arapların bir kısmı Yahudi, bir kısmı Hıristiyan, ekseriyeti de Putperest² idi ve Putperestliğin hâkim merkezi de Mekke şehri idi. Diğer dinlere mensup olanların ise sayıları çok azdı³ ve Arap Yarımadasının muhtelif bölgelerinde, Yemen'de, Necran'da ve Medîne 'de yerleşmiş durumlardı.⁴

Putperestliklerine rağmen, putların üstünde her şeye kâdir bir Tanrı'nın varlığını da kabul eden bu Arapların, bu inanca Yahudi veya Hıristiyan dinlerinin tesiriyle sâhip olduklarını söylemek mümkün değildir.⁵ Onlar bu inancı, üstün bir kudretin varlığı inancını İbrahim ve

1 İslâm'dan önce ve İslâm'ın zuhuru esnasında Arap Yarımadasındaki dinî hayat hakkında geniş bilgi için bk.: İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I (Trk. trc. N. Çağatay-İ. Hasan, *Hız. Muhammed'in Hayatı*, C. I); Dineverî *el-Ahbârü't-Twâl*; Taberî, *Târih*, I; Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*; Philippe Hitti, *Târihu'l-Arab*, I; Cevad Ali, *Târihu'l Arab Kable'l-İslâm*; M. Mebrûk Nâfi, *Asr mâ kable'l-İslâm*; İ. Wolfenson, *Târihu'l-Yehûd fi-Bilâdi'l-Arab*; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*; Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I; M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I; Neş'et Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*; M. İzzet Derveze, *Asru'n-Nebiyye ve Bi'etuhu Kable'l-Bi'set*; Sâlihu'l-Hamîd, *Târihu Hadramevt*, I; İA, Arabistan maddesi.

2 Ali Mustafa el-Gurâbî, *Târihu'l-Fıraki'l-İslâmiyye*, 8. Ayrıca Putperestlerin putları için bk.: İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kütübü*, Çev. Beyza Düşüngen, Ankara 1969; J. Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, Çev. Fikret İşıltan, İstanbul 1960.

3 Gurâbî, *Târih*, 8. Makdisî, Cahiliye Araplarından bahsederken "onlar Mazdekîler, Mecûsîler, Yahudîler, Nasrânîler, Putperestler ve Zanâdikamın" mevcudiyetini kaydeder: *el-Bed' ve't-Târih*, IV, 31 vd.

4 Neş'et Çağatay-İbrahim Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, I, 1.

5 C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neş'et Çağatay, Ank. 1954, s.

İsmâil peygamberlerin devirlerinde tanımışlardı.⁶ Ama ne var ki Cahiliye devrinde Araplar, nazârî olarak Allah'ın varlığını kabul ederken, kendilerine Allah'tan daha yakın saydıkları putlara tapmaktan da geri kalmıyorlar ve onlardan herşeyi umuyorlardı.⁷

İşte böylesine karışık ve tezatlarla dolu itikâdî anlayışın hüküm sürdüğü bir zamanda, 610 Milâdî yıllarında, ilk vahye mazhar olarak risâlet vazifesine başlayan Hz. Muhammed, Cahiliye devrinin inanç sistemini temelinden sarstı ve yıktı. İslâmiyetin Allah fikri, tevhîd prensibi etrafında "O Allah bir tek'tir. Allah, doğurmamış doğurulmamış olan, hiçbir şekilde dengi bulunmayan, herşeyden Müstağnî ve herşey O'na muhtaç olandır"⁸ şeklinde çerçeveleniyordu.

Allah anlayışını bu şekilde ikâme etmeye memur olan Hz. Muhammed'in dîne dâveti de başlangıçta şu üç esas üzerinde toplanıyordu:⁹

1. O, Allah'ın Resûlüdür; bütün insanları hak yola ulaştırmak üzere görevlendirilmiştir.

2. Araplar arasındaki puta tapma alışkanlığı kaldırılmıştır; putlar Allah olamaz. Artık her türlü ibâdet, ancak ihlâs Sûresinde tavsîf olunan Allah'a yapılacak ve ancak O'ndan yardım umulacaktır.¹⁰

3. Bu dünya hayatından sonra başlayacak ebedî bir hayat vardır. Herkes öldükten sonra diriltilecek ve dünyadaki hareketlerinin hesabı kendisinden sorulacaktır. Ameli iyi olanlar mükâfatlandırılacak, kötü olanlar ise cezâyâ çarptırılacaklardır.

Oysa Araplar, uhrevî hayatla yeniden dirilişe inanmadıkları için, bunu inkâr ediyorlar ve Kur'an-ı Kerim'e akseden sorularında şöyle diyorlardı: "Çürümüş kemikleri kim yaratacak?"¹¹; "Hayat ancak bu dünyâdakinden ibarettir; biz tekrar dirilecek değiliz, dediler."¹²

6 Neş'et Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, 83 vd.; Muhammed el-Hudari Beg, *Muhaddârâtü' Târihi'l - Umemi'l-İslâmiyye*, I, 54.

7 Cahiliye Araplarının putları değerlendirişleri ve onlardan umdukları şeyler hakkında bk.: İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, çeş. yer.; Hüseyin Atay, *Kur'an'a göre İman Esasları*, 35 vd.; Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 9.

8 İhlâs: CXII, 1-4. Âyetlerin mealleri "Hüseyin Atay-Yaşar Kutluay, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı* (Meâl), I-III, Ankara 1961"den verilmiştir.

9 Gurâbî, *Târih*, 8 vd.

10 Kur'an'da bu iki esasa işaretle "Ancak Sana kulluk eder ve yalnız Senden yardım dileriz" (Fâtîha: I, 4) ve "Ey Muhammed! Onlara söyle: "Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Bana, tanrınızın tek bir Tanrı olduğu vahyolunuyor. Artık O'na yönelin, O'ndan bağışlanma dileyin; vay ortak koşanlara!" (Fussilet: XLI, 6) buyurulmaktadır.

11 Yâsîn: XXXVI, 78.

12 En'am: VI, 29. Ayrıca İsrâ: XVII, 49, 98; Saffât: XXXVII, 16; Vâkıa: LVI, 47 gibi Sûrelerde Cahiliye Araplarının bu iddialarından söz edilir.

Hız. Peygamber'in onüç yıl müddetle Mekke'de bu esaslar çerçevesinde devam eden dâveti, Medîne'ye hicretinden ,(622) sonra da aynı şekilde devam etti ve İslâmiyet sür'atle yayıldı.¹³

Cahiliye Araplarında pek çok görülen kabile asabiyeti, asâlet, ırk ve cins farkı gibi ayrılıklara yer tanımayan, Allah huzurunda herkesin eşitliği esasını vaz'eden İslâmiyetin, Cahiliye Araplarına yeni ve tuhaf görünen hususlarından biri de, Kur'an-ı Kerim'in ısrarla "tefekür"ü emretmesi idi. Artık insanlar düşünmeyi esas alacaklar ve "o güne kadar inandıkları bâtil inançları, kâhinleri, fal oklarını, vücuttan cin ve kötü ruh çıkarmaları"¹⁴ bırakarak akıllarını kullanacaklardı. İslâm dînine göre akıl sâhibi her insanın, kâinat olaylarını, yaratılışını ve herşeyi düşünmesi emredilir.¹⁵

İslâmiyetin Kur'an-ı Kerim'de ifadesini bulan yeni düşünme tarzı, iman esasları ve hayat nizamı, Arapların cemiyet hayatını kökünden değiştirmekle kalmıyor, onların fikir ve davranış serbestisi içinde müstakil birer şahsiyet olmalarını istihdaf ediyordu.

Fikir ve vicdan hürriyetinin hâkim olduğu bir çevrede, iman ve hayat meseleleri ile ilgili bir takım görüşlerin, fikirlerin ve hattâ münakaşaların ortaya çıkması tabiidir. İşte İslâmiyetin ilk günlerinden itibaren ortaya atılan çeşitli sorular, Kur'an-ı Kerim'in ışığı altında, bizzat Hz. Peygamber tarafından cevaplandırılmıştır. Zaten müslümanların öğrenmek istedikleri, anlamakta güçlük çektikleri meseleleri Peygambere sormaları gerektiği Kur'an'da açıkça belirtilmiştir: "... Eğer bir şeyde çekişirseniz, Allah'a ve âhiret gününe inanmışsanız- onun hallini Allah'a ve peygambere bırakın..."¹⁶

Kur'an-ı Kerim'in tetkikinden anladığımıza göre onüç kadar mesele doğrudan doğruya Hz. Peygambere sorulmuş ve cevapları verilmiştir.¹⁷ Bu soruların ekseriyeti Müslümanların günlük hayatları ile ilgili ameli meseleler olmakla beraber, bir kısmı da başka din mensuplarının veya onların teşvik ettiği kimselerin sordukları sorulardır.

13 İslâm'ın yayılışı hakkında geniş bilgi için bk.: T.W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Târîhi* Çev. M. Halil Halid, İst. 1343; Hasan İ. Hasan, *Tarih*, I, 104 vd.

14 Yaşar Kutluay, *İslâmiyyette İtikâdi Mezheplerin Doğuşu*, Ank. 1959, 15.

15 Kur'an'da "tefekür" ve "akletmek" ile ilgili emir ve örnekler pek çoktur: A'râf: VII, 184; Rûm: XXX, 8; Âl-i İmrân: III, 191; Yûnus: X, 24; Nahl: XVI, 11, 12, 44, 69; Bakara: II, 44, 73, 76, 164, 170, 219, 242, 256 ve çeş. sûre.

16 Nisâ: IV, 59.

17 Bu meseleler hakkında bk.: Bakara: II, 189, 215-217, 219, 222; A'râf: VII, 187; Enfâl VIII, 1; İsrâ: XVII, 85; Kehf: XVIII, 9.

Yine Kur'an-ı Kerim ve hadislerin ifadesinden, Hz. Peygamber zamanında muhkem ve müteşâbih âyetler konusunda da bir takım tartışmaların cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Muhkem âyetler kesin anlamlı, değişik mânalara çekilemeyen âyetlerdir. Müteşâbihler ise, çeşitli şekillerde anlaşılabilen, anlayışa göre değişen âyetlerdir. Kur'an'ın bu konudaki görüşü şudur: "Sana Kitâb'ı indiren O'dur. Onda Kitâb'ın temeli olan kesin anlamlı âyetler vardır, diğerleri ise çeşitli anlamlıdır. Kalplerinde eğrilik olan kimseler, sırf fitne çıkarmak, kendilerine göre yorumlamak için onların çeşitli anlamlı olanlarına uyarlar. Oysa onların yorumunu ancak Allah bilir¹⁸. İlimde derinleşmiş olanlar ise: Biz ona inandık, hepsi Rabbimizin katındandır' derler."¹⁹

Bu âyet hakkında Hz. Âişe'den rivâyet edilen bir hadiste Hz. Peygamber'in müteşâbih âyetlere uyanlardan sakınılmasını emrettiği belirtilmektedir.²⁰ Şârihlere göre sakınılacak kimseler Havâric, Mutezile, Cehmiye gibi fırkaların mensuplarıdır.²¹ Fakat işin gerçek yönü gerek Hz. Peygamber, gerek Hülefâyî Râşidîn devrinde bu konuda ayrılmalara yol açacak fikir ve görüşlerin ileri sürülmediği; bu âyetler üzerinde sadece tefsir bakımından durulduğu ve "teşhîh" veya "tecsim" gibi iddiaların ortaya atılmadığıdır. Maamafih gerek Kur'an-ı Kerim'deki müteşâbihler, gerek hadislerde rastlanılan müteşâbihe mütemâyil ifadeler, dâba sonraları Müslümanları oldukça meşgul etmiştir.²²

Havâric'in doğuşuna kadarki devrede üzerinde herhangi şümillü bir tartışma cereyan etmemekle beraber, Hülefâyî Râşidîn devrinden sonra önemli tartışmalara konu olan bir mesele de "kader" konusudur.

18 Bu âyetin tefsiri ihtilâfıdır. Bazıları bu âyette geçen "ve'r-Râsîhân" ibâresini bir önceki kelimeye yani "illallah" ibâresindeki Allah'a bağlamak suretiyle "onların yorumunu ancak Allah ve ilimde derinleşmiş olanlar bilir" şeklinde mâna vermişlerdir. Bu tefsir şekline göre, müteşâbihlerin te'vil edilmesi, yorumlanması câizdir. Diğer bazıları ise âyeti metinde verilmiş şekliyle anlarlar ve böylece her türlü te'vil ve yorumdan kaçınırlar. Ancak Kur'an'ın tamamı inzal olunmadan te'vile gitmek yasaklanmış olduğu için, inzal bitip Kur'an tamamlandıktan sonra müteşâbihleri te'vil etmekten kaçınmak doğru değildir; bu herşeyden önce Kur'an'ın ta'lim metoduna aykırı bir davranış olur.

Diğer taraftan bu âyet aslında, Hz. Peygamber'e gelen Necran Hıristiyanlarından bir grupun Hz. İsa'nın şahsı hakkında yaptıkları bir konuşmada "Siz İsa Allah'ın Kelîmi'dir diyorsunuz, bu bize yeter" diyerek mugâlataya sapmaları üzerine nâzil olmuştur. bk.: Kâdî Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, I, 193; Neysâbü'rî, *Esbâb*, 53 vd.

19 Âl-i İmrân: III, 7.

20 Hadîsin metni şudur: "Resûlullah (SA) bana: "Ey Âişe ! Kur'an'ın yalnız müteşâbihlerine uyanları gördüğünde -ki Allah onları Kur'an'da anmıştır- onlardan sakın' buyurdu." Bk.: Aynî, *Umdeu'l-Kâri*, VIII, 561.

21 Aynî, *Umdeu'l-Kâri*, VIII, 517; Zebidî, *Teerîd*, Çev. Kâmil Miras, XI, 76 vd.

22 Müteşâbih hadislerle ilgili hususlar için bk.: İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, Mısır 1326.

Hız. Peygamber kader konusunda tartışmaya girişmek bir yana, üzerinde konuşulmasını bile yasaklamıştır. Nitekim Tirmizî (279 / 892)'nin Ebû Hureyre'den naklettiğı bir hadîste şöyle denilmektedir: "Biz kader konusunda tartışıyorduk. Peygamber (SA) yanımıza geldi; bizi bu halde görünce öfkesinden yüzü nar gibi kızararak: ' Ben size bunu emretmek için mi gönderildim? Sizden öncekiler de bu çekışmeler yüzünden yok oldular. Böyle münakaşalar yapmaktan sizi kat'iyetle menederim' buyurdu."23 Bu yasak üzerine bu konuda herhangi bir tartışmaya girmeyen Müslümanlardan bir grup, Hız. Peygamber'in vefatlarından sonra gerek halife seçiminde gerek Müslümanlar arasında cereyan eden savaşlarda, taraflar hakkındaki İslâm'ın hükmü, doğrunun hangi tarafta olduğu ve ölen ve öldürenlerin durumu, dolayısıyla ortaya çıkan adâletsizlik gibi hususlarda, ta baştanberi bir kenara çekilerek tarafsız kalmayı tercih etmiştir. O zaman "Mutezile" adını alan bu grupta Hız. Ömer'in oğlu Abdullah gibi ileri gelen sahabeler de bulunmakta idi. Bunların tarafsız kalışına rağmen "kader" konusu İslâm fikir tarihinde oldukça büyük bir yer tutar ve bilhassa Havâric'ten sonra ortaya çıkan itikâdî mezheplerin önemle üzerinde durdukları ve çok sert ayrıntılarla değışik kanaatlere sürüklendikleri bir konudur.24

Buraya kadar bir özet halinde açıklamaya çalıştığımız itikâdî, ihtilaflar, bizâtihi İslâm dîninin bünyesinden, Kur'an-ı Kerim'in kendisinden doğan "dâhili" adını verebileceğimiz ihtilaflardır. Bu yoldaki tartışmalara, bir hakıma Kur'an-ı Kerim'in üslûbu ve metodu sebep olmuştur denilebilir.

Kur'an-ı Kerim'in imân esaslarını savunurken takib ettiği umumî metodu ve dayandığı prensipleri, teferruata girişmeksizin ortaya koyarsak, bu hususu daha iyi tesbit edebiliriz.

Bir kere İslâm dîninin ilk hedefi, kendi görüşüne göre bir ahlâk kurmak25 ve insanlığı hidâyete kavuşturmaktır. Bunun gerçekleşebilmesi için doğrudan doğruya hidâyeti esas alan veya hidâyete vesile olmak üzere konulmuş hükümlerin insanların zihinlerine ve kalplerine yerleştirilmesi gerektir. Bu yolu temin için Kur'an'ın kullandığı ilk usul telkin yoludur. Telkin, ancak akıl sâhibi olan insanda mâkes bulur. Bu sebepten Kur'an-ı Kerim'in yegâne vazgeçemediğı unsur, daha önce belirtti-

23 Sunen, II, 19.

24 Burada tafsilâtına girişmediğimiz kader konusundaki tartışmalar ve kaderin Kur'an ve hadîslerdeki durumu hakkında bk.: Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, 89 vd.; Yaşar Kutluay, *İslâmiyyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu*, 18 vd.

25 Atay, *Kur'an'a Göre...*, 98.

ğimiz gibi, “düşünmek”, “tefekkür etmek”, “akletmek” şeklinde ifade edilen “akıl”dır. Kur’an’a göre akıl, hakemdir ve hidâyet ölçüsü olarak doğruyu eğriden ayırmak üzere başvurulmuş esaslı bir prensiptir.

Arap dilinde maddî sahada, “hayvanı bağlamak” demek olan ve bundan insanı zararlı hareketlerden yasaklamak anlamını ifade eden akıl, manevî alanda “bilmek, anlamak, şuurlu olmak” anlamlarına gelir. İsim olarak da kalp ve gönül mânalarına gelir.²⁶

Buna göre sâhibini olur-olmaz şeylerden, zararlı davranış ve düşüncelerden alakoyan aklın, insandaki sorumluluk derecesi de kendiliğinden belli olmaktadır. İşte Kur’an, insanlara akıllarını kullanmalarını emrederken ve onları vahyin ilk âyeti “Oku!”²⁷ ile dâima bilmeye, öğrenmeye ve herşeyi tanımaya sevk ederken onların doğruyu eğriden, hakkı bâtıldan ayırıp doğru yolu, hidâyet yolunu seçmelerinde gerekli olan anlamak, düşünmek ve muhakeme etmenin lüzumunu da ortaya koymuş olmaktadır.

Bir yanda Kur’an-ı Kerîm’in herşeyi “Oku” emri, diğer yanda da akıl sâhibi her varlığın okumak, öğrenmek ve düşünmek mecburiyeti, insanın omuzlarına kat’î birer sorumluluk olarak yüklenmiş bulunduğuna göre, her Müslümanın Kur’an-ı Kerîm âyetlerini kendi anlayış ve idrakine uygun bir tarzda açıklaması yadırganmamalıdır. Başlangıçtan itibaren kendi öğrenme, anlama ve akletme tecrübelerini tatmin için başlayan Kur’an üzerindeki bu tartışmalar, bilhassa iman, âhiret, kader gibi mücerred konularda daha şiddetli seyir takibetmiştir. Bu sebepten Kur’an-ı Kerîm’in bünyesinden, üslûbu ve metodundan çıkan bu ayrılıkları, samimî Müslümanların öğrenme arzularının tabii bir sonucu olarak mü-talea etmemiz gerekli gibi görünmektedir.

Ancak hemen şunu da ekleyelim ki, itikâdî konularda Kur’an’ın metodundan çıktığını söylediğimiz bu ihtilâflarda, taraflar kendi görüşlerini savunmak için ya tek taraflı hareket etmişler ya da delilleri yeteri kadar kullanmamış olduklarından, ayrı istikametlere yönelmişlerdir. Oysa doğru yolu bulabilmek için, delillerin bütününe ele alınması ve Kur’an-ı Kerîm’in gösterdiği yönden sapılmaması şarttır. Maamafih daha önce sözünü ettiğimiz Hz. Peygamber’in yolu demek olan “Allah’ın varlığını ve birliğini, O’nun peygamberlerini ve dolayısıyla Kitablarını

²⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 458. Akıl kelimesinin kullanılışı, Kur’an’da kalbin çoğu kere akıl anlamında kullanıldığı hakkında bk.: Gazzâlî, *İhyâ*, III, 3-4; İbn Haldûn, *Şifâ*, 18, 19, 24.

²⁷ Alak: XCVI, 1.

ve içindekileri ve âhîret gününü kabul ve tasdik eden” herkes ve her fıkâ İslâm çemberi içindedir. Bu esaslara inanan fırkaların değişik yönlere fikir ve kanaatleri, Kur’an hükümlerini inkâr etmedikleri müddetçe, Kur’an Arap diliyle indirildiği için bu dilin bütün özelliklerini bilerek anlama yoluna gitmek ve bizâtihi İslâm dinine ve yöneldiği gayeye bağlı olmak şartıyla te’vil esasına dayalı tefsir çalışmaları olarak kabul edilir.

Buraya kadar itikâdî ihtilâfların çıkışında, İslâm’ın bünyesinden olan “dahilî” dinî sebepleri ve tezâhürlerini göstermeye çalıştık. Bir de bunların dışında İslâmiyetteki itikâdî ihtilâfların doğuşuna tesir etmiş olan “haricî” tesirler, yabancı din ve kültürlerin de tesiri olduğuna; ilk devirlerde çıkan Şîa ile bundan sonra doğan itikâdî mezheplerde az veya çok izleri bulunan yabancı sızmalarına işaret etmek gerektir. Ancak araştırmamıza konu olan İbâdiye’nin bu tesirlerin kızıışmasından önce ve uzak olduğunu göz önünde tutarak, bu konuda tafsilâta girişmiyoruz.²⁸

b) Dinî Anlayıştan Doğan Sebepler ve Bunların Beşerî Tezâhürleri (Siyâsî Sebepler):

Hz. Peygamber zamanında. Müstümanlar arasında mezheplerin doğuşunu sonuçlandıracak ihtilâfların varlığından kolay kolay söz edilemez. O devir, Kitâb ve Sünnet’in, Hz. Peygamber’in ilâhî-beşerî dirayeti ile ikame edildiği, “gecesi gündüze benzeyen bembeyaz, nurlu ufukların”²⁹ hâkim olduğu bir devirdir.

Ama buna rağmen Hz. Peygamber’in hastalığı sırasında ortaya çıkan ve ilk anda basit gibi görünmesine rağmen, sonraları Müslümanlar arasında büyük ihtilâflara sebebiyet vererek çeşitli mezheplerin vücut bulmasına esas teşkil etmiş bazı hâdiseler vardır. Konuyu açıkça ortaya koyabilmek için, bunların en önemlilerine kısaca dokunmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1. İbn Abbas’tan rivâyet edilen bir hadîse göre, Hz. Peygamber hastalığı şiddetlendiği zaman, yanında bulunan ashabına: “Bana bir kalem ve kâğıt getirin, size bir kitap (vasiyet) yazdırayım ki, benden

²⁸ Yabancı din ve kültürlerin itikâdî mezheplerin doğuşlarındaki tesirleri hakkında bk.: A.S. Tritton, *Muslim Theology*, London 1947; T.J. de Boer, *İslâm’da Felsefe Tarihi*, Çev. Y. Kutluay, Ank. 1960; C. Brockelmann, *İslâm Milletleri*; W. Thomson, *Kharijism and the Kharijites*; Ahmed Emin, *Duhâ’l-İslâm*, I, Kahire 1357/1938; De Lacy O’Leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Çev. H. Yurdaydın-Y. Kutluay, Ank. 1971; Y. Kutluay, *İslâmiyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu*; Kemal Işık, *Mutezilenin Doğuşu*, Ank. 1967.

²⁹ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm’da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler*, 306.

sonra ihtilâfa, sapıklığa düşmeyesiniz' demiştir.³⁰ Bunun üzerine orada bulunan Müslümanlar arasında ihtilâflar başgösterdi. Onlardan bir kısmı onun bu son emrinin yerine getirilmesinde ısrar ederken, diğer bir kısmı da Hz. Peygamber'in bu sözlerinin geçirmekte olduğu hastalığın şiddetinden doğan ateşin tesiriyle söylenmiş olabileceğini, esasen kendilerine Allah'ın Kitab'ı ve peygamberin Sünneti'nin yeteceğini söylüyordu.³¹

Aynı habere göre bu çekişmeler üzerine Hz. Peygamber'in onlara: "Yanımdan uzaklaşın , benim yanımda tartışmak olmaz"³² dediği ve daha sonra da kendilerine Arap Yarımadasında hiçbir gayri müslimin oturmasına izin verilmemesi ve muhtelif kabileler tarafından gönderilen elçilerin kendi zamanında olduğu gibi hürmetle, nezaketle karşılanmaları ile üçüncüsünün de râvisi tarafından unutulmuş veya kasıtlı olarak zikredilmemiş üç vasiyette bulunduğu belirtilmektedir.³³

Bu rivâyetlerin daha sonraları Ehl-i Sünnet ile Şîa arasında büyük bir ihtilâf konusu olduğu bilinmektedir. Şîa'ya göre, Hz. Peygamber bu vasiyetini yazabilseydi, Ali b. Ebi Tâlib'in kendisine halef olduğunu bildirecekti. Ehl-i Sünnet, Hz. Ömer'in görüşünü takiben Kur'an-ı Kerîm'in tamamlanmasıyla yazılacak bir şeyin kalmadığını, ayrıca "... Bugün size dininizi tamamladım"³⁴ âyetinin buna açık bir delil olduğunu savunmuşlardır. Şîa'nın bu konudaki iddialarının geçersiz olduğu hususu Havâric tarafından da ısrarla üzerinde durulan bir konudur. İlerde genişçe görüleceği gibi Havâric, hilâfette "vasiyet" sistemini şiddetle reddeder.³⁵

Kaynaklar Hz. Peygamber'in vefatlarını takiben doğan ihtilâflarda "Kırtas" olayından sonra Üsâme'nin³⁶ Suriye seferine çıkacak orduya Hz. Peygamber tarafında kumandan tâyin edildiğini³⁷; 11 / 632 yı-

30 Buhârî, *Sahih*, VII, 9; Muslim, *Sahih*, III, 125; Belâzuri, *Ensâb*, I, 135 b; Taberî, *Tarih*, I, 1806; İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehc*, II, 863.

31 Kitab ve Sünnetin kendilerine yeteceğini söyleyenlerin başında Ömer b. el-Hattab bulunuyordu. Bk.: Buhârî, *Sahih*, VII, 9; Şiblî, *İslâm Tarihi*, II, 758 vd.; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, 36.

32 Buhârî, *Sahih*, I, 37.

33 Taberî, *Tarih*, I, 1807 vd.; Şiblî, *İslâm T.*, II, 759-760.

34 Mâide: V, 4.

35 Kahlâtî, *Keşf*, 79 a. Bir Zeydi olan İbn Ebi'l-Hadîd (*Şerhu Nehc*, I, 76) de hilâfet için Hz. Ali'ye bir vasiyette bulunulmadığını söyler.

36 Usâme b. Zeyd (Ö. 54 / 673), Hz. Peygamber'in azadlı kölesi ve evlâdhı Zeyd b. Hârise'nin oğludur. Bk.: İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe*, I, 64 ve II, 229 vd.; Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 755 vd.

37 İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 299 vd.; Taberî, I, 1764 vd.

İnada Rebiyülevvel ayının onikinci günü vefatı³⁸ üzerine, bir kısım Müslümanların korku ve ümitsizliğe kapılarak onun ölmediği fikrini savunduklarını³⁹, fakat Hz. Ebû Bekir'in müdahalesi ile şaşkınlığın giderildiğini⁴⁰; Hz. Peygamber'in gömüleceği yer konusunda tereddüde düşüldüğünü ve "Peygamberler ancak öldükleri yere defnedilirler"⁴¹ hadisi ile bu meselenin de çözümlendiğini⁴² kaydederler. Fakat bu ihtilâflar, İslâm târihindeki mezheplerin doğuşlarına bir tesirde bulunmadığı gibi, daha sonraları bu hususlar üzerinde bir tartışma da geçmemiştir. Bu bakımdan bunlara yalnızca işaret etmekle yetindik.

2. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların karşılaştıkları en önemli ihtilâf," "imâmet" konusu üzerinde olmuştur. O kadar ki, Neşvânü'l-Himyeri (573/ 1177) buna "günümüze kadar süren" ve "Nebî (SA)'den sonra ümmet arasında cereyan eden ilk ihtilâftır" demektedir.⁴³

Resulullah, Müslümanların her türlü işlerini yürütecek yani devleti yönetecek kimseyi tâyin eden açık bir söz söylemeden veya yazılı bir vasiyette bulunmadan vefat etmiştir.⁴⁴ Vefatından önceki hastalığı sırasında "halife" olacak şahsı bilmek hususunda Hz. Peygamber'in görüşüne muttali olmak arzusu belirmiştir. O kadar ki bazı sahabiler Resulullah'a başvurarak "Ey Allah'ın Resülü üzerimize tâyin ettiğin halifen kimdir?" demişler o da: "Üzerinize tâyin ettiğim halifem Allah'tır" şeklinde cevap vermişti.⁴⁵

Fakat buna rağmen Hz. Peygamber'in vefatları üzerine şaşkınlığa düşen ashab, ne yapacağını şaşırarak, kendi kendilerine ümmetin başına geçecek halife aramaya koyulmuştu. Meselâ, Hz. Ömer gibi seçkin bir sahabe dahî telâşa düşmüş ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a gelerek: "Uzat elini, sana bey'at edeyim; çünkü sen Resulullah'ın dili ile bu ümmetin emînisin" demiştir.⁴⁶

38 Taberî, *Tarih*, I, 1851, 1836 vd.

39 İbn Sad, *Tabakât*, II/ 2., 53; Taberî, *Tarih*, I, 1815-6.

40 İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 305-6; Taberî, *Tarih*, I, 1816-7; Bağdâdî, *el-Fark*, 14-5; İsfârâ-yîni, *Tabsir*, 12.

41 Bu hadisin varyantları için bk.: İbn Sad, *Tabakât*, II/ 2., 70vd.

42 Bağdâdî, *Fark*, 15; Şiblî, *İslâm Tarihi*, II, 769.

43 *el-Hûru'l-Iyn*, 212. Müslümanların Hz. Peygamberden sonraki ilk ihtilâflarının imamet hakkında olduğu Eş'arî tarafından da söylenmiştir: *Makâlât*, 2.

44 Tâ-Hâ Hüseyin, *Fîne*, I, 24.

45 Kalhâtî, *Keşf*, 79 a. Bu hadis gerek hadis külliyyatında bulunmadığı, gerekse hadis uydurmamanın doğru olmadığı şeklindeki ilk Hâricîlerin davranış ve görüşlerine aykırı olduğu için asılsız görülmektedir.

46 Belâzurî, *Ensâb*, I, 139 b.

Durum ne olursa olsun hilâfet hakkında herhangi bir vasiyette bulunmayan Hz. Peygamber'in vefatını takiben Ensâr, İslâm tarihinde "Sakîfetu Benî Sâide" şeklinde meşhur olan Benû Sâide avlusunda toplanarak: "Biz Muhammed (SA)'den sonra bu makama, Sa'd b. Ubâde'yi geçirmek istiyoruz" demişler ve onu aday göstermişlerdi. Sa'd b. Ubâde, yaşlı ve hasta olmasına rağmen, hilâfetin Evs ve Hazrec olmak üzere Ensâr'da bulunmasını arzu ettiğinden bu teklifi kabul etti. Nitekim Sa'd söylediği hutbesinde Ensâr'ın İslâmiyeti ilk önce kabul etmek ve korumakla fazilet kazandığını, Kureyşlilerin Hz. Peygamber'e eziyetler ettiğini uzun boylu anlattıktan sonra "emîrlik başkalarının değil, yalnız sizin hakkınızdır; siz idareye kendi başınıza geçiniz" diye sözünü bitirdi.⁴⁷

Sa'd b. Ubâde'nin konuşmasından öyle anlaşılıyor ki, Ensâr bu işe Hz. Peygamber'in vefatından önce de hazırlanıyorlardı; çünkü kendilerini "vezîrlere" olarak görüyor ve Medîne kendi şehirleri olduğu için bu işe sâhip çıkmakta hakları bulunduğuna inanıyorlardı.

Maamafih Ensâr, Sad'ın sözlerini tasvîb etmekle beraber, içlerinden bazıları Muhâcirlerin bu durumu kabul etmeyeceklerini tahminle Muhâcirler bize, biz Kureyş'ten olan Muhâcirleriz, Resulullah'ın ilk ashabıyız, biz onun kavmi ve akrabalarıyız, o öldükten sonra niçin ve ne hakla emîrlik için bizimle çekişiyorsunuz? derlerse ne cevap veririz? dediler. Ensâr'dan bir kısmı da, mademki tek başımıza bizi reddediyorsunuz, o halde Kureyş'ten bir emîr, Ensâr'dan da bir emîr olsun, başka şekli kabul etmeyiz, cevabını veririz deyince Sad b. Ubâde "bu ilk zaafırdır" dedi.⁴⁸

Hz. Ömer, Ensâr'ın bu toplantısını öğrenince Hz. Ebû Bekir'e gelerek durumu bildirir ve her ikisi sür'atle toplantı yerine gelirler. Burada bir konuşma yapan Hz. Ebû Bekir, özet olarak, Putperestliğin Araplarca benimsendiği için atalarının dînini bırakmanın onlara zor geldiğini; Resulullah'ın kavminden olan ilk Muhâcirlerin ona îmân ettiklerini ve maddî-mânevî yardımlarda bulduklarını; onunla birlikte kavminin şiddetli ezâ ve cefalarına dayandıklarını; kendileriyle alay edilmesine aldırış etmediklerini; düşmanları sayıca çok, kendileri ise az olduğu halde eziyetlere tahammül edip korkmadıklarını; yeryüzünde Allah'a ilk ibâdet edenlerin Muhâcirler olduğunu ve Hz. Peygamber'in dostları, akraba ve kavmi oldukları için "emîrlik" in onların hakkı olduğunu; bu konuda kendileriyle ancak zâlimlerin mücadele edeceğini;

47 Taberî, *Tarih*, I, 1837-8.

48 Taberî, *Tarih*, I., 1838-9.

oysa Ensâr'ın meziyet ve faziletlerinin, İslâmiyete olan hizmetlerinin inkâr edilemeyeceğini; ilk Muhacirlerden sonra Ensâr derecesinde şeref sâhibi kimse bulunmadığını belirttikten sonra “bizler emîr, sizler ise vezirlersiniz; sizden başkası ile istişarelerde bulunulmaz, sizin muvafakatınız alınmadan kararlar verilmez” diyerek sözünü bitirdi.⁴⁹

Hız. Ebû Bekir'den sonra söz alan Hubab b. el-Munzir, Ensâr'a hitaben: “Mademki işittiğiniz söz ve fikirden başkasını kabule yanaşmıyorlar, o halde onlardan bir emîr, bizden bir emîr seçilsin” dedi.⁵⁰ Hız. Ömer'in bu sözlere verdiği cevap, bu konudaki ihtilâfı çözen ve Ensâr'a tesir eden bir cevap olmuştur: “Boşuna uğraşmayın, iki kişi bir arada ve aynı zamanda hükûmet edemezler. Allah'a and olsun ki Araplar, sizden bir emir kabul etmezler; çünkü peygamberleri sizin kabilenizden değildir. Fakat onlar, içinden nübüvvetin çıktığı kabilenin emirliğini kabul ederler. Araplara karşı bizim ileri süreceğimiz kuvvetli ve doğruluğu apaçık olan delilimiz de, Hız. Peygamber'in Kureyş'ten olmasıdır.⁵¹”

Hubab b. el-Munzir'in yeniden karşı çıkmaları bir fayda sağlamadı. Zira bu defa Ensâr'dan olan Beşîr b. Sa'd kalkarak: “Muhammed (SA) Kureyş'tendir, emîrlik herkesten çok onların hakkıdır”⁵² deyince Ensâr da razı oldu ve Hız. Ebû Bekir'in “işte Ömer, işte Ebû Ubeyde, hangisine isterseniz ona beyat ediniz” sözüne onlar, Allah'a and olsun ki sen sağken bu görevi üzerimize alamıyacağımızı teyîd eyleriz; çünkü sen Muhacirlerin en meziyetlisi, Mağara'da bulunan iki kişiden biri ve namazda Resulullah'ın halifesisin.. Resulullah seni “dîn için imam seçmiştir.”⁵³ Uzat elini, sana beyat edeceğiz, diyerek yürüdüler. Ensâr'dan Beşîr b. Sad onlardan önce yetişerek beyat etti, diğerleri de sırayla beyat ettiler. Böylece hilâfet meselesi halledilmiş oldu.⁵⁴

Fakat burada dikkatlerimizden uzak tutmamamız gereken bir husus vardır. Ensâr, son derece ciddî ve kesin ifadelerle “hilâfet”in kendilerinde olmasını isterken, nasıl oluyor da birden bu kararlarından vazgeçebiliyorlar?

49 Taberî, *Tarih*, I, 1839-40.

50 Taberî, *Tarih*, I, 1841.

51 Taberî, *Tarih*, I, 1841.

52 Taberî, *Tarih*, I, 1842.

53 Kalhâtî, *Keşf*, 80 a.

54 Taberî, *Tarih*, I, 1842 vd. Bu toplantı geniş bir şekilde Belâzürî (*Ensâb*, 140 a-142 b) tarafından da verilmiştir. Ayrıca bk.: Cevzî, *Muntazam*, 33 a-37 b; Kalhâtî, *Keşf*, 216 a, vd.; İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehc*, II, 2-14; Ebû Muhammed, *Kitabu'l-Fırak*, 11a-14b; ---, *el-İmame ve s-Siyase*, I, 12 vd.

Ensâr, Evs ve Hazrec'den ibaret iki büyük kabileden müteşekkildir ve bu iki büyük kabile arasında tâ Cahiliye devrine kadar uzanan düşmanlık vardır. Gerçi İslâmiyet bu düşmanlığı ortadan kaldırmıştır; ama Evs'liler, kendilerinden olan Beşîr b. Sad'ın sözlerini ve Kureyşlilerin iddialarını, Hazreclilerin namzet gösterdiği Sad b. Ubâde'nin emirliğe getirilmek istendiğini görünce, "Hazrecliler bir defa emîrliğe geçerse bu fazilet dâima onların elinde kalır; bundan bize hiç de pay ayırmazlar" düşüncesiyle ve eski kırgınlıkların tesiri altında Hz. Ebû Bekir'e beyat ettiler. Evslilerin kabîle asabiyeti ile gösterdikleri bu davranış sonucunda, azınlıkta kalan Hazrecliler, duruma boyun eğdiler; ama Sad b. Ubâde de Hz. Ebû Bekir ölünceye kadar ona beyat etmedi.⁵⁵

Cereyan eden tartışmalara rağmen Hz. Ebû Bekir'e beyatla kapanmış gibi görünen, halbuki daha sonraları Müslümanları pek çok meşgul eden Hilâfet olayının geçtiği "Sakîfetu Benî Sâide" toplantısında bizim açımızdan iki önemli sonuçla karşılaşılıyor. Ki bunlar, ileride, araştırmamızda üzerinde duracağımız önemli hususlardır ve Sakîfetu Benî Sâide toplantısını kısmen genişçe yazışımızın bir sebebi de budur.

a) Bu toplantıda Ensâr ve Muhacirler arasından Hz. Peygamber'e halife olacak şahıs araştırılırken, Ehl-i Sünnet kaynaklarına göre, hiç kimse Resulullah'tan naklen tek hadîs rivayet etmemiştir.⁵⁶ Hilâfet makamına kimin geçeceğine dair delil arandığı ve buna şiddetle ihtiyaç duyulduğu bir anda, bir nass veya işaretin bulunmaması⁵⁷, bu konuda Hz. Peygamber'in Ensâr ve Muhacirler tarafından bilinen bir hadîsinin mevcut olmadığına delâlet eder. Bu durumda "İmamlar Kureyş'ten olur"⁵⁸ hadîsine mezhep taraftarlığı veya kabîle asabiyeti ile rivâyet olunmuş bir sözdür, demek pek isabetsiz sayılamaz.

55 Taberî (*Tarih*, I, 1843-4), Abdullah b. Abdurrahman, Ebû Mihnef ve Hişam kanaliyle rivayet ettiği haberde böyle diyor. Seyf ve Ubeydullah b. Saîd yoluyla gelen haberinde de (s. 1845), S'ad'ın da beyat ettiğini bildiriyor.

56 Gerçi Eş'arî (*Makâlât*, 2), Hz. Ebû Bekir'in "İmamet Kureyş'tendir" hadîsini delil olarak zikrettiğini söylüyorsa da, İbn Hişam, Taberî gibi sağlam kaynaklarda buna ve bu hadîsin halife seçiminde esas delil olduğuna dair hiçbir kayıt yoktur.

57 Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Peygamber'in sağlığında Müslümanların namazlarını kıldırmak üzere imam tayin edilmesine takılarak, bunun Ebû Bekir'in halifelğine işaret olduğunu söyleyenler bulunmuştur. Bk.: Ö. Rıza Doğrul, *İslâm Tarihi*, X, 55 vb.

58 İbn Hanbel, *Musned*, III, 129, 183; IV, 421; Nuaym b. Hammad (*Kitâbu'l-Fiten ve'l-Melâhim*, Atf Ef. Ktb. Nu. 602) bu konuda şu hadisleri de söylüyor: "Dünyada iki kişi kalsa da bu iş Kureyş'e aittir" (v. 55a), "Bu konuda halk Kureyş'in emrindedir. Müslimi onların Müslimine, kâfiri de kâfir olamına tabidir." (v. 60 b).

b) Bu tarihî toplantıda her iki tarafın üzerinde birleştiği hususlar: 1. Riyasetin, Cahiliye devrinden itibaren Kureyş'e ait oluşu; Nübüvvetin onların içinden çıkışı ve böylece Arapların "emîrlik"i yalnızca Kureyş'e ait bilmeleri; 2. İslâmiyeti kabul edişteki kıdem; 3. Çıkışı sırasında bu dîne mal ve canı ile hizmet..

Görülüyor ki Hz. Ebû Bekir'in halife seçilişinde herhangi bir nass veya işaret değil, doğrudan doğruya gelişmekte olan İslâm devletinin savunma ve yayılmasını gerçekleştirebilecek, birliğini ve düzenini koruyabilecek, herşeyden önce ümmete başkanlık edebilecek kabiliyette oluşu, Kureyşli olmak hasebiyle neseb bakımından etrafında saygı uyardırışı, Müslüman olmaktadır ve Resûlullah'ın en yakın arkadaşı oluşu gibi vasıflar rol oynamıştır.

Ashab da hilâfet konusunda, tartışmalar boyunca, Resûlullah'tan bir delil veya işaret arama yoluna gitmemiş ve Hz. Peygamber'in bu işi Müslümanların seçimine bıraktığı anlayışında toplanmışlardır.

Bununla birlikte o gün "Sakifetu Benî Sâide" toplantısında Resulullah'ın techîz ve tekfîn işleri ile meşguliyetlerinden dolayı bulunamayan Ehl-i Beyt ve Resûlullah'ın yakınları olan Hz. Peygamber'in amcası Abbas ve damadı Ali b.Ebî Tâlib, Hz. Ebû Bekir'e bey'at etmemişlerdi. Taberî⁵⁹, Urve yoluyla Hz. Âişe'den naklen Hz. Peygamber'in kızı Fâtıma ile Abbas'ın, Resûlullah'ın bıraktığı mîras malını istemek üzere Ebû Bekir'in yanına geldiklerini, onun da Hz. Peygamber'den "Peygamberler mîras bırakmazlar"⁶⁰ hadîsini işittiğini ve Fedek⁶¹ arazisini veremeyeceğini söylemesi üzerine Hz. Fâtıma'nın ona darıldığını ve ölünceye kadar Ebû Bekir'le konuşmadığını; Hz. Ali ve Hâşimîlerin altı ay müddetle Hz. Ebû Bekir'e bey'at etmediklerini; Hz. Fâtıma'nın ölümünden sonra beyat ettiklerini bildirir.

Ehl-i Beyt'in hilâfet konusunda farklı bir anlayışa sâhip oldukları Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e beyat ederken söylediği şu sözlerden anlaşılmaktadır: "Bizim sana beyat etmeyişimiz, senin fâziletini inkâr ettiğimizden ve Allah'ın sana ihsan ettiği hayrı kıskandığımızdan değildir. Biz, bu görevin bizim hakkımız olduğunu ve sizin bunu, keyfi bir şekilde ve baskı yoluyla elimizden aldığınızı düşünüyorduk"⁶².

59 *Tarih*, I, 1825 vd.

60 İbn Mâce, *Sünen*, I, 81.

61 Fedek, Medîne'nin kuzeyinde küçük bir Yahudi köyü idi. Hayber vak'asında burası Hz. Peygamber'e geçmişti. Onun hayatı boyunca ailesinin ve "Benû Hâşim"den muhtaç olanların ihtiyaçları için bir gelir olmuştu. Ebû Bekir tarafından Hz. Fâtıma'ya verilmesi reddedilen Fedek, sonra Hz. Ömer tarafından Ehl-i Beyt'e devrolunmuştu. Bk.: Hamevî, *Mucem*, VI, 342-345.

62 Taberî *Tarih*, I, 1826.

Görülüyor ki Hz. Ali'nin hissî bir alâka ile ve Resûlullah'a yakın akrabalığı sebebiyle beyattaki gecikmesi, başka art niyetlere dayanmaktadır. Zira Hz. Peygamber vefat eder etmez Ebû Sufyân (32 / 652) ın ona gelerek "Ebû Kuhafe'nin hakkını yemesine razı olacak mısın?" diye kışkırtmasına, "Ben aslâ bunun peşinde olmadım; bu Müslümanların işidir"⁶³ şeklinde sert bir cevap vermekle kalmamış Ebû Sufyan'a "Sen bu sözlerini ancak Müslümanlar arasında fitne yaratmak maksadıyla söylüyorsun, biz Ebû Bekir'i halifelige lâayık bulduk" diyerek azarlamıştır.⁶⁴

Artık bu açık sözlerden sonra Hz. Ali'nin davranışından gizli anlamlar çıkarmak ve halifelüğün ancak Ehl-i Beyt'e ait olduğu görüşünü ve "vasiyet" gibi iddialarla hilâfetin Hz. Ali'ye ait olduğu görüşünü savunmak⁶⁵ ve böylece durumu istismar etmek kötü niyetli Şiiilerin ve İslâmiyeti karıştırmak isteyenlerin işi olmaktadır.

Açıklamaya çalıştığımız şekilde çözümlenmiş olan hilâfet meselesi, özellikle Hz. Osman devrinde başlayan karışıklıklardan itibaren İslâm dünyasının uğraştığı konuların başlıcalarından biri olmuş ve hattâ zaman zaman devletın başına büyük işler açmıştır.

Hz. Peygamber'in vefatından ilk halife Hz. Ebû Bekir'in halife seçilişine kadarki çok kısa sürede cereyan eden ictimai ve siyasi dalgalanmalar bunlardan ibarettir.

Hz. Ebû Bekir devrinde siyasi bir anlaşmazlık çıkmamıştır. Yalnızca bir takım Arap kabileleri zekât vermekten kaçınmış. Hz. Ebû Bekir'in askerî müdahalesi ile bunlar tekrar zekât vermeye devam etmişlerdir.⁶⁶ Bu arada vukua gelen bazı irtidad olayları ve peygamberlik iddiaları da Hz. Ebû Bekir'in kararlı tutumu ile çok kısa sürede temizlendi.⁶⁷

Hz. Ebû Bekir'in kendisinden sonra halife olarak aday göstermesi⁶⁸ ve sahabeinin oyları ile hilâfet makamına gelen Hz. Ömer devri on yıllık fetih devridir.⁶⁹

63 Belâzurî, *Ensâb*, I, 142 a; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 96 / ş.

64 Taberî, *Tarih*, I, 1827 vd.

65 Nitekim bir Zeydi olan İbn Ebi'l-Hadîd (*Şerhu Nehc*, I, 67) bile bu vasiyet işinin uydurma olduğunu; eğer böyle bir şey bulunsaydı. Hz. Ali'nin bunu o zaman ileri sürmesinin gerekeceğini söylemiştir.

66 Taberî, *Tarih*, I, 1851-2128 arasında Hz. Ebû Bekir devrinin siyasi, ictimai ve dini olayları anlatılır. Ayrıca bk.: Nesefî, *Tabsıra*, 229 a, vd.

67 İrtidad olayları ve sahte peygamberler konusu için Taberî (*Tarih*, I, 1851 vd.)'den başka bk.: Bağdâdî, *Fark*, 16-17; Bahriye Üçok, *İslâmdan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, Ank. 1967.

68 İbn Abd Rabbîni, *İhd*, I, 267 vd.; Taberî, *Tarih*, I, 2137.

69 Taberî, *Tarih*, I, 2138-2797; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, 61 a, vd.; Kalhâtî, *Keşf*, 83 a.

Şîa dışında Müslümanların hepsine göre tamamen Kitâb ve Sünnet'e uygun olan⁷⁰ Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in hilâfetlerini, İslâm mezhepleri tarihinde oldukça önemli sayfalar dolduran Osman b. Affan ve Ali b. Ebî Tâlib devirleri takip eder.

3. Genel olarak mezheplerin ve özellikle Havâric'in doğuşuna sebep olan etkenlerden biri de, Üçüncü halife Osman b. Affan ve Dördüncü halife Ali b. Ebî Tâlib devirlerinde Müslümanlar arasında cereyan eden savaşlardır.

Söyle ki, ilerde genişçe anlatılacağı üzere, halife Osman'ın feci şekilde katledilmesiyle sonuçlanan olayda, kâtiler hakkındaki hüküm nedir? Hz. Ali ile Ümmülmü'minin Hz. Âişe, Talha ve Zubeyr arasında geçen Cemel vak'asında ve Muaviye ile olan Siffîn savaşında ölen ve öldürenlerin durumu ne olacaktır? İmânın ölçüsü ve sınırı nedir? vs. gibi sorular, Müslümanlar arasında tartışma konusu olmuş ve bu kanlı olaylar, çeşitli fikrî cereyanların çıkışında en büyük etkenlerden sayılmıştır.

Havâric'in çıkışında da imâmet konusu ile birlikte Müslümanlar arasında geçen bu savaşlar ve ortaya çıkardığı soruların en büyük paya sâhip olduğu açıktır. Bu sebepten, konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi için, bu olayları kısaca ortaya koymakta fayda görüyoruz.

Hz. Ömer (Ö.24/644), azatlı bir köle tarafından hançerlenince, vefat etmeden önce, halife seçimini şûrâ'ya havale etmiştir. Âşere-i Mübeşşere'nin sağ kalanları ile kendi oğlu Abdullah b. Ömer'den meydana gelen şûrâ⁷¹, uzun müzakerelerden sonra Osman b. Affan'ın başa geçmesine karar vermiştir. Seçimde dikkat edilen husus, Allah'ın Kitâb'ına, Resûlünün Sünnet'ine uymak ve kendisinden önceki iki halifenin yolundan gitme şartıdır.⁷² Bu şartlara Hz. Ali, "gücümün ve bilgimin yettiği kadar"⁷³ cevabını verirken, Hz. Osman "evet" cevabını verince, şûrâ Hz. Osman'ı tercih etmiştir.

Hz. Osman'ın seçilişinde bu tereddütsüz verilmiş "evet" cevabı kadar, yaşının büyüklüğü, yaratılışının yumuşaklığı rol oynamıştır⁷⁴.

70 Kalhâtî, *Keşf*, 139 b.

71 Şûrâ, Abdurrahman b. Avf (31/651), Osman b. Affan (35/655), Ali b. Ebî Tâlib (40/660), Zubeyr b. el-Avvâm (36/656) Talha b. Ubeydullah (36/656), Sa'd b. Ebî Vakkas (55/674) tan ibaretti. Hz. Ömer'in oğlu Abdullah ise şûrânın seçime iştirak edecek bir üyesi sıfatı ile değil, bir müşâvir olarak bulunuyordu. Bk.: Makdisî, *Bed'*, 190-4; Belâzurî, *Ensâb*, I, 463 b; Taberî, I, 2776-2797; Kalhâtî, *Keşf*, 84 b, vd.; İbn Ebî'l-Hadid, *Şerhu Nehc*, I, 91-6; Aynî, *İkd.* 101 a, vd.; *el-İmâme*, I, 29.

72 Kalhâtî, *Keşf*, 85 b.

73 Taberî, *Tarih*, I, 2786.

74 İbn Abd Rabbîhi, *İkd*, IV, 303.

Ashabın ve Müslümanların, şiddeti dolayısıyla⁷⁵ ve halkın İslâmiyetin çıkışı sırasında yapılan harplerde birçok Müslümanın müşrik akrabasını öldürmüş olması sebebiyle hâlâ içlerinde yatan intikam ve kin duygusunun Hz. Ali'ye rağbet etmediği bir gerçektir.

Şûrâ'nın kararı ile, Mikdad b. el-Esved⁷⁶ gibi şeklen beyat edenler dışında genel bey'ata mazhar olan Hz. Osman'ın hilâfeti, tarihte genel olarak ikiye ayrılır.⁷⁷ O kadar ki bunlardan birinci devre (24-29 / 644-49) "İyi idare", ikinci altı yıllık devre (30-5 / 650-5) de "gayri meşrûluk ve karışıklık" ile tavsîf edilir.⁷⁸ Bu türlü bir ayırma, isyanların ve karışıklıkların ikinci devrede başlamış olması tesir etmiş görünüyor. Ashında bu devredeki karışıklıkların sebeplerini daha öncelerde aramak ve ona göre bir hükme gitmek gerekir; çünkü seçimi sahib olan⁷⁹ Hz. Osman devrindeki karışıklıklarda, onun dinî anlamda gayri meşrû idaresinden söz etmek haksızlık ise de, Benû Hâşim ve Benû Ümeyye soyları arasındaki rekabet ve ayrılıkların önemli rolü olduğu üzerinde durulabilir.⁸⁰

Cömertliği, zenginliği, yumuşak huyluluğu ve tevazuu ile tanınmış⁸¹ Hz. Osman'ın, devrinde ortaya çıkan karışıklıklarda selefi Hz. Ömer kadar dirayetli olamayışı⁸² ve özellikle selefinin icraatının aksine Kureyş'in ileri gelenlerini her hususta serbest bırakışı ve izinsiz dışarıya çıkmalarına aldurmuyışı⁸³, bize göre fitnenin çıkışındaki âmillerin başlıcalarından biri olarak görünmektedir.

Bu arada hoşnutsuzluğun diğer etkenleri nelerdi ve Hz. Osman'ın bunlardaki tavrı ne olmuştu? Bu hususta Philippe Hitti⁸⁴, Osman aleyhine "kıyam Kûfe'de Ali taraftarları arasında başladı ve bilhassa Mısır'da taraftar kazandı" derken, J. Welhausen⁸⁵ de hemen hemen aynı

75 Ahmed Çelebi, *Tarih*, I, 322.

76 Ebû Zehra, *Mezhepler*, 40 Mikdad b. el-Esved, ikinci Habeş muhacirlerindedir. Bedr'de bulunmuştur, 70 yaşında Medîne'de ölmüştür. Bk: İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 114. (Mikdad b. el-Esved'in ölümü 33 / 653'tür).

77 Kalhâtî, *Keşf*, 85 a-86; Ebû Zehra, *Mezhepler*, 40; Vida, Osman M., *İA*, IX, 430; H. A.-R. Gibb- H. J. Kramers, Uthman, *Shorter Encyclopaedia of Islam*, Liden, p. 616.

78 Vida, Osman, *İA*, IX, 430 Kalhâtî, *Keşf*, 139 b.

79 Neseffî, *Tabsıra*, 233 b.

80 İki soyun çekişmeleri hakkında çeşitli örnekler için bk.: Makrizî, *en-Nizâ ve't-Tehâsum fimâ-Beyne Benî Umeyye ve Benî Hâşim*, Mısır 1937.

81 Taberî, *Tarih*, 3054 vd.

82 Ebû Zehra, *Mezhepler*, 44.

83 Taberî, *Tarih*, 3026; Çelebî, *Tarih*, I, 322.

84 *Târihu'l-Arab*, II, 235.

85 *Arap Devleti*, 19 vd.

görüşü paylaşmaktadır. G. Levi Della Vida⁸⁶ ise, meseleye “İktisadî buhrandan en çok mustarip bulunan” Irak’taki isyankâr grupların hareketi gözüyle bakmaktadır.

İslâm kaynakları, mezhep tarafgirliğinin tahrif ettikleri istisna edilecek olursa, meseleyi genel olarak Hz. Osman’ın muhalifleri tarafından ileri sürülen itirazları kaydetmek ve bunların “mazur görülebilir yanlışlar ” olduğunu belirtmekle yetinmişlerdir.

Bu Ehl-i Sünnet kaynaklarına göre Osman b. Affan aleyhinde doğan cereyanın sebeplerinin başında, onun, akrabasına yani Emevî âilesine gösterdiği aşırı yakınlık ve eyâlet vâililiklerine onları tâyin etmesi gelir. Tâif’e sürülmüş olan Mervan’ın babası el-Hakem b. Ebî'l-Âs⁸⁷ Medine’ye getirterek kendisine Beytu’l-Mal’dan yüzbin dirhem, oğlu el-Hâris’e Medîne çarşısının “uşr”unu, Mervan b. el Hakem’i⁸⁸ özel kâtibi yapması ve İbn Ebî Serh’e⁸⁹ İfrikiye vilâyeti gelirin “hums”unu vermesi⁹⁰, seferlere iştirak etmeyen bazı yakınlarına harp ganimetlerini dağıtırken hisse ayırması, Ehl-i Bedr’in paylarını kısıması, Hz. Ömer’in tayin ettiği bazı sahabeyi valilik görevlerinden alarak yerlerine kendi yakın akrabalarından olan Abdullah b. Âmir,⁹¹ el-Velid b. Ukbe⁹² ve özellikle Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh gibi Müslümanların nefretini kazanmış olanları tayin etmesi bu yakınlığın örneklerindedir. Ayrıca onun Hac esnasında Mina’da seleflerinin aksine namazı iki yerine dört rek’at

86 Osman, *IA*, IX, 430.

87 Hz. Osman’ın kardeşidir. Hz. Ömer tarafından kendisine Bahreyn ili verilmiş, sonra Basra’da oturmuş ve 32 / 652 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Sad, *Tabakât*; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 28; Ziriklî, *Alâm*, II, 295.

88 Mervan b. el-Hakem, Osman’ın amcasının oğludur. Osman’ın kâtipliğini yapan Mervan, onun katli üzerine Muaviye’ye sığınmış ve 65 / 685 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Sad, *Tabakât*, V, 27 vd; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 477-8.

89 İbn Ebî Serh, Hz. Osman’ın süt kardeşidir. Hicretten önce İslâmiyeti kabul etmiş ve vahy kâtipliğinde bulunmuştur. Bir keresinde âyetin sonunu söyleyince, “bana da vahy geliyor” diyerek irtidat etmiştir. Hz. Peygamber öldürtmek istemişse de, Osman’ın ısrarlı ricası üzerine göze görünmemek şartıyla affetmiştir. 59 / 678’de ölmüştür. Bk.: İbnu’l-Esir, *Usdu’l-Gâbe*, III, 173; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 316 vd.

90 Muhibu’d-Din et-Taberî (*er-Riyâdu’n-Nadara* II, 137), İfrikiye vilâyetinin hums’unun Mervan’a verildiğini yazıyorsa da, Taberî (*Tarih*, I, 2813) Abdullah b. Ebî Serh’e verildiğini yazar, ki doğrusu da budur.

91 Osman’ın dayısının oğludur. Onun ve Muaviye’nin Basra valiliklerini yapmıştır. 58 / 677 yılında ölmüştür. Bk.: İbnu’l-Esir, *Usd*, III, 191; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 60 vd.

92 el-Velid b.Ukbe b. Ebî Muâyt, annesi tarafından Osman’ın kardeşidir. Mekke fethinde İslâm olmuştur. Osman’ın hilâfetinde Kûfe valisi iken şarap içtiği için azledilmiştir. Bk.: İbnu’l-Esir, *Usd*, V, 90 vd; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 637; Ziriklî, *Alâm*, IX, 143.

kıldırışı, mushafları yaktırarak İbn Mes'ûd⁹³ ve Ubeyy b. Ka'b'ın⁹⁴ kıratlarını yasaklayışı⁹⁵; Ehl-i Bahreyn ve Uman halkını, zekât malları satılincaya kadar mal satmaktan men edişi,⁹⁶ Medîne otlağını develer için verışı, kendini ve Muaviye'yi tenkid eden Ebû Zerri'l-Gıfârî'yi⁹⁷, Rebeze'ye⁹⁸ sürmesi, Ammâr b. Yâsir'i dövürüşü, Muhacir ve Ensâr-la istişareyi terkedişi gibi icraatı⁹⁹, aleyhine birer delil olarak kullanılmıştır.

Hz. Osman'ın akrabalarına karşı gösterdiği yakınlık muhtemelen şu iki husustan ileri geliyordu. Bir kere onun ailesine olan düşkünlüğü, yaratılışının gereği idiyse de, bu iyi vasfı, Hz. Peygamber'in ailesi gibi Abd Menaf soyuna mensup olmakla beraber Hâşim ve Muttalib oğullarına göre daha kuvvetli, kudretli, daha zengin ve daha soylu olan Ümeyyelilerin¹⁰⁰, Hz. Peygamber zamanında kaybettikleri eski nüfuzlarını elde etme hırslını kamçulamış ve Osman'ın bu iyi niyeti onlarca sömürülmüştür. Nitekim Kûfe valisi Saîd b. el-Âs'ın Irak bölgesi Kureys'in çiftliğidir, demesi Emevîlerin birçok şehirlerde halkı "savulun" diye tahkîr etmeleri¹⁰¹ ve özellikle Hz. Osman'ın kâtibi Mervan'ın Medîne'yi işgal eden isyancılara ve halka hitaben yaptığı: "Ne istiyorsunuz? Niçin toplandınız? Sanki bir yağmadan mal kaçıracaktı gibi buraya toplanmışsınız... Sizler bizim hükümlerimizi elimizden almak istiyorsunuz... Defolun buradan?. Vallahi biz, hükümümüz altındakilerine mağlup olacak cinsten adamlar değiliz?..."¹⁰² şeklindeki konuşması görüşümüzü desteklemektedir.

93 Abdullah b. Mes'ûd, ilk Müslümanlardandır. Kur'an'ı en iyi ezberleyenlerden olup, kendisinden pek çok hadis rivayet olunmuştur. 32/652 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Sa'd, *Tabakât* III-2., 106; İbnü'l-Cevzî, *Sıfat*, I, 154; İbnü'l-Esir, *Usd*, III, 256 vd.

94 Ubeyy b. Ka'b, Kurra'nın ileri gelenlerindedir. Akabe ve Bedr'de bulunmuştur. Tahminen 22/642 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Sa'd, *Tabakât*, III/2., 59; İbnü'l-Esir, *Usd*, I, 49; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 19.

95 Kalhâfi. *Keşf*, 86 n-87 a.

96 Şemmâhî, *Siyer*, 17 b.

97 Ebû Zerri'l-Gıfârî, ileri gelen ashabdandır. Zühd ve takvâsı ile meşhurdur. 32/652 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 161; İbnü'l-Esir, *Usd*, V 186-7; İbn Hacer, *İsâbe*, VII, 60.

98 Rebeze, Hicaz yolu üzerinde, Medine'ye üç günlük uzaklıkta bir yer adı. Bk.: Ya'kût, *Mucem*, IV, 222.

99 Hz. Osman'ın icraatı ve bunların tahlili uzunca bir liste halinde kaynaklardan toplanarak Muhîb'ü'd-Din et-Taberî unvanı ile meşhur Ebû Cafer Ahmet (694/1294-5) tarafından verilmiştir. Bk.: *er-Riyadun-Nadara fî-Menâkibi'l-Aşere*, II, 137-152. Bu hususta ayrıca bk.: Belâzurî; *Ensâb* I, 466 a, vd; İbn Abd Rabbîhî, *İkd*, IV, 283-310; Taberî, *Tarih*, I, 2800-2940; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 332 vd; *el-İmame*, I, 35-6; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 96 a, vd; Makdîsî *Bed' V*, 199-202; Aynı, *İkdu'l-Cuman*, 192 a, vd.

100 Wellhausen, *Arap Devleti*, 19.

101 Çağatay-Çubukçu. *Mezhepler*, 7.

102 Taberî, *Tarih*, I, 2975.

İkinci husus da geniş yetkilerle vâlilerin elinde bulunan vilâyetlerin idaresinde ve hükûmette birliği tesis etmek için aynı aileden olanların yakınlığından faydalanmak... Hz. Osman'ın Hz. Ömer'in varmak istediği bu gayeyi¹⁰³ düşünerek akrabalarının, başkalarına göre kendisine daha çok bağlı olacaklarını düşünmüş olması çok mümkündür. Ancak selefi, şahsiyeti, kudreti ve liyakatı ile bu işi, vâlilerini muhtelif kabile ve ailelerden seçmesine rağmen gerçekleştirmişti¹⁰⁴. Oysa Hz. Osman, birinci hususta söylediğimiz gibi akrabalarının hırslarına mağlup olmuştu.

Kaynakların tetkikinde Hz. Osman aleyhindeki hoşnutsuzluğun Irak ve Mısır dışında Hicaz ve Suriye'de de yayılmasında rolü olan Abdullah b. Sebe' veya yalnızca İbnu's-Sevdâ denilen bir isimle karşılıyoruz. Daha sonraları kendi adıyla anılacak bir mezhebin kurucusu olan ve Havâric'in doğuşundan önce bu mezhepte adlarına rastlanılan bazı kimselerle temas eden bu şahıstan kısaca bahsedelim. Taberî'nin rivâyetine göre¹⁰⁵ Abdullah b. Sebe, 'San'alı bir Yahudidir, annesi siyâhîdir. Osman zamanında Müslüman olmuş, daha sonra Müslüman ülkelerde sapık fikirler yaymaya başlamıştır. Önce Hicaz'da iken, sonra Basra, Kûfe ve Şam'a gitmiş, fakat burada kimseyi yoluna çevirememiştir. Şamlılar onu şehirlerinden çıkarınca Mısır'a gitmiş ve orada "ric'at" akidesini, "vasîlik" meselesini ve Hz. Osman'ın hilâfeti hakkı olmayarak ele geçirdiği gibi fesatları yaymıştır¹⁰⁶.

Şehirlerde gizlice cereyan eden bu olaylar ve etrafa sirayet ediveren bu haberler dolayısıyla Medîneliler halife Hz. Osman'a müracaatla tahkikat yaptırmasını isterler.¹⁰⁷ Fakat yaptırılan tahkikat hiçbir sonuç vermez. Bazı tavsiyelerde bulunan valilere, zorlayıcı hareketlerden kaçınan Hz. Osman'ın cevabı bu konuda tesirli konuşmalar yapmaktan ibaret kalır.

Bu yolda girişilen faaliyetler 35 / 656 yılında meyvesini vermeye başlar ve "umre" bahanesiyle yola çıkan Mısırlılar, Mekke yerine Medîne'ye gelince, Hz. Osman'ın ricası üzerine Ali b. Eb Talib, gelenlerle konuşur ve Osman b. Affân'ın faaliyetlerinin izahını yaparak şehre girmeden geri dönmelerini sağlar¹⁰⁸.

103 Vida, Osman, *İA*, IX, 429.

104 Nuâymî, *Zuhûr*, 12.

105 Taberî, *Tarih*, I, 2942-4.

106 İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 114, 144 vd.; İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehc*, I, 560.; Makrizî, *Hیات*, IV, 146; Şehristânî, *Milel*, I, 174.

107 Taberî, *Tarih*, I, 2943; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 167; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, 176 a, vd.

108 İbn Ebi Şeybe, *Musannaf*, 171 b; Nâşî, *Usûl*, 6 b; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 170.

Fakat “gelenler ısrar etmeden dönmüşlerdir ama şehrin durumunu ve halifenin davranışını da yakından görmüş”¹⁰⁹ oldukları için kendilerini ona göre hazırlamış ve aynı yıl içinde bu defa hac niyeti ile ve üç merkezden yola çıkmışlardır.

35 yılı Şevval / 656. Nisan ayında Mısırlılar Abdurrahman b. Udeys el-Belevî, Kinâne b. Bişr el-Leysî, Suvdan b. Humran es- Sekûnî, Kuteyre b. Fulân es-Sekûnî'nin emrinde dört grup halinde altıyüz veya daha kalabalık olarak, aralarında Abdullah b. es-Sevdâ da bulunduğu halde hac için çıktılar. Kûfeliler ve Basralılar da aynı zamanda ve aynı sayıda olarak yola çıktılar.¹¹⁰

Medine'ye üç konaklık uzaklıkta konaklayan grup Halife'nin hal'edilmesinde anlaşmış olmakla beraber yerine geçecek şahısta ihtilaflıdır. Mısırlılar Hz. Ali'yi, Basralılar Talha'yı, Kûfeliler de Zübeyr'i halifelige getirmek istiyorlardı. Ancak bu şahısların hepsi de kendilerine yapılan teklifleri azarlıyarak reddederler.¹¹¹

Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'den olumsuz cevap alan isyancı gruplar, yapacakları işten vazgeçmiş gibi kendi memleketlerine doğru hareket ederler. Fakat üç konaklık yoldan tekrar ve aynı zamanda, hepsi beraber geri dönerler ve Hz. Osman'ı çevirirler. Bu defa yine Hz. Ali, yanında halk da olduğu halde bunlarla konuşur ve son derece mânidar bir soru sorar: “Gitmişken niçin geri geldiniz ve fikrinizden caydınız? Cevap “yolda haberci üzerinde bizim katledilmemizi isteyen bir mektup ele geçirdik” şeklinde olunca, Hz. Ali bu defa Basralı ve Kûfelilere dönerek “Mısırlıların ne ele geçirdiklerini ve mahiyetinin ne olduğunu nasıl bildiniz?” sorusuna “bize ne istersen söyle, artık bu adamın (Osman b. Affan) lüzumu yoktur” cevabını verirler.¹¹²

109 Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, 38.

110 Taberî, *Tarih*, I, 2954-5; Cevzî, *Muntazam*, 176 b. Basralılar başkanları Hurkus b. Zübeyr es-Sadı olmak üzere Hukeym b. Cebele el-Abdî, Zureyh b. Abbad el-Abdî, Bişr b. Şureyh el-Hutam b. Zübeyra' el-Kaysî'nin idaresinde; Kûfeliler de Zeyd b. Sûhan el-Abdî, el-Eşter en-Nehaf, Ziyad b. en-Nadr el-Hârisî ve Abdullah b. el-Âsamm'ın idaresinde idiler. Mısırlıların sayılarının 400-700 arasında değiştiği hakkında bk.: Belâzurî, *Ensâb*, I, 476 b.

111 Taberî, *Tarih*, I, 2955-7; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 176 b, vd; İbn Kesîr, *Bidaye*, VII, 174.

112 Taberî, *Tarih*, I, 2958. Ele geçen mektupta Hz. Osman'ın mühür ile mühürlenmiş ve isyancıların katlini isteyen mektubun Hz. Osman tarafından yazılmadığı, kâtibi Mervan'ın kaleme aldığı hemen bütün kaynaklarda vardır. Bk.: Belâzurî, *Ensâb*, I, 478-479a; İbn Ebî Şeybe, *Musannağ*, 171 b-172 b; Nâşî, *Usûl*, 7 s; el-İmâme, I, 39- 40; Şemmâhî, *Siyer*, 18 b; Kalhâtî, *Keşf*, 90 a; Aynî, *İkdu'l-Cuman*, 128 b. Yaşar Kutluay ise (*İslâm ve Yahudî*, 38), grupların tekrar aynı zamanda dönüşlerine dayanarak “daha harekete geçmeden bu vesileyi hazırladıkları âşikâr görünmektedir” tezini savunmakta ve dolayısıyla mektubun asılsızlığı iddiasını ortaya atmaktadır.

İsyancıların evini çevirmelerine rağmen, halâ zorlayıcı tedbirlerden kaçman Hz. Osman, konuşmakla onları ikna edeceği kanaatindedir. Nitekim onlara hitabeder ve hareketlerini açıklar.¹¹³ Fakat bütün bu konuşmaları küfür ve itirazlarla karşılayan âsiler, evinin kapısı Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'in oğulları ve diğer görevlilerce korunan Hz. Osman'ı öldürmek için komşu evin damından içeri girerler. İçlerinde Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed b. Ebî Bekr'in de bulunduğu bir grup¹¹⁴ tarafından 18. Zilhicce.35 / 17. Haziran, 656 yılında fecî şekilde katledilen Hz Osman'la, aslında başlamış bulunan bu fitne sönmüş olmuyor, bilâkis yakılmış oluyordu.

Halife Hz. Osman'ın şehid edilmesine son derece üzülen Hz. Ali¹¹⁵ ve diğer ashab, Mescid'de toplanarak yeni halife seçimine giderler. Ali b. Ebî Talib'e teklif edilen hilâfeti, o, orada bulunan Talha ve Zübeyr'e teklif eder, fakat ısrar üzerine bey'atı kabul eder.¹¹⁶ Daha sonra Talha ve Zübeyr istemiyerek bey'at ettiklerini söylemişlerse de, bu ihtimal zayıftır. Çünkü Ali b. Ebî Talib, Mescid'de iken bu işi kabul etmelerini her ikisine de ısrarla teklif etmiş, onlar kabul etmemişlerdi.¹¹⁷

Beyattan sonra halka "benden öncekilere bey'at edildiği gibi bana da bey'at ettiniz.. imama istikamet, tebaasına da itaat gerektir, bu bey'at umumîdir"¹¹⁸ şeklinde bir konuşma yapan Hz. Ali'yi bekleyen

113 Taberî, I, 2960, vd.

114 Hz. Osman'ı şehid edenlerin kimler olduğu meselesi hayli karanlık ve tartışmalıdır. 'Kat'i olarak bilinen husus onu Muhammed b. Ebî Bekr'in öldürmediğidir. Diğer taraftan öldürenin kimliğini bilmesi tabii olan karısı Nâile, gelenler yabancı olduğu için tanıyamamakta ve "bilmiyorum" demektedir. Bk.: Belâzurî, *Ensâb*, I, 483 a, vd; Taberî, *Tarih*, I, 3020; Mes'udî, *Murûc*, IV, 26 vd. Buna rağmen muhtelif kaynaklar öldürenlerin isimlerini vermişlerdir: Bk.: İbn Kuteybe, *Maarîf*, 196; İbn Abd Rabbihî, *İkd*, IV., 286-292; Nesefî, *Tabşıra*, 235 b; Makdisî, *Bed'*, V, 206-7; İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehc*, I, 198; Şemmâhî, *Siyer*, 19 a; Kalhâtî, *Keşf*, 91 a; Çağatay-Çubukçu, *Mezhepler*, I, 8.

115 Belâzurî, *Ensâb*, I, 479 b.

116 Hz. Ali'nin hilâfete getiriliş tarihinde kaynaklar ihtilâflıdır. Taberî (*Tarih*, I, 3066), Wellhausen (*Arap Dev.* 24) Hz. Ali'ye Hz. Osman'ın şehid edildiği gün beyat edildiğini yazıyorlarsa da İbnul Cevzî (Muntazam, 182 b), "Hz. Osman'ın öldürülmesinin ertesi günü"; Dîneverî (*Ahbâr*, 140), Nesefî (*Tabşıra*, 236 a) ve Ebû Muhammed (*Fırak*, 18 b), "üç gün sonra"; İbnul-Esir (*Kâmil*, III, 192) "beş gün sonra"; bir ibâdî yazar olan Kalhâtî (*Keşf*, 93 b) "birkaç gün sonra"; günümüz târihçilerinden Hasan İbrahim Hasan (*Tarih*, 363) da "yedi gün sonra" bey'at edildiğini ileri sürmektedirler. Medîne'deki karışıklıklar gözönüne alınırsa herhalde bey'at aynı gün değil, daha sonraki bir günde olmuştur.

117 Belâzurî, *Ensâb*, I, 479; Dîneverî, *Ahbâr*, 140; Taberî, *Tarih*, I, 3066 vd; İbnul-Cevzî, *Muntazam*, 182 a; İbnul-Esir, *Kâmil* III, 190 vd; İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehc*, I, 96, Ebû Muhammed, *Fırak*, 18 b.; Şemmâhî, *Siyer*, 19b.

118 Dîneverî, *Ahbâr*, 140. Kalhâtî, Hz. Ali'nin "Allah'ın Kitab'ı Resulünün Sünnet'i ve Ebû Bekir ile Ömer'in davranışlarına uyması şartıyla" seçildiğini söylüyorsa da (*Keşf*, 93 a, vd), bunun mezhep tarafgirliği ile ortaya atıldığı açıktır. Çünkü şûrâ, onu, bu şartı kabul etmediği için Hz. Ömer'den sonra halifelige getirmemişti.

en önemli mesele, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması idi. Ama ortada belirli bir katil yoktu; sayıları ikibinbeşyüzlü¹¹⁹ aşan, hattâ onbin dolaylarında bir kalabalık Osman'ı hepimiz öldürdük diyorlardı.¹²⁰ Şehre, hattâ Halife'ye hâkim durumda bulunan âsilerle hemen başa çıkılamıyacağı açıktı. Hz. Ali'nin halka Arapları (isyancılar) uzaklaştırmaz., onlara da geldiğiniz yerlere dönünüz tavsiyeleri fayda vermiyordu.¹²¹ Diğer taraftan Talha ve Zübeyr de katillerin cezalandırılmasında ısrar ediyorlar, Ali b. Ebî Tâlib de haklı olarak "bize hükmeden bu kavimle nasıl başa çıkarım?" deyip beklemeyi ve ortalığın yatışmasını uygun görüyordu.¹²²

Onu bu karara sevkeden sebeplerden biri de kendisine fiilen yalnız Medine'de beyat edilmiş olması, vilâyetlerin durumunun henüz aydınlanmayışı idi. Nitekim Şam vâlisi Muaviye, kendisini bey'ata davet için gelen elçiye red cevabı verir ve "Osman'ın kanını talep" perdesine bürüdüğü hilâfet arzusunu sonuna kadar götürmeye kararlı olduğunu zımnen ifade etmiş olur.¹²³ Bu gayenin tahakkuku için faaliyete girişen Muaviye, bir taraftan Şamlıları Osman'ın kanını talebe ve ölümünden Ali b. Ebû Talib'in sorumlu olduğu kanaatine, dolayısıyla intikama çağırırken, bir taraftan da Mısır'ı sağlam bir şekilde yönetmeye başlayan Ali'nin valisi Kays b. Sa'd'ın gözden düşmesi için asılsız söylentiler ortaya atmaya başlar ve azlinde de başarıya ulaşır.¹²⁴

Hz. Osman'ın katillerini cezalandırma meselesinde Muaviye'nin gösterdiği bu tutum ile Mekke'de bulunan Emevî ailesi mensuplarının yanında yer aldıkları Ümmülmü'minin Âişe ile Talha ve Zübeyr'in davranışlarının gerçek sebeplerini izah edebilmek gerçekten çok güçtür. Çünkü Halife Ali b. Ebî Tâlib'in, Osman b. Affan'ın katillerini cezalandırmak istediği şüphesizdir. Ancak ortada bir değil, sayıları binleri aşan ve Medine'ye hâkim bir isyancı grup vardır. Eğer Hz. Âişe, Talha, Zübeyr ve Muaviye, "Osman'ın kanını talep" konusunda gerçekten sami-

119 Kutluay, *İslâm ve Yahudi*, 41.

120 Dineveri, *Ahbâr*, 163. Aynı yazar (s. 171), Hz. Ali'nin ağzından "katillerin yirmibin olduğunu" nakleder. İbn Ebî Şeybe (*Musannaf* 172 b, 186 b) de "Osman'ı otuzbeşbin kişinin" öldürdüğünü söyler.

121 Taberî, *Tarih*, I, 3081 vd. (122) Taberî, *Tarih*, I, 3080, 3102 vd.

123 H. Lammens, *Muaviye, İA*, VIII, 439. Muaviye, Amr b. el-Âs'a bir mektup yazarak, Hz. Ali'nin kendisini bey'ata çağırıldığını, ne yapması gerektiğini sorar. O da kendisine Mısır'ı vermesine karşılık, halkı hilâfetine çağırması vs. gibi tavsiyelerde bulunur. Bk.: Dineveri, *Ahbâr*, 157-9.

124 Taberî, *Tarih*, I, 3235 vd; İbnü'l- Esir, *Kâmil*, III, 268-76; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 251-3.

mî idilerse, niçin Halifenin safında değil de, karşısındadırlar? Bu soruya cevap vermenin güçlüğü yanında, insan ister istemez bir takım rivayetleri onlar adına değerlendirme durumuna geçmeğe mecbur olmaktadır. Hz. Âişe, şehid edilmeden önce Hz. Osman hakkında “o, bu Kitab’ın hükümlerini çiğnemiş ve küfre gitmiştir”¹²⁵ derken, onun ölümünü ve Hz. Ali’ye bey’at haberini alınca “mazlûm olarak öldürülmüştür”¹²⁶ demektedir. Bu sözde onun, ifk olayı dolayısıyla Hz. Ali’ye kızgınlığını açık bir şekilde görmek mümkündür¹²⁷. Talha ve Zübeyr de bey’at etmişlerken, umdukları valilik veya “hilâfette ortaklık taleplerine”¹²⁸ müsbet cevap alamamış olmaları sebebiyle bu yola gitmişlerdir kanaatine ulaşmak, yadırganmamalıdır. Zira yukarda da belirttiğimiz gibi Ali b. Ebî Tâlib, Osman’ın kanundan sorumlu değildir¹²⁹ ve üstelik bey’at edilinceye kadar hiç kimse Osman’ın katlinden dolayı onu itham etmemiştir¹³⁰.

Hâsılı ister dinî, ister dünyevî hırs ve kızgınlıklar sebebiyle olsun teşekkül eden karşı grup, İslâm târihinde ilk defa Müslümanların karşı karşıya gelmelerini sahneye koyuyordu.

Bununla birlikte savaştan önce ne Hz.Âişe’nin ne de Hz. Ali’nin bu konuda verilmiş kat’î kararları vardı. Nitekim iki ordu Basra yakınlarında karşı karşıya geldikleri zaman Hz. Âişe, “insanların arasını ıslah için geldiklerini”¹³¹ söylüyor, Hz. Ali de onlara uyuyordu. Meselâ, Hz. Ali’nin askerlerinden biri, ona savaş için geliş sebeplerini sorduğunda “eğer kabul ederlerse sulh ve sükûn üzerinde birleşmemizi istiyoruz”¹³² cevabını vermektedir.

Bu anlayış üzerine karşılıklı müzakerelerle durum memnuniyet verici bir gelişme takibederken, 14. Camâziyelâhir. 36/9. Aralık. 656 Perşembe günü¹³³ taraflar ne olduğunu bilmeden birbirine girer. Birdenbire kızışan savaşta bir tarafta Hz. Âişe’nin, karşı tarafta da Hz. Ali’nin “durunuz, Osman’ın kâtillerine lânet olsun”¹³⁴ nidaları savaşın gü-

125 Kalhâtî, *Keşf*, 89b, 95 b.

126 Taberî, *Tarih*, I, 3112.

127 Wellhausen, *Arap Dev.* 24.

128 İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 96, ayn; Ebû Muhammed, *Fırak*, 28 a.

129 İbn Abd Rabbihî, *İkd.* IV, 298-305.

130 İbn Ebî Şeybe, *Musannaf*, 173 b.

131 Taberî, *Tarih*, I, 3156-7; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 223; İbn Kesir, *Bidâye*, VII, 238.

132 Taberî, I, 3141-2, 3167 vd.; İbnu'l-Esir *Kâmil*, III, 224-5.

133 İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 236; Şemmâhî (*Siyer*, 22 b) savaşın 10 Cemâziyelevvel 36 Perşembe günü olduğunu yazıyorsa da, bu herhalde yanlış olmalıdır.

134 İbn Ebî Şeybe, *Musannaf*, 181 a; Ya'kûbî, *Târih*, II, 158; Taberî, I, 3183 vd.; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, 193 b.

rültüsü içinde kaybolur gider ve neticede iyi bir savaş tekniğine sâhip Hz. Ali, savaşı kazanır; Talha ve Zübeyr de dâhil pek çok Müslüman ölür¹³⁵.

Tarihte “Cemel Vak’ası” diye meşhur olan bu savaşın sonundaki faaliyetleri şimdilik bir tarafa bırakarak, bazı tarihlerde savaşın başlamasından bir gün önce geçtiği söylenen gizli bir toplantıdan söz edelim¹³⁶.

Halife Ali b.Ebî Tâlib’in safında bulunan Osman b. Affan’ın katline iştirak etmiş olanlar, iki taraf arasında sulhun akdedilmesinden korkarak, gizli bir toplantı yaparlar. Bu toplantıda İlba’ b. el-Heyssem, Adıyy b. Hâtem, Sâlim b. Sa’lebe el-Âbsî, Şureyh b. Evfâ b. Dubey’a, el-Eşter ile Osman’ın katline iştirak eden birkaç kişi ve İbnu’s-Sevdâ hazır bulunurlar. Toplantıda mesele bütün açıklığı ile ortaya konur ve eğer bir anlaşma vuku bulacak olursa, sayılarının Medîne’de ikibin beşyüz olduğunu ve orada kuvvetli olduklarını, oysa burada karşılarında beşbin kişilik bir kuvvetin bulunduğunu, dolayısıyla rahatça kendilerini cezâlandırabileceklerini; bunun için her iki tarafın gün doğmadan savaşa başlatılmasının en çıkar yol olduğunu karara bağlarlar. Bu karara uygun olarak gecenin karanlığında her iki tarafta da baskın şeklinde başlatılan savaş kıyasıya sürdürülür ve bilinen sonuca gelinir.

Bize göre burada üzerinde durulması gerekli nokta böyle bir toplantının yapılp-yapılmamasını tahkikten çok, şu veya bu sebeple başlatılmış bir savaşta ve daha önce Hz. Osman’a karşı girişilmiş aleyhte faaliyetlerde, olayların sorumlusu olarak bir şahıs veya grubun ihdâsı meselesidir. Öyle görünüyor ki İslâm tarihini gerçekten son derece üzücü say-falarla dolduran bu olayların bir tek sorumlusu vardır: Abdullah b. Sebe’...

Eğer bu iddiayı Taberî’den başlamak üzere günümüze kadarki eserlerde değerlendirme cihetine gidersek, bir bakıma bu şahsın yaşadığı devirdeki seçkin ashâbı, bir Yahudi muhtedisinin oyuncağı durumuna sokmuş oluruz, ki bu gerçekten cür’etli bir davranış olur.

135 Cemel vak’ası ilk ve sonraki eserlerde oldukça geniş olarak anlatılmıştır. Savaşın cereyanı, karşılıklı müzakereler, Zübeyr’in savaş meydanını, Hz. Peygamber’in bir sözü hatırlatılınca pişman olup terk etmek isteği, Hz. Âişe’nin pişmanlığı, ölü sayıları vs. hakkında bk.: İbn Kuteybe, *Maarif*, 208-9; el-İmâme, 51-73; Belâzürî, *Ensâb*, 173 b-180 a; Dîneverî, *Ahbâr*, 144-154; Taberî, I, 3111-3233; İbn Abd Rabbîhi, *İkd*, IV, 313-332; Mesûdî, *Murûc*, II, 357-374; Makdisî, *Bed’*, V, 211-216; İbnu’l-Cevzî, *Muntazam*, 183 a-196 b; Aynî, *Cuman*, 142 b-151 a; İbnu’l-Esir, *Kâmil*, III, 205-263; Şemmâhî, *Siyer*, 21 avd.

136 Taberî, I, 3163-3191; Hemdânî, *İklil*, X, 137-8; İbnu’l-Cevzî, *Muntazam*, 192 a, vd.; İbnu’l-Esir, *Kâmil*, III, 235-6; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 239.

Diğer taraftan bu iddia, vuku bulmuş karışıklıklara adları karışan ahabın davranışlarını mazur göstermek ve onların İbnu's-Sevdâ gibi bir bozguncunun saptuğığı cemiyette tamamen temiz, hatâsız ve masum olduklarını ortaya koymak gibi bir anlayışın eseri ise, yine de makul sayılmamak gerekir. Çünkü bu taktirde, olaylara karışmış ahabın, muhtemel veya vâki hatâlarını tarihî bakımdan örtbas edip, suçü bir şahıs veya birkaç şahıstan müteşekkil topluluğa yüklemek gibi şaşırıcı bir hareket tarzı takibedilmiş olur. Biz her iki halde de, suçun bir şahıs veya gruba yüklenmesi anlayışını kaydı ihtiyatla reddediyor ve o devir Müslümanlarının, siyasî anlayış ne kadar değişik olursa olsun, bir şahıs veya grubun oyuncuğı olacak derecede zayıf ve kararsız olmadıkları inancını savunuyoruz. Kaldı ki bizim paylaştığımız bir görüş de,¹³⁷ ortaya çıkan ihtilaflarda İbn Sebe'nin mevcudiyetinin İbn Sa'd (230 / 845) ve Belâzurî (279 / 892) gibi mühim kaynaklarda bulunmayıp, diğer tarihlerin Seyf b. Ömer tarîkiyle gelen Taberî rivayetini nakletmiş olmaları, şeklindedir. Bu bakımdan Abdullah b. Sebe'nin, daha sonra kendi adıyla teşekkül eden bir Şii fırkasının görüşlerini koymuş olduğunu tereddütsüz benimsemekle beraber, onun Hz. Osman devrinde Müslüman olup olmadığı, olmuşsa bile Ebû Zerr gibi, Ammâr b. Yâsir gibi gerçekten muttaki sahabelerin onunla yaptıkları konuşmalarında niyetini sezememiş olmalarını doğrusu kolaylıkla izah edemiyor ve bu Yahudi menşeli şahsa "hâinlik" gibi kötü bir sıfat dahî olsa, büyük önem atfedilmesini lüzumsuz bir gayret olarak görüyoruz.

Taberî'den faydalanarak karışıklığın en büyük âmili olarak gösterilen İbnu's-Sevdâ, olmasaydı dahî, Hz. Osman'ın yumuşak idaresinden istifade ile serbestçe dışarı çıkan ahabın, değişik istikametlerdeki halkı kendi görüşlerine toplayan veya halifeyi tenkid eden davranışlarıyla, bir takım karışıklıkların ortaya çıkması tabii bir sonuç olacaktı. Nitekim oldu da..¹³⁸ Zira cemiyet değişmiş, nizam sarsılmış ve yeni ihtiyaçlar belirmişti..

Cemel'den sonra ölüleri hızzat gömen Hz. Ali, Basra'ya girmeden önce ordusuna "yağmadan sakınmalarını ve kimseye dokunmamalarını" emrettikten sonra, Beytu'l-Mal'deki paraları ve harp meydanında ele geçen silahları dağıtmış, kadınlar ve çocuklara esir muamelesi yapılmayacağını bildirmiştir. Kendisine "kanları helâl olanların, malları niçin

137 Tâ-Hâ Hüseyin, *Fitne*, I, 132.

138 Bize göre Abdullah b. Sebe' ve değerlendirilişi hakkında en ciddi görüşler Tâ-Hâ Hüseyin (*el-Fitnetu'l-Kubrâ*, I. Osman, ss. 131-137) tarafından ileri sürülmüştür.

helâl olmaz? ” diye itiraz edildiyse de o, “Ummul-müminin’in hissesine düşmesine hanginiz razı olursunuz?” deyince susmuşlardı.¹³⁹

Sıffin:¹⁴⁰

Halife Ali b. Ebî Tâlib, Basra’yı alarak kendisine karşı harekete geçenlerin işini bitirdikten sonra, Suriye’yi kendisine karşı tam mânasiyle hazırlamış bulunan Muaviye meselesini çözümlemek üzere hazırlıklara başladı.

Hız. Ali, Medîne’de bey’atı kabul ettiği zaman gönderdiği mektuptan sonra, Cemel savaşının sonunda da Cerîr b. Abdullah’ı Muaviye’ye bey’at etmesi için yeniden göndermişti¹⁴¹. Fakat bu ve daha sonraki uzun boylu yazışmalar¹⁴², maalesef bir fayda sağlamadı. Muaviye yardımına sığındığı Amr b. el-Âs’ın tavsiyelerine uyarak, halkı doğrudan doğruya kendi hilâfetine çağırmaktan vazgeçip Ali’yi Osman’ın kanından sorumlu tutmuş ve Şamlılara “eğer Ali’ye bey’at ederseniz sizi buradan çıkarır”¹⁴³ diyerek kışkırtmasını iyice artırmıştı¹⁴⁴.

Ali b. Ebî Talib’in Osman’ın kanından sorumlu tutulamıyacağını, çünkü onun şahsiyet ve davranışlarının buna ihtimal tanımadığını yukarıda belirtmiştik. Zaten onun Muaviye konusunu çözmek için sefere çıkarken adamlarına “onlar savaşı başlatmadıkça siz başlatmayınız”¹⁴⁵ şeklindeki ikazı ve Sıffin’e “savaşmak için değil, Muaviye ile anlaşmak üzere gelmiş”¹⁴⁶ bulunduğunu belirtmesi bunun açık bir delilidir.

Ama Muaviye bütün bu iyi niyetlere rağmen, fikrinde ısrar edip Ali b. Ebî Talib’e beyatı reddedince,¹⁴⁷ Müslümanlar İslâm tarihinde ikinci defa karşı karşıya geldiler (36 sonu / 656).

139 Taberî, I, 3223-4 ;İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 177 b-181a; 188 b; Dineverî, *Ahbâr*, 151; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehc*, I, 97; Kahlâti, *Keşf*, 96 b.

140 Sıffin, Fırat’ın batı kıyısından pek uzakta olmayan, Rakka’nın batısında, Rakka ile Balis arasında bir yerdir. Fırat’a doğru sadece bir tek yolun geçtiği bataklık arazi ile ayrılmıştır. Hz. Ali ile Muaviye arasında geçen savaşla meşhur olmuştur. Bk.: Yakût, *Mucem*, V, 370.

141 Minkarî, *Sıffin*, 27 vd.; Belâzuri, *Ensâb*, 182 a, vd.

142 Taberî, I, 3274-6; İbn Abd Rabbîhi, *İkd*, IV, 332-6.

143 Dineverî, *Ahbâr*, 157-9.

144 Amr, Muaviye’ye tavsiyesinden önce Hz. Ali’nin faaliyetlerini sayıp döktüğü ve onun Kureyş’in hayırlısı olduğunu söylediği halde , ona karşı çıkışını, Muaviye’den Mısır’ı koparmak için başvurulmuş bir yol olduğu zannına dayandırıyoruz. Ayrıca bk.: Minkarî, *Sıffin*, 37, vb; Ebû Muhammed, *Fırak*, 23 b.

145 Taberî, I, 3282-3.

146 Buhl, *Sıffin*, *İA*, X, 551.

147 İbn Hazm (*Fasl*, IV, 160), “Muaviye, Ali’nin üstünlüğünü ve hilâfete lâyık olduğunu biliyor ve kabul ediyordu. Fakat Osman’ın katillerinin cezalandırılmasının herşeyden önce gelmesi hususunda ictihadda bulunuyor ve kamı talepte kendisinin herkesten çok hakkı olduğunu söylüyordu. Bu, bir ictihad meselesi ve bey’atı geciktirmek de buna bağlı olduğu için günah sayılmamalıdır” demek suretiyle konuyu ictihad farkı ile izah etmektedir. Fakat Muaviye’nin hareketleri göz önüne alınırsa, bu bey’at etmeyişi ictihad farkı ile açıklamaya imkân yoktur. Bk.: Kutluay, *İslâm ve Yahudi*, 48.

Savaşın fiilen başlamasından önce girişilen anlaşma teşebbüsleri¹⁴⁸ bir sonuç vermeyince, önce nehir yolunu elinde tutan Suriye birlikleri geri püskürtüldü ve nehir yolu Zilhicce 36 / Mayıs 656 ayında ele geçirildi.¹⁴⁹ 37 / 657 yılı Muharrem / Haziran ayından itibaren başlayan sulh müzakereleri de bir netice sağlamayınca taraflar Safer 37 / Haziran 657 başında fiilen savaşa başladılar. Uzun müddet devam eden savaşta, günler geçtikçe çarpışmalar da şiddetlenmeye yüz tutmuştur. Ammâr b. Yâsir, Hâşim b. Utbe¹⁵⁰ ve Muaviye tarafından Ubeydullah b. Ömer¹⁵¹ gibi meşhur ashab bu arada ölmüşlerdir.¹⁵² Bir ara çok kızışan savaş, özellikle Leyletu'l-Herîr denilen 8-9 Safer 37 / 8-9 Temmuz 657 Perşembeyi Cuma'ya bağlayan gece "Cuma sabahına kadar"¹⁵³ bütün

148 Taberî, I, 3270-4; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 279 vd.

149 Minkarî, *Sıffin*, 160-6; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; Taberî, I, 3269; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 285.

150 Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkas ez-Zuhrî, Mekke fethinde müslüman olmuştur. Yermuk'ta gözü sakatlanmış, Celûle'yi fethetmiştir. *Sıffin*'de Hz. Ali'nin yanında yer almıştır; İbnu'l-Esir, *Usd*, V, 49.

151 Hz. Ömer'in oğludur. Babasını şehid eden köleyi öldürdüğü için kısas gerekirken, Hz. Osman'ın diyet ödeyerek affetmesi üzerine serbest kalmıştı. Hz. Ali'nin hilâfete gelişinde cezalandırılmaktan korkarak Muaviye tarafına geçmiştir. İbn Sad, *Tabakât*, V, 8 vd; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 423; Zirikî, *Alâm*, IV, 351.

152 Elimizdeki İbâdî kaynaklar, Ammâr b. Yâsir'in ölümüne gelinceye kadar, *Sıffin* savaşının gelişmesi hakkında farklı bir rivayette bulunmuyorlar. Ancak Ammâr'ın savaşta ölümü üzerine olaylar birbirine karıştırılmakta ve durum içinden çıkılmaz bir hale sokulmaktadır. Minkarî (*Sıffin*, 340), Taberî (*Tarih*, I, 3320-1) ve İbnu'l-Esir (*Kâmil*, III, 309) Ammâr'ın Yevmu'l-Herîr'den ve dolayısıyla tahkimden önce öldüğünü söylerler. Oysa Kalhâtî (*Keşf*, 97 a-b), Leyletu'l-Herîr'den sonra Muaviye ile Ali'nin gizlice yazışarak Kitabullah'ın hakemliğinde anlaşmalarını; bunu duyan Ammâr b. Yâsir'in arkadaşlarına: "Ali'ye gidiniz ve bundan dolayı onu takbih ediniz" dediğini ve yine Ammâr'ın Ali'ye: "Onlar sana, Allah'ın Kitâb'ına uyarak sizinle döğüştük, de; aramızda iki hakem tayin edelim, diyecekler, sen de onlara, biz Allah'ın Kitâb'ına uyarak sizinle döğüştük, de; aramızda iki hakem tayin edelim, diyecekler, sen de Allah'tan başka daha iyi kim hakem olabilir? diye cevap ver" şeklinde ikazlarda bulunduğunu söyler.

İbnu Kuteybe'ye nisbet edilen *el-İmâme ve 's-Siyâse* (I, 109-110) adlı kitapta ise, Hz. Ali'nin tahkimi kabul ettiğini görünce, Ammâr'ın onu şiddetle tenkid ettiğini, savaşa sonuna kadar devam edilmesi gerektiğini belirttiğini, sonra onun arkadaşları ile beraber çıkarak Muaviye ordusu ile savaştığını ve öldürüldüğünü Kalhâtî'nin (v. 98 a, vd) rivayetlerine yakın bir şekilde anlatır. Bunun tarihî bakımdan tutarsızlığı ortadadır. Üstelik böylece, bu kitabın İbnu Kuteybe'ye nisbetinin de gerçekten şüpheli oluşunu ortaya koyacak nitelikte bir rivayettir.

Ama gerek İbâdî kaynaklar gerek diğerleri Ammâr b. Yâsir'in faziletleri, medhiyesi ve özellikle Hz. Peygamber'in onun hakkında "Seni isyankâr bir kitle öldürecektir" hadisinde birleşmektedirler. Bk.: İbn Ebî Şeybe, *Musannaf* I, 183 a-184 b; Minkarî, *Sıffin*, 341-3; Belâzurî, *Ensâb*, 188 a-b; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; İbn Abd Rabbîhi, *İhd*, IV, 343; Kâdî İyâd, *Şerhu Muslim*, 394 b (Nu, 1035); Şemmâhî, *Siyer*, 23 a-b; Kalhâtî, *Keşf*, 97 a.

153 Belâzurî, *Ensâb*, 189 a; Taberî, I, 3327. Kaynaklar Leyletu'l-Herîr'de pekçok insanın öldürüldüğünü yazarlar. Bk.: Minkarî (*Sıffin*, 477) o gece Arabin ileri gelenlerinden beşyüzden fazla insanın öldüğünü söylerken, Kalhâtî (*Keşf*, 97 a) otuzbin ölüden söz eder.

şiddeti ile devam etmiş ve Ali b. Ebî Talib, şöhretli kumandanı el-Eşter vasıtasıyla Muaviye ordusuna son ve öldürücü darbeyi vurmak ve hattâ ümitlerini yitiren Muaviye savaş meydanından kaçmak üzere iken,¹⁵⁴ imdâdına Mısır fâtihi, kurnaz Amr b. el-As yetmişmiş ve meşhur tavsiyesinde bulunmuştu: Mücâdeleden vazgeçilmesi için iki taraf arasında Allah'ın Kitab'ının hakemliğine başvurmak...

Savaşta her hâlinin meşru olduğu anlayışı ile hareket eden ve buna Kur'an-ı Kerîm'i hile âlet etmekten çekinmeyen Amr'ın tavsiyesi üzerine Muaviye, büyük Şam Mushaf'ını beş mızrağın ucuna bağlatacak beş kişiye taşıttı,¹⁵⁵ diğer askerleri de yanlarında bulunan mushaf-ları mızraklarının ucuna bağladılar ve "Ey Iraklılar! Allah'ın Kitabı sizinle bizim aramızda hakem olsun.." diye bağrdılar.

Bozulmaya, hattâ hezimete giden Muaviye ve ordusunun tehâlükle yerine getirdikleri hareket, karşısında kendi kabitesinden olan dindaşına kılıç çekmede tereddütlere düşmüş, üstelik "oldukça disiplinsiz ve mutaassıp dindar"¹⁵⁶ kimselerden müteşekkil Hz. Ali'nin ordusundaki ön saflarda çarpışan kurra'nın üzerinde Amr'ın ümid ettiği ikiliği doğurmakta pek etkili oldu.

İyi bir kumandan oluşundan çok, son derecede muttakî ve hâlis bir Müslüman olan Hz. Ali'nin, başvurulmuş bu hareketin bir hile olduğunu, derhal farkettiğini görüyoruz. Ordusunun tereddüde düştüğünü gören Hz. Ali onlara: "Doğru ve haklı olarak düşmanınızla olan savaşımızı sürdürünüz. Çünkü Muaviye, Amr b. el-Âs, İbn Ebî Muayt, Habîb b. Mesleme,¹⁵⁷ İbn Ebî Serh, ve ed-Dahhak b. Kays¹⁵⁸ dîn ve Kur'an'ın dostu değildirler. Ben onları sizlerden çok daha iyi tanırım: çocukluklarını ve büyümüş hallerini bilirim; öyle ki onlar hem çocukluklarında hem de büyüklüklerinde çocukların ve büyüklerin en şerîri idiler. Yazıklar olsun size ki, onlar Kitab'ı ne şimdi kaldırdılar, ne de sonra kaldıracaklar ve üstelik içindekileri de bilmezler. Bu sebepten onu ancak bir hile, iki

154 Muberrred, *Kâmil*, 1232; Taberî, I, 330.

155 Minkarî, *Siffîn*, 478; Dîneverî, *Ahbar*, 189. Diğer kaynaklarda sadece "mushafın kaldırılması;" nakledilmektedir. Bk.: Taberî, I, 3329; Belâzürî, *Ensâb*, 190a; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 389; Makdisî, *Bed'*, V, 217; İbnü'l-Cevzî, *Muntazâm*, II, 16-a; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, III, 316; Aynî, *Cuman*, 172 b.

156 Wellhausen, *Arap Dev.* 26; Çelebi, *Tarih*, II, 228.

157 Habîb b. Mesleme b. Malik b. Ebî Abdîrrahman el-Fihri, Hz. Ömer zamanında bazı fetihlere iştirak etmiş ve 42/662'de ölmüştür. Bk.: İbn Sad, *Tabakat*, IV, 71; Ziriklî, *Alâm*, II, 172.

158 Kays kabilesinin reisidir ve Muaviye'nin hararetili bir taraftarıdır. Bir ara kendi hilâfetini iddia etmiş, sonra İbn Zübeyr'e nymuştur. Ölümü 64/684'tür. İbn Sad, V, 27-9; İbnü'l-Esir, *Usd*, III, 37; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 207 vd.

yüzlülük ve tuzak olarak kaldırdılar.”¹⁵⁹ Onların “çağırıldığımız Allah’ın Kitab’ına uymamazlık edemeyiz” demelerine “Allah’ın Kitab’ına davet eden ve ilk ona uyan kimse benim,¹⁶⁰ ve üstelik onlarla bu Kitab’ın hükmünü yerine getirmeleri için savaştım; oysa onlar emrettiği şeylerde Allah’a isyan ettiler, ahidini unuttular ve Kitab’ını bir kenara ittiler”¹⁶¹ dediyse de dinlemedi.

Ebû Mihnef’e göre,¹⁶² Ali b. Ebî Talib’in bu sözlerine aldırmanın Mis’ar b. Fedekî et-Temimî, Zeyd b. Husayn et-Tâî¹⁶³ ve bunlarla beraber daha sonra Hâricî olan bir grubun “ey Ali, davet olunduğun Allah’ın Kitab’ına uy; aksi halde seni düşmanlarına teslim ederiz, yahut da İbn Affan’a yaptığımızı sana da yaparız” dediğini görüyoruz. Dînevârî (282 / 895) ise,¹⁶⁴ Hz. Ali’nin bu konuşmasından sonra “Kitabullah’ın hakemliği” davetine uymaya ısrar edenin Eş’as b. Kays¹⁶⁵ olduğunu nakleder. Bilhassa Sıffin’de oldukça çapraşık davranışları görülen Eş’as’ın bu hareketlerini ve sebeplerini şimdilik bir kenara bırakıyoruz.

Tahkîm konusunda taraftarlarının bu şiddetli tazyiki altında, savaşı durdurmaya çaresiz mecbur olan Halife Ali b. Ebî Talib’in bu defa yeni bir çaresizliğe düştüğüne şahit oluyoruz: Hakemlerin seçimi.

Hz. Ali’nin tahkime gitmesi için ısrar eden Eş’as, ona bu kararı verdikten sonra “istersen Muaviye’ye gidip ne istediğini sorayım” der ve ona gider. Eş’as’ın bu mushafları niçin kaldırdınız?” sorusuna Muaviye’nin verdiği cevap aynen şudur: “Bizim ve sizin, Allah’ın Kitab’ında emrettiklerine dönmemiz için; siz , bizim kendisinden razı olacağımız bir adam gönderirsiniz, biz de bir adam...”¹⁶⁶ Eş’as’ın “doğru” bulduğu bu

159 Taberî, I, 3329-30; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, III, 316.

160 Minkarî, *Sıffin*, 489-90.

161 Minkarî, *Sıffin*, 490; Taberî, I, 3330; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, III, 316-7.

162 Taberî, II, 3330.

163 Minkarî (*Sıffin*, 99), Taberî (I, 3330) ve İbnü'l-Esir (*Kâmil*, III, 317) de bu şekildedir. İbnul'-Cevzî (*Muntazam*, II, 16a), İbn Hacer (*İsâbe*, I, 565) ve Şemmâhî (*Siyer*, 27 a) de ise “Zeyd b. Hısn” şeklinde yazılmıştır.

164 Ahbâr, 190. Diğer taraftan Minkarî (*Sıffin*, 482), Yakûbî (*Tarih*, II, 165), Mesûdî (*Murûc*, II, 390), Makdisî (*Bed'*, V, 220) ve *el-İmâme* (I, 111) de aynı görüştedirler.

165 el-Eşas b. Kays b. Ma'dî Kerih, Hadramevt'te Kinde kabilesinin reisidir. Eş'as adını saçlarının her zaman karmakarışık olmasından dolayı almıştır. 10 / 631 yılında bu kabilenin reisi olarak Hz. Peygamber'e bir heyetle beraber gelip Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatını müteakip irtidad etmiş, sonra da Hz. Ebû Bekir zamanında tekrar Müslüman olmuştur. Yermuk, Kadisiye ve Medâin vak'alarında bulunmuştur. Sıffin'de oldukça karışık işler çevirmiş ve 40 veya 42 / 660-662 yılında Kûfe'de ölmüştür. Bk.: İbn Sad, *Tabakât*, VI, 22-3; İbn Abdî'l-Berr, *İstıfab*, II, 24-28; İbnü'l-Esir, *Usd*, I, 97-9; Zehebî, *Siyer* I, 133-5; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 51.

166 Taberî, I, 3332, 3.

cevap yine onun tarafından Hz. Ali'ye iletilir. Şamlılar hakem olarak Amr b. el-Âs'ı seçmişlerdir. Eş'as b. Kays ve sonradan Hâricî olan kura'dan bir grup "biz Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi¹⁶⁷ kabul ediyoruz" diyerek, Hz. Ali'nin itirazlarına ve Ebû Mûsâ'nın çok çeşitli sebeplerden seçilmemesi gerektiğine dair direnmelerine kulak asmaksızın, Iraklıların hakemini ilân ederler.¹⁶⁸

Hakemlerin ilânından sonra taraflar, tahkîm anlaşmasını imzalarlar, (13 Safer 37 / 31 Temmuz 657)¹⁶⁹ veya (17 Safer 37 / 4 Ağustos 657)¹⁷⁰.

Eş'as b. Kays, anlaşma metnini alır ve Hz. Ali'nin askerleri arasında okumaya başlar. Benû Temîm kabilesinin bulunduğu yere gelince Urvê b. Udeyye¹⁷¹ "Allah'ın işinde hakeme mi başvuruyorsunuz? Hükmü ancak Allah'ındır-Lâ Hukme İllâ Lillâh" diyerek Eş'as'a saldırır. Taberî'de yine Ebû Mihnef'e ait başka bir rivayette¹⁷² şöyle denmektedir: "Ali, hakem olarak Ebû Mûsâ'yı göndermeye karar verince Hâricîlerden Zurat b. el-Burc et-Tâî ile Hurkus b. Zuhayr es-Sa'dî¹⁷³ ona gelerek "Lâ Hukme İllâ Lillâh" dediler. Ali de aynen tekrarladı. Hurkus sözüne şöyle devam etti: İşlediğin hatâdan tövbe et, kararından dön ve Rabbimize kavuşuncaya kadar çarpışmak üzere bizimle birlikte düşmanımıza karşı çık? Bunun üzerine Ali onlara şu cevabı verdi: Ben bunu sizden daha önce istemiştım, fakat bana karşı geldiniz. Artık karşı tarafla aramızda yazışma oldu, şartlar ileri sürüp ahd ve mîsak verdik. Ayrıca Allah "Ahidleştığınız zaman Allah'ın ahdini yerine getirin. Allah'ı ken-

167 Ebû Mûsâ, Hicretten önce İslâmiyete girmiştir. 42 veya 44 / 662-4 yılında ölmüştür. İbn Sad, *Tabakât*, IV, 79; İbnü'l-Cevzî, *Sıfat*, I, 225.

168 Hz. Ali'nin, Ebû Musâ'yı seçmek istememiş sebepleri, Muaviye'nin Iraklıların seçebilecekleri hakem adayları hakkındaki görüşleri için bk.: Minkarî, *Sıffin*, 499 vd; Dîneverî, *Ahbâr*, 192-3; Taberî, I, 33-33-4; İbnü'l-Esrîr, *Kâmil*, III, 318 vd; *el-İmâme*, I, 110-112.

169 Taberî, I, 3340.

170 Dîneverî, *Ahbâr*, 196. Ayrıca anlaşmanın metni için bk.: Belâzurî, *Ensâb*, 191 b; Minkarî, *Sıffin*, 504 vd; Taberî, I, 3336 vd.

171 Belâzurî, *Ensâb*, 191 b; Taberî, I, 3339; Şemmâhî, *Siyer*, 33b. Muberrred (*Kâmil*, 909, 917-8) ve Yakûbî (*Tarih*, II, 167) de hakeme ilk başvuran hakkında birkaç isim söylerse de, bu sözü ilk kullananın Urve b. Udeyye olduğunu da nakleder (s. 908-9). İbn Ebi'l-Hadîd (*Şerhu Nehe*, I, 232) bu ismi "Uzeyne" olarak yazar. Mes'ûdî (*Murûc*, II 393) ise "Uzeyye" şeklini kullanır. Dîneverî (*Ahbâr*, 196-7), bu sözü ilk söyleyenin Cad ve Madân adında iki kardeş olduğunu belirtir, Urve b. Udeyye'nin de Benû Temîm'den ilk söyleyen olduğunu yazar; Minkarî (*Sıffin*, 612-3) de aynı görüştedir. Mîlel kitapları ise "La Hukme İllâ Lillâh" sözünü ilk ortaya atanın Urve b. Hudeyr veya Yezîd b. Âsum el-Muhâribî olduğunu söylüyorlar. Bk.: İsfereyînî, *Tabîr*, 26.

172 Taberî, I, 3360-1.

173 Hurkus b. Zuhayr, Nehrevan'da ölen Hâricîlerin ileri gelenlerindenidir. Ehl-i Sünnetçe kendisine Zu'l-Huvaysıra da dediği, aynı zamanda Hayber ganîmetleri taksim edilirken Hz. Peygamber'e "Âdil ol ey Allah'ın Resûlü!" diyerek karşı gelenin bu olduğu ve dolayısıyla tâ o zamandan Hâricîliği başlatmış olduğu iddia olunur. Bk.: Muberrred, *Kâmil*, 919 vd; Taberî, I 3360 vd; İbnü'l-Esrîr, *Usd*, I, 396, II, 139-140; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 320; Kalamavî, *Havâric*, 2, vd.

dinize kefil kılarak pekiştirdiğiniz yeminleri bozmayın..”¹⁷⁴ buyurmuştur. Hurkus: “Bu yaptığım günahdır, tövbe edilmesi gerektir” şeklinde iddiasına devam edince, Hz. Ali: Bu günah değil, ancak re’y’de acz ve fiilde zaaftır ,ki ben bunu size daha önce bildirmiş ve sizi bundan yasaklamıştım, cevabını verir. Bu defa Zur’at söz alarak: Ey Ali, Allah’ın Kitâb’ı ortada iken sen insanların hakemliğine gider, onların hükmüne uymaya karar verirsen, seni katlederek Allah’ın rızasını kazanırım, tehdidinde bulunur.” Hz. Ali’nin bu konudaki cevabı, onların düştükleri yanlış düşünce tarzını bütün çıplaklığı ile ortaya koyar: “Biz adamları değil, Kur’an’ı hakem tayin ettik; Kur’an ise insanlar vasıtasıyla dile gelir..”¹⁷⁵

Fakat Hz. Ali’nin bütün mantıkî açıklamalarına rağmen başlangıçta, savaşın durdurularak hakeme başvurulması için Halife’ye büyük ısrar ve hattâ baskılarda bulunan bu kütlenin, hakeme karar verilince bir pişmanlık duydukları ve mağlup olmadıkları halde, bozguna uğramış intibahını uyandırdıkları, davranışlarında da bunu aksettirdikleri açıktır. Daha sonraları en sert hâriciler arasında gördüğümüz Halife’ye tesir eden bu şahıslarla, yine bu sonuca gelinmesinde oldukça önemli faaliyetlerde bulunan ve fakat Hz. Ali’nin safından da ayrılmayan Eş’as b. Kays’ın bu türlü davranışları acaba hangi sebeplere dayanmaktadır? Bu şahıslar kimlerdir ve ne istemektedirler? Hurkus b. Zuheyr ve Şuveyh b. Evfâ gibi şahısların Siffin’den önce Cemel’de faaliyetlerde bulunmaları sebebiyle, onların “Sebeiye” grubu ile hemfikir ve aynı paralelde olduklarını ve dolayısıyla tâ Hz. Osman devrinden itibaren bu sonucu hazırladıkları için, Şifiler ve Hâricilerin bu sebepten aynı menşee bağlamak gerektir,¹⁷⁶ şeklindeki görüşe iştirak edemiyoruz. Şöyle ki:

174 Nahl: XVI, 91.

175 İbn Ebi’l-Hadid, *Şerhu Nehe*, II, 476 vd.

176 Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Meshepleri*, 62. Kutluay, Sebeiye grubunda bulunan bu şahısların Hz. Osman’ın evini muhasarasından itibaren faaliyette bulduklarını, dolayısıyla Şifilerle Hâricilerin menşeiini, tahkım meselesinden öncelere götürerek Sebeiye bağlamamın gerekeceğini ileri sürmektedir. Tarihi gerçek böyle olduğu takdirde fevkalâde dindar bir kütlenin, İslâmîyete düşmanlık eden ve bozguncu fikirler yayan bir grupla aynı şekilde hareket ettiği gibi bir tenakuzla karşı karşıya kalırız. Bu durumda ya tarihlerin mutaassıp olarak değerlendirdikleri Havâric ile, fitne âmîli olarak görülen İbn Sebe’ ve adamları, yalnızca İslâmîyeti parçalamak için faaliyette bulunmuşlardır, ya da bizim daha önce üzerinde durduğumuz gibi, İbn Sebe’nin Sebeiye’ye bayrak olan menfî fikirleri ve faaliyeti, henüz o devirde kızmamıştır.

Diğer taraftan kaynaklar Siffin savaşında İbn Sebe’den tek kelime ile olsun söz etmemektedirler. Bize göre İbn Sebe’ ve daha sonra Hâricî olan bu insanların tarihte görülen faaliyetleri, olayların ve değişen cemiyetteki davranışların tabii birer sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Hız. Osman'ın hilâfete gelişinden itibaren cereyan eden olayları göz önüne getirecek olursak onun çok yumuşak ve müşfik idaresi altında İşlâm âleminde birçok huzursuzlukların baş gösterdiğini, Medine'deki ve serbestçe taşraya çıkmış aşabın Osman'ı hareketleri dolayısıyla tenkid etmekte bulduklarını hatırlarız. Bu durumda gerek daha Hız. Peygamber zamanında Müşlüman olmuş aşabın, gerek Hız. Ebû Bekir ve Ömer devirlerinde Müşlüman olmuş kimselerin, Resulullah ile Ebû Bekir ve Ömer devirlerinin otoriter olduğu kadar rahat ve huzurlu idâdelerini aramaları tabii haklarıdır. Hız. Osman devrinde kendisine karşı çıkanlar, onun ve valilerinin idaresinden, Emevî ailesinin Hız. Peygamber ile Ebû Bekir ve Ömer devrinde görülmeyen taşkınlıklarından kabile asabiyeti ile etrafa tahakküm edişlerinden şikâyet etmektedirler. Eğer Hız. Osman, sefelinin liyakat ve dirayeti ile devleti, bünyedeki değişmeyi dikkate alarak idare edebilmiş olsaydı, bu şikâyetlerin olmayacağı kat'î gibi görünmektedir.¹⁷⁷

Bununla birlikte ilk iki halifeden itibaren cemiyetin büyük ölçüde değiştiğini nizam bakımından bir takım müdahalelerin yapıldığını ve dolayısıyla temeldeki sarsıntıyı da gözden uzak tutmamak gerekir.

Hız. Osman'dan sonra Hız. Ali'nin hilâfete getirilişinde de, bu grup onun karışıklıkları düzeltip , İşlâm cemiyetini Hız. Peygamber devrindeki gibi düzenli ve sâkin hâline getireceği kanaatini taşımakta idiler.¹⁷⁸ Fakat onun hiçbir zaman siyasetin oyunlarına ayak uyduramayacak kadar muttakî ve tâbir câizse "âhîret adamı" oluşu, "şeriâte vıma husunda"¹⁷⁹ büyük titizlik gösterişi ve nihayet Rebia, Yemen ve diğer kabilelerden müteřekkil¹⁸⁰ oldukça disiplinsiz ve mutaassıp¹⁸¹ ordusuna söz dinletemeyiři¹⁸², hilâfeti devraldığı zaman zaten anarşiye sürüklenmiş cemiyette, sükûnet ve asâyişin gerçekteşmesini ve geriye getirilmesini sağlayamadı.

Bu, Hız. Ali'nin hatâsından değil, cemiyetin bünye itibariyle değişmiş ve nizam bakımından sarsılmış olmasından, Talha ve Zübeyr gibi aşabın ileri gelenlerinin bu konuda Halife'ye yardımcı olmak yerine

177 Nitekim bir İbâdî yazarı Kalhâti (*Kesf*, 89 b), Hız. Osman'ın hareketleri üzerine halkın acele etmediğinden bahseder ve onu cemiyetin asâyişine hâkim olacak doğrultuya sevk etmeye çalıştıklarını belirtir. Ayrıca bk.: Vargelâni, *Delil*, I, 14.

178 Meselâ onlar Hız. Ali'nin bey'atının "Allah'a ve Resulüne itaat, Allah'ın Kitab'ı ve Nebi'sinin Sünneti ile âmel, Ebû Bekir ve Ömer'in hareketlerini takip ile isyancı grubun ve Hak'tan kaçınan her fırkanın katli... şartıyla" gerçekteştiğini söylerler. Bk.: Kalhâti, *Kesf*, 94 a-b.

179 Vaglieri, *The Ali-Muaviye*, 235.

180 İbn Haldun, *Tarih*, III, 4.

181 Wellhausen, *Arap Dev.* 26.

182 Çelebi, *Tarih*, II, 228.

karşı çıkmış olmalarından ve büyük ölçüde de Emevî ailesinin asabiyete dayanan faaliyetlerinden doğmuştu. Sonradan Hâvâric denilen bu grubun Cemel'de, Hz. Ali'nin safında tereddütsüz savaşa girmelerini ve Hz. Ali'nin yanında olanları "Müslümanlar"¹⁸³ ve "Allah Müslümanlara yardım etti" şeklinde değerlendirmeleri; fakat Sıffin'de uzayan savaş ve Eş'as b. Kays'ın Kinde kabilesinin ve dolayısıyla Yemenlilerin olumsuz tavır takınacaklarına dair, bir bakıma, tehdidi sebebiyle tereddüde düşüp, önce tahkime razı olmuşken daha sonra vazgeçmelerini, biz hep bu otoriter bir lider ve sâkin bir cemiyet arzusunun bağli gibi görüyoruz.

Tahkim ve bundan önceki olaylarda ve bu olayların sonucunda ortaya çıkan durumun yani Hz. Ali ordusundaki ikiliğin sebeplerini tahlil için biraz da daha önce ismini andığımız Eş'as b. Kays'ın davranışlarının incelenmesi uygun olacaktır.

Kinde gibi büyük bir kabîlenin başkanı iken, Müslümanlığı kabul ile (10 / 631), başkanlık mevkiini kaybeden Eş'as b. Kays'ın irtidadını, Hz. Peygamber'in vefatını fırsat bilerek eski mevkiine ulaşma şeklinde de değerlendirebiliriz. Tekrar Müslüman olduktan sonra Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşi ile de evlenen¹⁸⁴ Eş'as'ın Hz. Osman devrine kadarki hayatını yakinen bilmiyoruz. Yalnız onun Yermük, Kâdisiye ve Medâin olaylarında bulunduğunu ve Hz. Osman'ın onu Azerbeycan'a vali olarak gönderdiğini biliyoruz.¹⁸⁵ Hz. Ali, hilâfet mevkiine geçtiği zaman Eş'as burada idi ve Ali b. Ebî Talib bey'at için ona mektup göndermişti. O, Hz. Osman'ın valisi sıfatını taşıdığı için Hz. Ali'nin kendisine bir şey yapacağı korkusuna kapılarak "önce Muaviye'ye iltihakı" düşünmüş ise de halkın "ölümün bundan hayırlıdır" demeleri üzerine Ali b. Ebî Talib'e iltihak ve bey'at etmişti.¹⁸⁶ Onun Hz. Ali'nin safında Cemel harbine iştirak edip-etmediğini bilmiyoruz. İştirak ettiği Sıffin'de, ilk günlerde önemli bir hareketine rastlanmıyor. Yalnız Wellhausen¹⁸⁷ savaştan önce Şamlıların Eş'as'a "eğer hezimete doğru gittiğimizi görürsek, mushafları oklarm ucunda kaldıracamız; onun için savaşı durduracak şekilde hareket et" denildiğini ve bu hususta Müller'in Seyf b. Ömer'le aynı paralelde yürüdüklerini bildiriyor. Bu rivayetin geçersizliği açıktır. Ancak üzerinde durulması gerekli husus, savaşın durdurulması ve anlaşmanın imzalanışı sırasında anlaşma metninin başındaki Hz.

183 Kalhâtî, *Keşf*, 93 b, 96 a vd; Vargelâni (*Delîl*, I, 28) de tahkime kadar Hz. Ali ve safındakileri hak üzere görür.

184 Zehebî, *Siyer*, II, 26.

185 Ibnu'l-Esir, *Usd*, I, 97-9.

186 Minkarî, *Sıffin*, 21.

187 Wellhausen, *Havâric*, 9.

Ali'nin unvanının sildirilmesi için Eş'as'ın büyük bir istekle ve gayretle çalıştığı bilinmektedir.¹⁸⁸ Onun bu gayretlerinin kendi Yemenli kabiledaşları üzerinde büyük bir mânevî baskı doğurduğu da ileri sürülebilir.¹⁸⁹ Ebû Musâ'nın Ali b. Ebî Talib'in hakemi olması için gösterdiği gayreti ve buna Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin onları harbe girmekten sakındırmasını delil olarak göstermesi¹⁹⁰ ve daha sonra anlaşma metnini, Hz. Ali veya başka biri ile istişare etmeden kendiliğinden ilân etmesi pek kolaylıkla açıklanamaz. Üstelik bütün bu karışık hareketlere rağmen, yine de Hz. Ali'nin safından ayrılmayıp ölümüne kadar Kûfe'de kalması büsbütün şaşırtıcıdır. Galiba bu durumda bir hükme ulaşmak bakımından en kolay ve en kestirme yol, hayatındaki iniş-çıkışlara bakarak, onun "İslâm'dan intikam almak istediği, İslâm'a da ancak Kûfe'de kavuştuğu"¹⁹¹ şeklindeki görüşü ihtiyatla ileri sürmek olacaktır.

Zafer Hz. Ali için bir an meselesi iken bu ve benzeri sebeplerle durdurulan Sıffîn savaşının sonucunda Şamlılardan 45.000, Iraklılardan da 25.000 olmak üzere 70.000 ölü¹⁹¹ verildikten sonra hakemler, yanlarındaki heyetle beraber önce yaklaşık olarak 37 / 658 yılı Ramazan ayının sonunda Dûmetu'l-Cendel'de karşılaştılar ve sonra 38 / 659 yılı Şaban ayında Ezruh'da toplandılar.¹⁹³ Bu ayın sonunda da Muaviye'nin hakemi Amr'ın ikinci büyük hilesi ile Hz. Ali'nin indirilmesine dair meşhur kararlarını verdiler, ki böylece yeni bir fitne tohumu daha atılmış oldu.

Hakemler, Allah'ın Kitab'ı, yetmediği yerde Resulünün Sünnet'i ile hükmetmek üzere¹⁹⁴ Dûmetu'l-Cendel'e ayrıldıkları zaman Hz. Ali de yanındakilerle beraber Kûfe'ye çekilir. Fakat ordusundan çoğunluğu Temim kabilesinden olan askerleri, onunla birlikte Kûfe'ye girmeyerek "Lâ Hukme İllâ Lillah" sloganı ile Kûfe'den pek uzakta olmayan Harûra'ya çekilirler. Târihlerde Havâric ismiyle anılan grup bunlardır. Araştırmamıza konu olan İbâdiye fırkası da başlangıçtan itibaren Havâric'in içinde bulunduğu ve fikirlerini paylaştığı için, Havâric'i ve daha sonra içlerinden ayrılan İbâdiye'nin doğuşunu aynı bölümde incelemeyi, konunun düzenli bir şekilde ortaya konabilmesini sağlayacağı inancıyla uygun bulduk.

188 Minkarî, *Sıffîn*, 508; Taberî, I, 3335; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, III, 320.

189 Yakûbî, *Tarih*, II, 165; Welhausen, *Havâric*, 10.

190 Yakûbî, III, 165.

191 Welhausen, *Havâric*, 12 Dozy'den naklen.

192 İbn Ebî Şeybe, *Musannaf*, 183 b; Minkarî, *Sıffîn*, 558; Şemmâhî, *Siyer*, 23 a; Kalhâtî, *Kesf*, 96 b.

193 Minkarî, *Sıffîn*, 511; Belâzurî, *Ensâb*, 193 a; Taberî, I, 3340; Kalhâtî, *Kesf*, 100 a; Vaglieri, *The Ali-Muaviya*, 236.

194 İbn Ebî Şeybe, *Musannaf*, 183 a-b; Belâzurî, *Ensâb*, II, 190 b.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBÂDİYE'NİN DOĞUŞU

İbâdiye fırkasının içinden çıktığı Havâric'in İbâdiyenin doğuşuna kadarki seyrini ortaya koymadan önce, Havâric'in dâbâ önce dağınık bir şekilde serpiştirilen doğuş sebeplerini kısaca özetlemeyi ve bu bölümü: 1. İbâdiye'nin Doğuşuna Kadar Havâric, 2. Havâric'in Fırkalara Ayrılışı ve 3. İbâdiye olmak üzere, üç başlık altında incelemeyi uygun buluyoruz.

1. İbâdiye'nin Doğuşuna Kadar Havâric:

Herşeyden önce kendilerine verilen ad üzerinde ihtilâf edilen¹ Havâric'in doğuşunu, ilk ve sonraki tarihçiler, Sıffin savaşında, hâkem meselesinin ortaya atılışına bağlarlar.²

1 Bu fırka mensuplarına verilen en genel isim olan Hâricî (Çoğulu:Havâric) kelimesi muhaliflerince "insanlardan, dinden veya haktan ya da Hz. Ali'den uzaklaştıkları" için verilmiştir: İbn Manzûr, *Lisan*, II, 251; Zebidî, *Tâc*, II, 23; Eş'arî, *Makâlât*, 127-8; Neşvânü'l-Himyerî, *Hûr*, 200. Şehristânî (*Milel*, I, 114) ise bu ismin cemaatin üzerinde birleştiği âdil bir imama hurûc eden herkese verileceğini, bunun sahabe devrinde veya sonra olmasının farketmiyeceğini söyler. Ama bunun karşısında Hâricîler, bizzat kendileri bu ismi "Alah yolunda hicret eden kişi, yüzünde bereketli yer ve genişlik bulur. Evinden, Allah'a ve peygamberine hicret ederek çıkan kimseye ölüm gelirse, onun ecrini vermek Allah'a düşer" (Nisâ: IV, 100) âyetiyle belirtilen zümre ve insanlar oldukları için aldıklarını söylerler. Hâricîlere verilen bir isim de tahkimi reddettikleri için "el-Muhakkime"dir: Neşvânü'l-Himyerî, *Hûr*, 201; Eş'arî, *Makâlât*, 120; Hanefî, *Fıraku'l-Mufterika*, 23 (Çev. Y. Kutluay, Sapıklarla, 23); İsfârâyînî, (*Tabîr*, 26) bu ismi "el-Muhakkimetü'l-ÛLâ" şeklinde kullanır. Sıffin'den sonra Hz. Ali ile birlikte Kûfe'ye girmeyip Kûfe yakınlardaki Harûra'da toplandıkları için de "Harûriyye" denir. "Allah şüphesiz, Allah yolunda savaşmış, öldüren ve öldürülen mü'minlerin canlarını ve mallarını... cennete karşılık satın almıştır" (Tevbe: IX, 111) ve "İnsanlar arasında, Allah'ın rızasını kazanmak için canını verenler (satanlar) vardır.." (Bakara: II, 207) âyetlerini delil olarak gösterdikleri ve pek beğendikleri bir isimleri de "Şurât'tır. Kendilerinin kabul ettikleri bu isimler yanında, beğenmedikleri, reddettikleri bir isim de "dinden çıkanlar" anlamına gelen "Mârîka"dır. Bk.: Neşvânü'l-Himyerî, *Hûr*, 201; Hanefî, *Fırak*, 10 (Trk. trc. s. 12); Ahmed Emin, *Fecr*, 256-7.

2 İrfan Abdulhamîd, *Dvâsât*, 67.

Onlara göre Havâric, tahkimi kabul edişinden dolayı Ali b. Ebî Tâlib'den ayrılanların meydana getirdiği bir fırkadır.³ Bu ayrılışın sebebi de Nebî (SA)'nin hilâfeti konusunda bir fasıla vererek, insanların hükmüne müracaat etmenin doğru olmadığıdır.⁴

Görülüyor ki Havâric, Allah "Eğer mü'minlerden iki takım birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltiniz..";⁵ "Ey mü'minler; İhramlı iken avı öldürmeyin, sizden bile bile onu öldürene, ehli hayvanlardan öldürdüğü kadar olduğuna içinizden iki âdil kimse hükmedeceği..."; "Karı⁶ kocanın arasının açılmasından endişelenirseniz, erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden de bir hakem gönderin.."⁷ buyurmak suretiyle, mü'minlerin anlaşmazlığa düştüğü bu gibi hallerde hakem usulünü tavsiye etmiş olmasına rağmen, tahkim'i şer'î saymamakta ve dolayısıyla prensip bakımından yanlış adım atmış olmaktadırlar.⁸

Görünüşte Havâric'in doğuşunu böyle tarihî bir olaya bağlamak keyfiyetinin kabulü doğru ise de, Hâriciliğin, tahkimden önce Müslümanların zihinlerini işgal eden diğer fikirler veya ortaya çıkan gruplar göz önünde tutulursa, bir defada ve hemen vücut buluvermiş bir fırka olduğunu da iddia edemeyiz.⁹

Hâricilik hareketi veya doğuşuna dair, araştırmamızın "Giriş" bölümünde dağınık olarak serpiştirilmiş sebeplerin en önemlilerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

a) Özellikle Abdullah b. Mes'ud ekolüne mensup¹⁰ Iraklı yani Kûfeli "kurra", Kur'an hükümlerine sıkı sıkıya bağlı oldukları için, Hz. Osman devrinde ortaya çıkan istikrarsızlık, yeni fethedilen ülkelerdeki genel ictimâî karışıklık karşısında, kendilerine mahsus bir tavır almayı takvâlarının tabii bir icabı olarak gördüler. Buna binaen de mutlak adâletin hüküm süreceği, insanların siyasî çekişmelerden uzaklaşp ilk devirdeki İslâm kardeşliği ve dürüstlüğünün gerçekleşeceği bir cemiyet anlayışına, otoriter, âdil bir nizam fikrine temâyül gösterdiler. Bunun da "hilâfet" ve dolayısıyla seçimle ilgili olduğu görüşünde karar kıldılar ve halifenin şahsiyetine büyük önem verdiler.

3 Kalhâtî, *Keşf*, 140 b; Kalamâvî, *Havâric*, 2.

4 Goldzhier, *Akıde*, 190; Vaglieri, *The Ali-Muaviya*, 235.

5 Hucurât: XLIX, 9.

6 Mâide: V, 95.

7 Nisâ: IV, 35.

8 Hakem usulünün doğruluğu hakkında bk.: Bağdâdî, *Usûl*, 292.

9 Kalamâvî, *Havâric*, 2

10 Nuaymî, *Havâric*, 16.

b) Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan "Ridde" harpleri, merkezî otoriteyi temsil eden Kureyş'in hâkimiyetinin, Cahiliye devrinde büyük çekişmelere sahne olmuş kabîle asabiyetini tamamen silememiş olduğunu ortaya koymuştur. Gerçi İslâm, kabîle asabiyetini tamamen ortadan kaldırmamış ise de şiddetini hafifletmişti.¹¹ Fakat bu ırkçılık, Hz. Osman'ın hilâfetinin son devrelerinde, yeniden korkunç bir şekilde baş kaldırmıştı.¹² Bu çıkışta Benû Hâşim ile Benû Umeyye'nin tesiri büyüktü. Ne Ümmeyye oğulları Bedr günü Hz. Hamza ve Hz. Ali'den gördüklerini; ne de Hâşim oğulları Uhud'da Hind'den gördüklerini unutamışlardı.¹³ Bu iki köklü sülâlenin başlattığı intikam arzuları veya liderlik çekişmeleri, Havâric'in aralarından çıktığı Rebialılar ile Cahiliye devrinde sürekli kavgalar ettikleri "Mudar" kabîleleri arasında yeni sürtüşmelerin başlamasına sebep oldu.¹⁴ Mis'ar b. Fedekî, Hurkus b. Zuhayr, Urve b. Udeyye gibi Haricîlerin ileri gelenlerinin Temîmli olması ve Yemenli kabîlelerden de oldukça fazla sayıda insanın Haricîler arasında Hz. Ali'nin safında bulunması, bunların Mudarlılara yani onların kuvvetlileri Kureyş'e karşı hareketlerini tahrik etmişti. Maamafih Welhausen¹⁵ bunların kabîlevî durumlarına bakarak "asıl bedevî araplar" olduğuna ve dolayısıyla gerek Kureyş'e karşı hareketlerinde gerek dinî-siyasî hiziplerde büyük rol oynamalarına kail olunamayacağını söyler ve delil olarak da, eğer bunlar asliyetlerini koruyan asıl bedevî araplar olsaydı, Hz. Ali'den ayrıldıkları ve hattâ kaçtıkları zaman sahraya, çöle çekilmeleri gerekirdi; oysa onlar Dicle'nin kenarındaki Sehl-i Cûhâ, Ehvaz, Medyen, Fars gibi arap olmayan yerleşik bölgelere gitmişlerdir, der.

Buna karşılık Brunnow¹⁶ da Haricîlerin "çölün büyük kabîlelerinden olan hakikî araplar" olduklarını, bundan çöl araplarının kastedilmeyip, sadece araplar veya çöl araplarının neslinden olanların ifade edildiğini belirterek aynı teze iştirak etmiş görünüyor. Maamafih Irak araplarının yani Mudar'a karşı olan ve "Halife Ömer hel-Hattab tarafından Basra ve Kûfe'de iskân edilen *ehl-i Ridde* araplarının"¹⁷ büyük çoğunluğunun hiç değilse iki nesilden beri, kendi Bedevî alışkanlıklarının pek çoğunu korumuş oldukları¹⁸ ve dolayısıyla medenî alâkalarının za-

11 Hasan İ. Hasan, *Tarih*, I, 367.

12 Ebû Zehra, *Mezhepler*, 19.

13 Hasan İ. Hasan, *Tarih*, I, 367

14 Mudar ve Rabia kabîleleri arasındaki çekişmeler için bk.: Welhausen, *Arap Dev.* 32, 85, 99, 199.

15 *Havâric*, 17-8.

16 W. Thomson, *Kharîjîtism*, 373.

17 W. Thomson, *Kharîjîtism*, 373.

18 W. Thomson, aynı esr, 374.

yıflığı¹⁹ göz önüne alınır, Haricilerin gerek kabile asabiyeti sebebiyle giriştikleri faaliyetleri, gerek haşin mizaclarının gereği sert ve müsama-
hasız anlayış ve cahilâne fikirleri daha iyi değerlendirilebilir.

Bize göre bu iki ana sebep yani otoriter ve âdil bir idare ile merkezî otoriteyi temsil eden Kureys'in hâkimiyetini sarsıp, kendi ictimâî ve et-
nik yapılarının gerektirdiği mizaç istikametinde fazla derine girmeden Kur'an'a bağlı bir hayat anlayışı, bu insanların Havâric adı altında bir araya gelmeleri sonucunu doğurmuştur.

Bununla birlikte burada karşımıza bir soru daha çıkmaktadır: Do-
ğuşuna sebep olarak zikrettiğimiz bu âmiller karşısında, Haricilik ha-
reketini dinî mi, yoksa siyâsî bir hareket olarak mı tesbit etmek gerektir?

Goldzhier,²⁰ Ahmed Emin,²¹ Hâriciliğin siyâsî bir hareket olduğu fikrini savunurlarken, W. Thomson ve Nallino da siyâsî olmaktan çok dinî olduğunu, tahkim'i reddederken Kur'an'a dayandıklarını; üstelik tahkim konusundaki tartışmada duruma hâkim olanların çok sayıdaki kurra²² olduğunu söylerler.²³ Gibb de²⁴ tam ve yarı göçebe kabileler-
den müteşekkil Hâricilerin hareketini dinî olarak değerlendirir.

Bize göre bu iki görüşün ikisinde de hakikat payı mevcuttur. Çün-
kü cereyan eden hadiseler hatırlanacak olursa görülür ki, bu harekete sebep olan âmiller siyâsî huzursuzluk kadar, Hz. Osman'ın -onlara göre-
bid'atleridir; Allah'ın Kitab'ındaki emirleri terkedip Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı icraatta bulunmasıdır.²⁵ Bu sebepten başlangıçta siyâsî bir hizip olarak teşekkül eden bu fırkanın, pek kısa zamanda dinî bir hareketin öncülüğünü yaptığını da belirtmeliyiz. Bununla birlikte bu hareketi siyâsî olarak değerlendirenleri haklı gösterecek bir sebep de şu olabilir: İslâm dini mahiyeti itibariyle, hareketlerin dinî açılardan incelenmesine ve doğruca dinî menşee bağlanmasına imkân tanımaktadır. Bu bakımdan tahkim konusunda düşülen ihtilâfın altında yatan

19 Çelebi, *Tarih*, II, 241.

20 *Akide*, 192.

21 *Fecr*, 259. Ebû Zehra (*Meshepler*, 90)'da "onların düşünce tarzları Kureys ve topyekûn Mudar kabilelerine karşı besledikleri düşmanlık hisleri dolayısıyla apaçık belli olur" demek suretiyle hareketin siyâsî olduğunu zımnen ifade etmiş olmaktadır.

22 İbn Kesir (*Bidâye*, VII, 381), Hâriciler arasındaki kurrallar'ın 8000 olduğunu söylüyor ki, herhalde bu biraz mübalağah olmalıdır. Ayrıca Nuaymî (*Zuhûr*, 17), Hz. Ali ordusundaki kurra'nın Şamh kurradan çok olduğunu belirtir.

23 Elie A. Salem, *The Political*, 18'den naklen.

24 *Mohammedanism*, 94.

25 Berrâdi, *Cevâhir*, 156 vd.; Kalhâtî, *Keşf*, 95 a.

esas şey dinî tefsir farkı değil, siyasî kanaattir, denilebilir. Ayrıca Hâricîlik hareketinin başladığı devirde olayların siyâsî ve dinî yönden içiçe oldukları da gözden uzak tutulmamalıdır. Bu konudaki ihtilâfları uzatmaktan çok bu harekete, siyasî hizipten doğmuş ve dinî mahiyet kazanmıştır, demek bize daha makul görünür.

Artık şimdi Havâric'in Sıffin'den sonraki durumuna geçebiliriz.

Tahkim için Ebû Mûsâ'nın gönderilmesini kabul ettikten sonra Hz. Ali, yanındakilerle birlikte Kûfe'ye çekildi. Bu arada başlangıçta tahkim için ısrar eden ve fakat sonra yaptıklarına pişman olarak "kararından dönmesini, tövbe ederek tahkimi reddetmesini isteyen"²⁶ yaklaşık olarak onikibin kişi,²⁷ Hz. Ali ile beraber Kûfe köylerinden biri olan Harûra'ya çekildiler. Orada kendilerine, Sıffin'de Hz. Ali ordusunun sol cenah komutanlığını deruhde etmiş olan Şebes b. Rib'î et-Temîmî'yi askerî komutan, Abdullah b. el-Kevvâ' el-Yeşkuri'yi de namaz kıldırmak üzere imam seçtiler ve idareyi ellerine aldıktan sonra, umûr-u İslâmiyenin şûrâ yoluyla icra edileceğini, bey'atın Allah'a olduğunu ve iyilikle emredilip kötülükten men'edileceğini (el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu âni'l-Munker) münâdilerle ilân ettiler.²⁸

Bu ilân üzerine Hz. Ali'nin yanında bulunanlar "senin dostunun dostu, düşmanının düşmanı olarak yeniden bey'at edeceğiz" dediler. Hâricîler buna: "Sizler ve Şam halkı küfürde at başı beraber gidiyorsunuz. Şamlılar Muaviye'ye işlerine gelenleri kabul, gelmeyenleri reddetmek suretiyle; siz de Ali'ye dost bildiğine dost, düşman bildiğine düşman olmak üzere bey'at ettiniz" cevabını verdilerse de, Hz. Ali'nin taraftarları karşılık olarak "Ali istemedi, biz isteğimizle ona, Kitab ve Sünnet üzere bey'at ettik; siz de tutup ona muhalefet ettiniz" dediler.²⁹ Görülüyor ki Hz. Ali'nin taraftarları, Hâricîlerin ayrılımlarına psikolojik açıdan büyük önem vermekte ve onların muhalefetlerine târizlerde bulunmaktadırlar. Olayların cereyan tarzı hatırlanacak olursa, Havâric'in tahkime razı olmuşken, daha sonra Hz. Ali'ye muhalefetlerine ve onu kararından dönmeye zorlamalarına pek öyle kolay ve açık bir

26 Minkarî, *Sıffin*, 513-4; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*. 18 a.

27 Belâzurî, *Ensâb*, 192 b; Taberî, I, 3349; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 395; Makdisî, *Bed'*, V, 221. İbn Ebî Şeybe (*Musannaf*, 187 a) Harûra'da toplanan Hâricîlerin onbin olduğunu söyler. Kalhâtî (*Keşf*, 99 b) de aynı rakamı verir. Fakat Şemmâhî (*Siyer*, 25 a), onikibini kabul etmekle beraber yirmi veya yirmi dördübin dendiğini de yazar. İbn Kestîr (*Bidâye*, VII, 280) ise altı veya oniki bin denildiğini, söyler.

28 Belâzurî, *Ensâb*, 192 b.

29 Taberî, I, 3350-1.

cevap bulunamaz. Ama bu gerçekten karışık durumu biz şu şekilde değerlendirebiliriz. Hâricilerin tahkimi kabul edişlerindeki başlıca âmil Kur'an-ı Kerim'in hakemliğine güvenmeleri, Kur'an'a rağmen kılıç sallayamayacak kadar Kur'an'a bağlı dindar oluşları idi. Evet büyük bir ihtimalle bu sebebe dayanarak ve sırf din kaygusu ile kabul ettikleri, hattâ Emîrül-Mü'minin Ali b. Ebî Tâlib'i kabule zorladıkları tahkim fikrinden niçin caydılar?

Bir kere bunlara göre kendileri tamamen haklı, Ali b. Ebî Tâlib'e bey'at etmeyen Muaviye ve yanındakiler ise hatalı idiler. Onlarla isyancı bir grup oldukları için hakka dönmelerine kadar savaşıyorlardı. Kanlarının helâl olduğuna tamamen inanıyorlardı. Bu sebepten kendilerinden öldürülenleri de Allah yolunda şehîd düşmüş olarak görüyorlardı. Ama tahkimi kabul etmekle durumlarını şüpheli bir vaziyete sokmuşlardı. Çünkü Muaviye ve ordusu da Hz. Ali ve Iraklılarla, maktul halife Osman'ın kanını talep için, yani kısas anlayışı ile döğüşüyordu. Tahkimin kabulü, "zımman bu iddialarının tebriyesi"³⁰ ve onların da haklılığının fiilen kabul edilmesi demek oluyordu. Gerçi bu durumu Emîrül-Mü'minin Hz. Ali, mushafın ref'ine başvurulduğu zaman onlara hatırlatmıştı; ancak o zaman, onlar bunun anlamını kavrayamamışlardı. Oysa şimdi tahkimi kabul etmekle işledikleri büyük yanlışlığı idrak etmiş ve bundan dolayı Allah'a tövbe etmişlerdi. Eğer Halife Ali b. Ebî Tâlib de onlar gibi tövbe eder, kararından dönerse tekrar onunla birleşip Rabblerine kavuşuncaya kadar dövüşeceklerdi.³¹ Ama Hz. Ali bunu onlardan önce istediği, artık şimdi arada yazışma olduğu ve ahd ve mısak verildiği; Allah'ın da "Ahidleştiğiniz zaman Allah'ın ahidini yerine getirin"³² emrine uymanın gerekli olduğu gerekçesiyle buna yanaşmıyordu.

Bununla birlikte Hz. Ali, durumu onlarla tekrar görüşmenin faydalı olacağına inanıyordu. Bunun için durumu yerinde incelemek üzere kendi adamlarından Sa'saa b. Sûhan el-Âbdî'yi Ziyad b. en-Nadr el-Hârisî ve Abdullah b. el-Abbas'la beraber onlara gönderdi. İbn Abbas'ın etrafını çeviren Hâricilerle onun arasında bir tartışma cereyan etti. Bu tartışmayı, Hâricilerin davranışlarının bizzat kendi kalemlerinden tesbiti bakımından bir İbâdî kaynağından hemen aynen verelim:³³

"İbn Abbas: Emîrül-Mü'minin'e kızmanızın sebebi nedir?"

30 Nuaymî, *Zuhûr*, 31.

31 Taberî, I, 3360-1.

32 Nahl: XVI, 91.

33 Kalhâtî, *Keşf*, 100 b-106 a. Bu münazara hemen aynı ifadelerle Şemmâhî (*Siyer*, 25 a, vd.) tarafından da verilmiştir. Münazaranın metindeki tekrar edilmiş kısımları kısaltılmıştır.

Havâric: Ali, mü'minlerin emîri idi. Fakat Allah'ın kendisine verdiği bu hilafet libasından vazgeçerek tahkimi istedi.

İbn Abbas: Hz. Peygamber bile, Hudeybiye anlaşması imzalanırken, Kureyş müşriklerinin "eğer seni Allah'ın Resulü olarak tanısaydık, elbette seninle bozuşmazdık" demeleri üzerine kendi "Resulullah" unvanını sildirmişti. Sonra sizin câiz sayılmıyacağını söylediğiniz tahkîm hakkında Allah şöyle der: "Ey mü'minler! İhramlı iken avı öldürmeyin, sizden bile onu öldürene, ehli hayvanlardan öldürdüğü kadar olduğuna içinizden iki âdil kimse hükmedeceği...³⁴ Allah bu konuda yine şunu buyurmuştur: "Karı kocanın arasının açılmasından endişelenirseniz, erkeğin âilesinden bir hakem ve kadının âilesinden de bir hakem gönderin, bunlar düzeltmek isterlerse, Allah onların aralarını buldurur..."³⁵

Havâric: Seni dinledik; şimdi de sen bizim delillerimizi dinle ve bizimle seni gönderen arasında hakemlik et! İbn Abbas, peki, dedi.

Havâric: Hac için ihramlı iken bir avı öldüren birinin, bu hareketi yasaklamayan bir kimsenin hakemliğini istemesine rıza gösterilebilir mi?

İbn Abbas: Hayır.

Havâric: Peki o halde Ali, Müslümanların kanını dökmek Allah tarafından yasaklanmış bir fiil olduğu halde, bu fiili meşrû, mütecevizlerle döğüşmeyi gayri meşrû sayan ve üstelik Allah'la Peygamber'in düşmanlarına sadakâta başlayan birini, dinî bir meselede nasıl hakem olarak kabul etti? Esas itibariyle tahkim doğru olsaydı bile, Ali başka şekilde inananları, Allah'ın dinî bir meselesi üzerinde hakem olarak kabul etmek; mü'minlerin şehid edilmelerine göz yummak ve Allah ve Resulünün düşmanlarına bağlanmaye başlamakla, zaten hak yoldan çıkmış oluyordu.

Gelelim Ebû Mûsâ meselesine.. o, kararlı bir adam değil miydi? O, mütecevizlerle savaşmayı gayri meşrû sayıp halkı çarpışmaktan vazgeçirmedi mi?

İbn Abbas: Evet.

Havâric: Peki öyleyse Ali, böyle bir adamı, nasıl hakem olarak tayin edebildi? Ali böyle yapmakla, ihramlı iken öldürdüğü avın kıymeti

³⁴ Mâide: V, 95.

³⁵ Nisâ: IV, 35. İbn Abbas burada bir "kıyas-ı evlâ" kullanmıştır; şöyle ki, madem ki bir karı-koca arasındaki geçimsizliği gidermek için hakem tayini emrediliyor, binlerce ve onbinlerce karı-kocadan mürekkep olan İslâm cemaatinin birbirlerine olan muhalefetlerini gidermek için hakem için tayin edilmesin? Bk.: Çağatay-Çubukçu, *Mezhepler*, I, 15.

üzerinde, böyle bir fiile izin veren birinin hükmünü kabul eden bir adama benzemektedir. Ayrıca Amr b. el-Âs, mü'minlerin kanlarını dökmeyi meşru bir hareket saymadı mı? Ve yine Müslümanlara karşı isyan edenlerle savaşmayı gayri meşru saymadı mı? Allah'ın ve Müslümanların düşmanlarına iltihak etmedi mi?

İbn Abbas; Evet. Bundan dolayı da siz, Ali ile uyuşamadınız.

Havâric: Kur'an-ı Kerîm'deki âyete gelince.. "Eğer karı-kocanın arasının açılmasından endişelenirseniz, erkeğin âilesinden bir hakem, kadının âilesinden de bir hakem gönderiniz..." (Nisâ: IV, 35) buyuruluyor. Şimdi farzet ki Yahudi veya Hıristiyan bir kadınla evlenmiş bir Müslüman var ve bunların aralarında da bir geçimsizlik doğmuştur. Böyle bir olayda gerek Yahudi gerek Hıristiyanın inanmadıkları İslâm hukuna göre hüküm vermeleri için Yahudi ve Hıristiyan dâvet etmek câiz midir?

İbn Abbas: Hayır.

Havâric: Öyleyse Ali, Müslümanların kanlarının dökülmesi Allah tarafından yasak edilmiş olduğu halde, kan dökmeye müsaade eden ve düşmanlarımızla birleşen Amr b. el-Âs'ın hakemliğini, nasıl kabul edebildi? Bize karşı, bu tip bir anlaşmanın tamamlanmasının ve yerine getirilmesinin câiz olabileceği şeklinde ifade ettiğin Hz. Peygamber ile kâfirler arasındaki, daha sonra feshedilmiş olan anlaşma meselesine gelince.. nitekim aynı şekilde kible önce Kudüs iken, sonra Kâbe'ye çevrildi. Başlangıçta şaraba müsaade edilmişti; fakat daha sonra yasaklandı...

Beraet (Tevbe) Sûresinde Allah, Hz. Peygamber'i kâfirlerle herhangi bir anlaşmaya girişmekten menetmiş ve şöyle buyurmuştur: "Allah'tan ve Peygamberinden, kendileri ile anlaşma yaptığımız müşriklere kat'i bir ihtardır..."³⁶ Böylece Tevbe Sûresi, putperestlerle olan bütün anlaşmaların bozulmasını emretmiş ve Hz. Peygamberi de, Allah'ın kelâmını işitebilmeleri şartıyla kendisinden himaye elde etmeye çalışanlar müstesna, müşriklere herhangi bir emniyet ve rehin bağışlamaktan menetmiştir. Kezâ Allah şöyle buyurmuştur: "Ey inananlar! Doğrusu puta tapanlar pistirler, bu sebeple, bu yıldan sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar..."³⁷

Allah, kendi Resulünü müşriklerle herhangi bir anlaşmaya girmekten menettikten sonra ve böyle bir faaliyeti Beraet Sûresinde hukuk dışı

36 Tevbe: IX, 1-2.

37 Tevbe: IX, 28.

ilân ettikten sonra, hiç kimsenin bunu bu tarzda yapmasına müsaade edilmemiştir. Bu durumda senin adamın bu mesele hakkında ne diyebilir? Eğer o, müşriklerle yapılmış anlaşmaların yerine getirilmesini, hâlâ câizmiş gibi telâkki ediyorsa, kendisine Mescidi Aksâ'yı kible edinsin ve iptal edilmiş şer'î hükümlere uysun!

Ey İbn Abbas! Şimdi senin adamının bize karşı bir delil olarak ileriye sürdüğü Hz. Peygamber'in müşriklerle andı meselesine, ancak bu kadar izin verilmekte olduğunu düşünmez misin? Mütecevizlerle savaşmanın, tıpkı zina eden kadınla erkeğin kamçılanışı ve hırsızın elinin kesilmesini öğretişi gibi, Allah'ın kullarına öğrettiği Hududullah'tan biri olduğunu, bilir misin?

İbn Abbas: Evet.

Havâric: Farzet ki zina yaptığı veya hırsızlık ettiği ve çaldığı şey isbat edilmiş bir adam var. Müslümanların imamı ona, hırsızlık için tayin edilmiş cezayı zorla kabul ettirmek ister; ve fakat o, Allah'ın emrine boyun eğmeyi reddeder. Müslümanlardan bir grup da suçluyu, kendisine tatbik edilmek istenen bu cezaya çarpılmaktan korumak için ayaklanırlar. Böylece o hırsız, onların arasında tehlikeden kurtulmuş olur. Şimdi Müslümanların bu insanlarla savaşması, şer'î değil midir?

İbn Abbas: Evet.

Havâric: Düşün ki Müslümanlar, her iki taraftan birçok kurban verinceye kadar, onlarla döğüştiler. O vakit Müslümanlara, kendi tarafları için bir hakem tayin etmelerini ve ayrıca kendilerince tayin edilen bir hakemle birlikte tahkime başvurmalarını ve neticede hakemlerin verecekleri karar her ne olursa olsun kabul etmeyi teklif ettiler. Şimdi onların verecekleri hükmü kabul etmek Müslümanlar için şer'î olur muydu? Eğer onlar, adâletsiz bir şekilde hükmetselerdi ve Hudud'un terkinini emretselerdi, Müslümanlar için bunu kabul etmek ve onu, Hudud'u terkedenler ve buna sınıksız yapışanlarla çarpışmayı şer'î farzetmek doğru olur muydu?

İbn Abbas: Müslümanların bu tarzda hareket etmelerine müsaade edilmemiştir ki..

Havâric: Öyleyse biz, Allah'ın dini üzerinde, zina eden kimse ve hırsız hakkındaki emirlerinde olduğu gibi kendileriyle döğüşmek Allah'ın Hududu'ndan biri olduğu halde, mütecevizlerle savaşmayı gayri meşru sayan biri ile nasıl olur da hakem usûlüne baş vurabiliriz? İnsanın, Allah'ın hüküm verdiği herhangi birşey üzerinde seçme hakkı yoktur. Bu konu-

da Allah: “Ve aralarında Allah’ın indirdiği Kitab ile hükmet, Allah’ın sana indirdiği Kur’an’ın bir kısmından seni vaz geçirmelerinden sakın, heveslerine uyma; eğer yüz çevirirlerse bil ki, Allah bir kısım günahları yüzünden onları cezalandırmak istiyor. İnsanların çoğu gerçekten fâsıktırlar. Cahiliye devrini mi istiyorlar? Yakinen bilen bir millet için Allah’tan daha iyi hüküm veren kim vardır?”³⁸ “Rabbinin sözü, doğruluk ve adâletle tamamlandı. O’nun sözlerini değiştirebilecek yoktur..”³⁹ buyurmuştur.

Ayrıca “... Hüküm vermek ancak Allah’a aittir...”⁴⁰ buyurulmuştur. Ancak Kur’an-ı Kerîm veya Sünnet’te hüküm bulunmadığı hallerdedir ki, hüküm verme sâlih Müslümanlara aittir. Fakat Allah’ın hüküm verdiği bir meselede, hüküm verme insanın ihtiyarında değildir. Tıpkı Allah’ın: “Allah ve peygamberi birşeye hükmettiği zaman, inanan erkek ve kadına artık işlerinde başka yolu seçmek yaraşmaz. Allah’a ve peygambere başkaldıran şüphesiz apaçık bir şekilde sapmış olur.”⁴¹ buyurduğu gibi..

Peki o halde nasıl olur da, Allah ve Resulünün hükmünü terkeden biri, Allah’ın dinî bir meselesi hakkında hüküm verebilir? Muaviye ve Amr, Allah ve Resulünün hükmüne boyun eğmeyi reddettiler. Eğer onlar, buna boyun eğseler ve sonra Allah’ın emrine uyarak Müslümanların dinine dönselerdi, bu davranışlarını kabul etmek ve Allah’ın bize emrettiği, “mütecavizlerle Allah’ın emirlerini kabul etmelerine kadar savaşınız”⁴² hükmüne uyarak onlarla dostluğumuzu tazelemek, gerçekten borcumuz olacaktı. Ne var ki Allah tarafından kararlaştırılmış bir mesele üzerinde hüküm vermek için insanlar tayin etmek ve bu insanların hükmünü, Allah’ınkini nakzetse bile kabul etmek, bizim uygun karşılayabileceğimiz bir şey değildir...⁴³

Havâric’in Abdullah b. el-Abbas’la münazaraları bu şekilde devam eder. Görülüyor ki Hâricîler, İbn Abbas’ın gerek Kur’andan gerek Hz. Peygamber’in hayatından verdiği delilleri, kendi kararlarına uygun bir

38 Mâide: V, 49-50.

39 En’am: VI, 115.

40 Yûsuf: XII, 40.

41 Ahzâb: XXXIII, 36.

42 Hucurât: XLIX, 9.

43 Bu münazaranın “karı koca arasındaki geçimsizlik”, “Amr b. el-Âs’ın âdil olmadığı”, Hz. Ali’nin karşındakilerle anlaşma yapması ve “Emrû’l-Mü’minîn” sözünü silmesi bölümleri Ehl-i Sünnet kaynaklarında da vardır. Bk.: Taberî, I, 3351; Makdisî, *Bed’*, V. 222 vd; İbnü’l-Esir, *Kâmil*, II, 327. Gerek bu bölümler, gerek diğerleri hakkında Hâricî kaynaklarca ileri sürülen deliller, muhtemelen daha sonra eklenmiş olmalıdır.

biçimde değiştirmek suretiyle, İslâmiyetin bu konudaki İbn Abbas tarafından dile getirilen görüşlerini istikametlerine uydurma yoluna gitmişlerdir. Böylece de başlangıçtan itibaren ortaya koydukları dar ve hattâ teîs anlayışlarının yeni bir örneğini daha vermiş olmaktadır.

Bu konuşmanın akabinde Hz. Ali, Ziyad b. en-Nadr'a⁴⁴, aralarında kimin sözünün geçtiğini yani reislerinin kim olduğunu sorar. Ondan Yezid b. Kays el-Erhâbî olduğunu öğrenince, bunun çadırına gider, iki rek'at namaz kıldıktan sonra onlara hitaben ana hatlarıyla şu konuşmayı yapar:⁴⁵

“Öyle bir noktada bulunuyoruz ki, burada felâh bulan âhirette de felâh bulacaktır. Bu noktada sözünü hakka isabet ettiremeyen ise, âhirette daha fazla kör ve yolunu şaşırılmış olur.” Bundan sonra onlara liderlerini sordu ve İbnü'l-Kevva' cevabını alınca, ona hitaben: Bize karşı hurûc'unuzun sebebi nedir? dedi, ve aralarında şöyle bir konuşma geçti.

İbnü'l-Kevva': Siffin savaşında hakeme razı olmanız.

Hz. Ali: Size karşı Allah'ı şâhit tutuyor ve hatırlatıyorum. İçinizde tahkimi benden daha çok beğenmeyen birini biliyormusunuz? Onlar Mushaf'ı kaldırdıkları zaman siz, Allah'ın Kitab'ına uyalım, dediğinizde ben size, “onları ben sizden daha iyi bilirim; onlar din ve Kur'an'ın dostu değildirlere; onlarla arkadaşlık etmiş biriyim, çocukluklarını ve yetişkin hallerini bilirim.. bu bir hiledir..” dediğimde beni reddedip onu kabul edinceye kadar beni zorlamadınız mı? Sonra ben her bakımdan mutlak olarak hakem tayin etmedim. Kur'an'ın dirilttiğini diriltmek, öldürdüğünü öldürmek şartıyla hakem tayin ettik. Eğer Kur'an'ın hükmü üzerine hakemlik ederlerse muhalefete hakkınız yoktur. Ama Kur'an'ın hükmüne uymazlarsa, onlarla aramızda bir bağ kalmaz.

İbnul'-Kevva': Sen bize, (İslâm) kanı üzerinde insanların hakem tayin edilmesini kabul edip etmediğini söyle bakalım.

Hz. Ali: Biz insanları değil, sadece Kur'an'ı hakem tayin ettik. Kur'an ise sayfalara yazılmış bir kitaptır ve kendi kendine konuşmaz. Onunla insanlar konuşur ve ondan insanlar hüküm çıkarır.

İbn'ul-Kevva': Peki niçin muayyen bir müddet tanıdın?

Hz. Ali: Bilmeyenler bilsin ve bilenler de bu işi düşünüp hazırlansınlar ve belki de bu sulh sırasında Allah bu ümmeti ıslah eder, diye..

⁴⁴ Taberî, I, 3352; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, II, 328. Muberrred (*Kâmil*, 942)'e göre “Sa'saa b. Sûhan”a sorar.

⁴⁵ Belâzurî, *Ensâb*, 195; Dîneverî, *Ahbar*, 208 vd; Muberrred, *Kâmil*, 910-912, 942 vd; Taberî, I, 3352 vd; İbn Abd Rabbîhî, *İhd*, IV, 351 vd; İbnü'l-Esir, *Kâmil* III, 328 vd.

İbnu'l-Kevva': Söylediklerinde haklısın; fakat tahkimi kabul etmekle biz büyük bir günaha girdik ve bunun için de tövbe ettik. Sen de Allah'a tövbe et, af dile, sana dönelim!

Hız. Ali: Ben her günahıtan dolayı Allah'a tövbe ederim, af dilerim."

Bu konuşma üzerine Hâricîlerden altı bin kişi, onunla beraber Kûfe'ye geri döndü.⁴⁶ Bu dönenler arasında el-Ahnef b. Kays , Şebes b. Rib'i, Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye ve İbnu'l-Kevva' da bulunuyordu.⁴⁷ Kûfe'ye yerleştikten sonra Hz. Ali'nin tahkimden rücu ettiğini ve onu dalâlet olarak gördüğünü yaymaya başladılar. Bu söylenti üzerine Hz. Ali'ye gelen Eş'as b. Kays: "Ey Emîrü'l-Mü'minin! Halk senin tahkimi dalâlet ve bu meselede ısrarı küfr olarak gördüğünü söylüyorlar"⁴⁸ deyince Hz. Ali, Kûfe'de halka hitabederek dedi ki: "Benim tahkimden caydığımı söyleyen yalan söylemektedir; onu dalâlet olarak gören de dalâlelettir." Bu söz üzerine câmiden çıkıp giden Havâric'e, gene onlarla konuşmak üzere Abdullah b. el-Abbas'ı gönderdi. Abbas'ı ikram ve saygı ile karşılayan Havâric arasında "devamlı namaz kılmaktan alınları çatlamış, elleri ve dizleri deve dizleri gibi nasırlaşmış, temiz elbisesi"⁴⁹ kimseler vardı. İbn Abbas onlara birçok deliller ileri sürerek nasihat etti. Hz. Ali'nin haklı; hakemler adâletle karar vermezlerse dahî Ali b. Ebî Tâlib'in hilâfete Muaviye ve başkalarından daha lâıyk olduğunu bildirince, iki bin kadarı ona uydu ve geride dört bin kişi kaldı.

Geride kalanlar "anlayışlı, ileri görüşlü, şecaatli ve hatîp"⁵⁰ bir kişi olan ve aynı zamanda "çok secde etmekten dizleri deve dizleri gibi çatladığı"⁵¹ için Zu's-Sefinât⁵² denilen Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin evinde toplanarak durumu gözden geçirdiler. Râsibî "inanılan bir kavme yaraşan şeyin iyiliği emredip kötülüğü yasaklamak (el-Emru bi'l-Marûf ve'n-Nehyu ânî'l-Munker) prensibini bu dünyaya yaymak"⁵³ olduğunu belirttiikten sonra "halkı zâlim olan bu yerden çıkıp dağlara veya bu bid'atleri reddederek Medâin'e gitmeyi", Hurkus b. Zuheyir de "hakkı talep zulmü inkâr etmeyi"⁵⁴ tavsiye etti. Bunun üzerine söz alan Hamza

46 İbnu'l-Esîr (*Kâmil*, III, 328)", hepsi döndü" der. Ki bu olayların gelişmesine aykırı düşmektedir.

47 Belâzurî, *Ensâb*, 193 a.

48 Muberrred, *Kâmil*, 943; Taberî, I, 3363.

49 Muberrred, *Kâmil*, 943.

50 Muberrred, *Kâmil*, 891.

51 Wellhausen, *Havâric*, 39.

52 Belâzurî, *Ensâb*, 196 a.

53 İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, II, 18 a.

54 Taberî, I, 3364.

b. Sinan el-Esedî⁵⁵ ise, bu işler için aralarından bir emir seçmeleri gerektiğini söyleyince emîrlîği Zeyd b. Husayn et-Tâî, Hurkus b. Zuheyr, Hamza b. Sinan, Şureyh b. Evfâ'ya sıra ile teklif ettiler. Neticede sıra Râsibî'ye gelince: "Pekalâ verin.. onu bu dünyaya rağbetim dolayısıyla kabul etmediğim gibi, ölüm korkusu ile de terketmiyeceğim.." dedi.⁵⁶ Böylece 19 Şevval 37/ 30 Mart 658 tarihinde⁵⁷ Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye bey'at etmiş oldular. Râsibî'nin "Allah, iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamak, doğruyu söylemek ve yolunda savaşmak üzere bizden ahd ve misak almıştır; Allah yolundan ayrılıp yolunu şaşırırlar için şiddetli azâb vardır... Onlarla cihad etmek hak ve sevaptır..."⁵⁸ şeklindeki imamet hutbesinin ertesi günü Zeyd b. Husayn'ın evinde bir toplantı yapan Hâricîler "Şureyh b. Evfâ'nın Medâin'e çıkalım"⁵⁹ fikrini tartıştılar. Zeyd b. Husayn'ın "toplucu çıkarsanız görülürsünüz; onun için önce Basra'daki kardeşlerinize yazın ve size iltihaklarını isteyin, sonra ayrı ayrı yollardan Nehrevan'da⁶⁰ toplanın" tavsiyesine uyularak küçük gruplar halinde gizlice Kûfe'den çıkıldı ve Nehrevan'da toplandı.⁶¹

Bu sıralarda, yaklaşık olarak Ramazan veya Şevval 37/ Şubat -Mart 658'deki hakemlerin meşhur kararı üzerine Hz. Ali, Kûfe'de halka okuduğu hutbede taraflarca tayin edilen hakemlerin., Kur'an hükmünü bir tarafa atarak kendi keyiflerince karar verdiklerini, dolayısıyla artık isyancı durumunda olan Şamblarla savaşmaya hazırlanmalarını istediği gibi⁶² Nehrevan'a çekilmiş Hâricîlere de şöyle bir mektup yazdı:

"Besmeleden sonra.. Emîrül-mü'minin Ali b. Ebî Tâlib'den Zeyd b. Husayn, Abdullah b. Vehb er-Râsibî ve yanlarındaki bulunanlara!⁶³

Selâm ve Allah'a bamdü senâdan sonra: İki hakem Allah'ın Kitab'ına karşı çıkarak, hiçbir meşru sebebe dayanmadan kendi keyiflerine uy-

55 Dineverî (*Ahbâr*, 202), Hamza b. Seyyâr şeklinde yazıyor.

56 Dineverî *Ahbâr*, 202; Taberî, I, 3365; Ebû Muhammed, *Fırak*, 4 a; Şemmâhî, *Siyer*, 26 a; Kalhâtî, *Kesf*, 99 b; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 80.

57 Wellhausen (*Arap Dev.* 39), bey'at tarihini 10 Şevval 37 olarak verir. Oysa Taberî (*Tarih*, II, 3365) bunun Şevval'in onunda değil, "Şevval'in bitimine on gün kala' olduğunu yazar.

58 Dineverî, *Ahbâr*, 202-3.

59 Dineverî, *Ahbâr*, 203; Taberî, I, 3365; İbnü'l-Cevzî, *Müntazam*, II, 18 b.

60 Nehrevan, Bağdad ile Vâsıt arasındadır. Halk dilinde Nihrevan denir. 38/ 658 yılındaki Hz. Ali ile Hâricîler arasındaki savaş sebebiyle meşhur olmuştur. Bk.: Yâkût, *Mucem*, VIII, 347-351.

61 Dineverî, *Ahbâr*, 203-5; Muberrred, *Kâmil*, 945; Taberî, I, 3365-7; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, III, 336-7.

62 Taberî, I, 3368.

63 Kalhâtî, *Kesf*, 100 a' da "yanlarında bulunan Müslümanlara!"

dular. Kitab ve Sünnet'le âmel etmediklerinden, verdikleri hükümlerden de yüz çevirdik. Artık şimdi anlaşalım,⁶⁴ ve "Abkemu'l-Hâkimîn olan Allâh, düşmanlarımızla bizim aramızda hükmünü yerine getirinceye kadar düşmanlarımıza ve düşmanlarınıza karşı çıkalım. Allah izin verirse Nehrevan'da⁶⁵ buluşalım."⁶⁶

Hâricîlerin bu mektuba verdikleri cevap târihlerde ana çizgileriyle "sen Yüce Allah için değil kendi nefsin için gazâba geldin; insanları hakem tayin ettiğinden dolayı kâfir olduğunu itiraf ve tövbe edersen düşünürüz, aksi halde seni tamamen terkederiz"⁶⁷ şeklinde kayıtlıdır. Oysa Hâricî kaynaklarda durum hayli farklıdır ve aynen şu ifadelerle anlatılır:⁶⁸

"Besmele.. İmâmu'l-Müslimîn Abdullah b. Vehb er-Râsibî, Zeyd b. Husayn ve yanlarındaki Müslümanlardan, kendi kendini azleden Ali b. Ebî Tâlib'e.. selâmet, doğru yolu tutan ve koruyanların üzerine olsun..

Bir tek olan Allah'a hamd ve senâ ederiz. Mektubunda zikrettiğin, iki hakemin Kitabullah'ı tertkettikleri ve Allah'ın indirdiğinin aksine hüküm verdikleri meselesi, bize ulaşmış bulunmaktadır. Allaha şükürler olsun ki, tâ başından beri biz, bu işi yapmanın doğru olmadığını bilmekteydik. Senin günahın, tahkimin yapılmasına rıza gösterdiğin için, hakemlerin günahlarından daha büyüktür. Hak olana dönmemizi ve daha önce olduğu gibi, bizimle anlaşmayı teklif etmişsin. Bu durumda biz, senin tövbe ve pişmanlığını reddetmiyoruz. Fakat eğer sen gerçekten samimî ve dürüst isen Allah'a, Resulüne ve Müslümanların imâmı Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye itaat hususunda Müslümanlara iltihak et! Biz seni azlettikten sonra, onu, imam olarak tayin ettik. Çünkü sen bizim, böyle bir yola gitmemizi hak ettin ve biz de (sana karşı) bunu yapmamak zorunda kaldık. Hepsi bu kadar!"

Bu, her bakımdan sert ve kesin kararlı mektup üzerine Hâricîlerden ümidini kesen Hz. Ali, Kûfe'de yanında bulunanlar ve Basra'dan birleşecek kuvvetlerle Şamhlara üzerine yürümeyi tasarlarlarken, Hâricîlerin sırf kendi görüşlerini paylaşmadı diye ashabdan Abdullah b. Hab-

64 Kalhâtî, *Keşf*, 100 a.

65 Kalhâtî, *Keşf*, 100 a. Burada "Necrân" yazılmış ise de, herhalde bu müstensih hatası olmalıdır.

66 Taberî, I, 3368-9; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 339; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, 18 b.

67 Taberî, II, 3369; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 339; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, 18 b.

68 Kalhâtî, *Keşf* 100 b.

bab b. el-Erett'i⁶⁹ ve hâmile karısını boğazlamaları üzerine gönderdiği muhakkik el-Hâris b. Murre el-Âbdî'nin de⁷⁰ onlarca öldürülmesi üzerine, Hâricîler konusunu çözdükten sonra Şam'a yürümenin gerektiğini anladı ve Nehrevan köprüsü civarında toplanmış olan Hâricîler üzerine yürüdü.

Nehrevan Hâricîlerinin karşısına geçen Hz. Ali onlarla konuştu, şehid edilenlerin katillerinin teslim edilmesini istedi ise de onlardan "onların katilleri hepimiziz" cevabını aldı.⁷¹ Hz. Ali bunlara son bir şans tanıyarak Kays b. Sa'd b. Ubâde⁷² ile Ebû Eyyûb Hâlid el-Ensârî'yi⁷³ nasihat için onlara gönderdi. Onların teşebbüsleri de bir fayda veremeyince, Hz. Ali, onlar başlatmadıkça siz harbi başlatmayın, dedikten sonra Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye bir bayrak verdi. Ensârî, bu bayrak altına geleceklerin emîn olduğunu bildirdi. Bu arada yapılan tavsiyeler ve konuşmalar üzerine tereddüde düşen Hâricîlerden beşyüz kişilik bir grup "Ali ile niçin döğüşüyoruz? Onunla savaşmak için elimizde bir delil var mı? Gelin uzaklaşalım."⁷⁴ diyen Ferve b. Nevfel el-Eşcaî⁷⁵ ile birlikte ayrıldılar ve el-Bendeniceyn'e⁷⁶ gittiler. Bu duruma sinirlenen Hâricîler savaşı başlattılar ve neticede şiddetli bir çarpışmadan sonra Hâricîlerin tamamına yakın büyük bir çoğunluğu katledildiler (9 Safer

69 Abdullah b. Habbab b. el-Erett, Hz. Peygamber'i görmüş ve ondan babası yoluyla rivayette bulunmuştur. Bk.: İbnu'l-Esir, Usd, III, 150. Abdullah b. Habbab, Hz. Ali'nin safında yer aldığı Sıffin'den dönerken yolda Hâricîler tarafından durdurulur. Kendisine Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i sorarlar. Hayırla anar. Osman'ı sorarlar. Esveli ve âhirinde de haklı idi, der. Ali hakkında ne dersin? derler. O da: O, Allah'ı sizden daha iyi bilir ve dînindeki sakınması da sizden fazladır, cevabını verince, kızarlar ve karısı ile birlikte nehrin kenarında boğazlarlar. Bk.: İbn Abd Rabbîhi, *İkd*, II, 390-1; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 404; Makdisî, *Bed'*, V, 224.

70 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 405.

71 Belâzurî, *Ensûb*, 196 b; Muberrred, *Kâmil*, 916; Taberî, I, 3376; İbn Abd Rabbîhi, *İkd*, II, 390-1; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 405.

72 Kays b. Sad, sahabenin faziletlilerinden ve dâhilerindedir. Hz. Ali'nin Mısır vâililiğini yapmış ve 59-60 / 678-9 yılında ölmüştür. Bk.: İbnu'l-Esir, *Usd*, III, 215 vd; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 249.

73 Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd b. Kuleyb el-Ensârî, ilk Müslümanlardandır. Akabe, Bedir ve diğer savaşlarda bulunmuştur. Hz. Ali safında Sıffin'de bulunmuş, Muaviye devrinde de İstanbul'un fethi seferine iştirak ederek orada şehid düşmüştür (52 / 672). Bk.: İbn Sad, *Tabakât*, III / 2., 49; İbnu'l-Esir, *Usd*, II, 88 vd; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 405 vd.

74 Dîneverî, *Ahbar*, 210; Taberî, I, 3380.

75 Ferve b. Nevfel el-Eşcaî, Hâricîlerin ileri gelenlerindedir. Bk.: İbn Hacer, *İsâbe*, II, 217.

76 el-Bendeniceyn, Nehrevan dolaylarında meşhur bir yer. Bk.: Yâkût, *Mu'cem*, II, 292.

38/17 Temmuz 658).⁷⁷ Nehrevan'dan kurtulan Hâricîlerden Mis'ar b. Fedekî harbe katılmak için geldiği Basra'ya, Ebû Meryem es-Sa'dî Şehrezûr'a kaçarlar.⁷⁸

Nehrevan savaşından sonra Şamlılara karşı savaşa çıkmak üzere Nuhayle'de⁷⁹ konaklayan Hz. Ali, yanındakilere şehre gidip hazırlık yapmalarını istedi. Bu arada "Nehrevan'da Vehb er-Râsibî'den ayrılarak Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye sığınan ve Kûfe'de kalan ve Ehl-i Nuhayle"⁸⁰ denilen yaklaşık olarak ikibin kişilik bir Hâricî grubuna hitabeden Hz. Ali, onların kendisine katılmalarını veya dönmelerini istedi. Onlar reddedince hepsi de öldürüldü. Maamafih bunlardan az bir kısmı Mekke'ye doğru kaçıp kurtuldu.⁸¹ Kûfe'ye ailelerinin yanına giden askerleri de artık savaş yapmak istemiyorlardı. İçlerinde Eş'as b. Kays'ın da bulunduğu bir grup "oklarımız tükendi, kılıçlarımız körlendi"⁸² diyerek savaştan imtina edince Hz. Ali de Kûfe'ye girdi.

Siyasî tarih açısından Hz. Ali'nin Nehrevan ve Nuhayle savaşları onun adına birer zafer durumunda idi. Fakat bunlar, gerek Nehrevan öncesi gerek Nuhayle sonucu kaçıp kurtulan Hâricîler ve Hâricîlerin müstakbel üyeleri için bir intikam arzusu doğurdu. Nihayet Hâricîler, prensip ve inançlarının, onlara göre yeryüzünü fesada bulayan Muaviye, Amr b. el-Âs ve Hz. Ali ortadan kaldırılmadıkça, yerleştiremeyeceği kanaatine vararak bunların öldürülmesi ve böylece intikamın alınması işini plânladılar. Neticede Abdurrahman b. Mulcem el-Murâdî, Hz. Ali'yi sabah namazında hançerliyerek yaraladı ve o, bu yaraların tesiriyle 17 Ramazan 40 / 24 Ocak 661 tarihinde vefat etti⁸³.

77 Belâzürî, *Ensâb*, 197 a; *Taberî*, I, 3380. *Hâricî* kaynaklar Şemmâhî (*Siyer*, 28 a), Kalhâtî, (*Keşf*, 106 b) ve Sâlimî (*Tuhfe*, 80) Nehrevân'da öldürülenlerin dörtbin olduğunu yazarlar. Muberrred (*Kâmil*, 916) ise, ölen Hâricîlerin sayısının 2800 olduğunu söyler. Savaşın sonunda, Hz. Ali ordusundan dokuz kişi öldürülür. Hâricîlerden ise sadece sekiz kişi kahr. Bk.: Muberrred, *Kâmil*, 917; İbn Ebî Şeybe, *Musannaf*, 186 a-187 b.

78 Makdisî, *Bed'*, V, 137. Şehrizûr, geniş anlamda Kerkük eyâletini göstermek için kullanılır. Avrâman dağ silsilesinin batısında geniş ve münbit bir ovardır, orada gelişmiş bir şehir vardır. Bk.: Yâkût, *Mu'cem*, V, 312-4.

79 Nuhayle, Kûfe yakınlarında bir yerin adı. Bk.: Yâkût, *Mucem*, VIII, 276-7.

80 Muberrred, *Kâmil*, 974.

81 Muberrred, *Kâmil*, 925-6. Bu kaçanlar arasında Benû Sa'd b. Zeyd-Menât'tan el-Mustevrid, Ferve b. Nevfel de vardı. Bk.: *Muberrred*, 975.

82 Dîneverî, *Ahbar*, 211.

83 Hz. Ali'nin şehadeti, Muaviye ile Amr'ı öldürmeyi üzerine alanlar hakkında bk.: Dîneverî, *Ahbar*, 218 vd; *Taberî*, I, 3456 vd; İbn Abd Rabbîhî, *İkd*, IV, 359; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 411; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 26a; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 387; Aynı, *Cuman*, 199 a; Şemmâhî, *Siyer*, 28 b; Kalhâtî, *Keşf*, 107 b. İbnü'l-Esîr (*Kâmil*, III, 387), Hz. Ali'nin vefat tarihinin "en doğrusu" kaydıyla 13 Ramazan 40 olduğunu söyler; Muberrred, *Kâmil*, 926-934'de de bu olaylar anlatılır. Ayrıca Muberrred, (s. 983) İbnü Mulcem'in Hz. Ali'yi şehid ettiği geceyi Eş'as b. Kays'ın yanında geçirdiğinin, hattâ Hucr b. Adiy'ın, "Emîrül-Mü'minin öldürüldü dediklerinde Eş'as'ın İbnü Mulcem'e "bu sabah uğurlu geldi" derken duyduğunun; bunun üzerine Hucr'ın Eş'as'a "sen mi öldürdün yoksa ey tek gözlü?" dediğinin; diğer taraftan bunu Eş'as'ın kardeşi Afîf b. Kays'ın işitip Eş'as'a hitaben "yoksa bu senin başının altından mı çıktı ey tek gözlü?" şeklinde konuştuğunun rivayet edildiğini nakleder.

Nehrevan ve Nuhayle'den Hz. Ali'nin şehid edilmesine kadar, yaklaşık olarak iki yılı aşan bir devrede Hâricîlerin "küçük mahallî kıyam-lar"⁸⁴ halinde bir takım faaliyetlerine şahid oluyoruz.⁸⁵ Bu ayaklanmalar içinde bizim bakımımızdan dikkati çeken biri Ebû Meryem es-Sa'dî et-Temîmî'nin hurûcudur. Ebû Meryem, hemen tamamı mevâlî'den müteşekkîl⁸⁶ kuvvetleri ile Şehrizûr'a gelir ve oradan Kûfe'ye yaklaşır. Hz. Ali onu kendisine itaate çağırırsa da yanaşmaz ve neticede onları tepeler, sadece elli kişi teslim olur (Ramazan 38 / Ocak 659).⁸⁷ Nehrevan savaşının üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden Hâricîlere bu kadar çok sayıda mevâlinin iltihak etmiş olması, doğrusu çok ilgi çekicidir.

Hz. Ali'nin şehadetini takiben, Muaviye'ye bey'at etmekle "Nübüvvet gerçeği ve hârikasını unutarak asabiyete rücû eden ve böylece Ümeyye oğullarını Mudar'a ve diğer araplara hâkim kılan"⁸⁸ İslâm cemaati içerisinde, Hâricîlerin ardı arkası kesilmeyen kıyımlarına şahid oluyoruz. Bu kıymlar özellikle Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'ın hilâfeti Muaviye'ye teslim etmesinden (Rebiyülevvel 41 / Temmuz 661)⁸⁹ sonra "artık Muaviye üzerine tereddütsüz yürüyünüz ve onunla savaşınız" sloganı ile Nehrevan'da Hâricîlerden ayrılan Ferve b. Nevfel'in hareketiyle kızıdır.

Gerçi Kûfe'deki bu kıyam, Muaviye'nin Kûfelileri de Hâricîlere karşı savaşa zorlayan zorba tedbirleriyle hemen bastırıldı⁹⁰ ama, Hâricîlerin intikam ve ihtirasları bir türlü yok edilemedi. Nitekim Ferve b. Nevfel'den sonra Abdullah b. Ebî'l-Havsâ' et-Tât, onun katlinden sonra da Havsara b. Vedâ' b. Mes'ûd el-Esedî'yi başa geçiren Hâricîler, Muaviye ile Cemâziyelevvel 41 / Eylül 661 'de Kûfe dolaylarında Nuhayle'de üçüncü defa karşılaştılar ve bin beşyüz kişilik Hâricî kuvvetinden ancak ellisi Kûfe'ye girebildi.⁹¹ Maamafih el-Muğîre b. Şûbe'nin⁹² Kûfe valiliğine tayininden sonra Hâricîler, burada Ferve b. Nevfel'in ölümü ile sonuçlanan yeni bir kıyama daha giderler.⁹³

84 Vida, Hâricîler, *İA*, V / 1, s. 233.

85 Küçük çaptaki bu ayaklanmalar hk. bk.: Muberrred, *Kâmil*, 974-8; İbnü'l-Esrî, *Kâmil*, III, 372, vd.

86 İkiyüz veya dört yüz kişilik kuvvetleri arasında kendisi dâhil ancak altı arabin bulunduğu söylenilir. Bk.: İbnü'l-Esrî, *Kâmil*, III, 373.

87 İbnü'l-Esrî, *Kâmil*, III, 373.

88 İbn Haldûn, *Tarih*, III, 4.

89 Rebiyülâhîr veya Cemâziyelevvel de denir. Bk.: İbnü'l-Esrî, *Kâmil*, III, 405.

90 Belâzuri, *Ensâb*, 381 b, vd; Taberî, II, 102; İbnü'l-Esrî, *Kâmil*, III, 409; Şemmâhî, *Siyer*, 29 a.

91 Belâzuri, *Ensâb*, 932 a; Şemmâhî, *Siyer*, 29 a.

92 el-Muğîre b. Şûbe, Rıdvan bey'atında bulunmuştur. Hz. Ömer devrinde Basra, Muaviye zamanında da Kûfe valiliği yapmıştır. 50 / 670'de ölmüştür. Bk.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 12; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 452.

93 Belâzuri, *Ensâb*, 382 b.; İbnü'l-Esrî, *Kâmil*, III, 411.

Kıyâmlarının Muaviye ve adamları tarafından çok şiddetli bir şekilde bastırıldığını gören Hâricîler, bu defa Nebrevan'dan kurtulmuş Hayyan b. Zabyân es -Sulemî, Muâz b. Cuveyn et-Tâî⁹⁴ ve el-Mustevrid b. Üllefe et-Temimî'nin⁹⁵ bulunduğu dört yüz kişilik bir toplantıda Nehrevan'da Vehb er-Râsibî'nin kaybindan beri ilk olarak şûrâ yoluyla kendilerine bir halife seçtiler. Er yaşlıları olan Mustevrid'e bey'at ederek (Cemâziyelâhir 42 / Eylül 662), 43 / 663 yılı Şaban / Kasım ayında hurûca karar verdiler.⁹⁶

Fakat bu toplantıdan haberdar olan Muğîre b. Şû'be, zabıta kuvvetleri ile Hayyan b. Zabyan'ın evini sarar. İçeride Muâz b. Cuveyn'le beraber yirmi kadar Hâricî bulunmaktadır.⁹⁷ Buraya Kur'an okumak için toplandık derlerse de, Muğîre kanmaz ve onları hapse sokar.⁹⁸ Daha sonra onları kurtarmak üzere Müstevrid'in hücumu geçeceğini haber alan Muğîre, Ma'kil b. Kays er-Riyâhî el-Yerbûî komutasında üç bin kişilik bir ordu ile Hâricîlerin üzerine yürür. Neticede Müstevrid ve Ma'kil ölürlere ve Hâricîlerden de beş veya altı kişi kurtulur.⁹⁹

Kûfe Hâricîlerinin Müstevrid'den sonra yeni bir halife seçmeleri için aradan uzun senelerin geçmesi¹⁰⁰ ve hiç değilse tedbirli Kûfe vâlisi Muğîre'nin ölmesi (50-51? / 670-1) gerekti. Nitekim Müstevrid'den sonraki ikinci kıyâmları, Muğîre'nin hapsedtiği ve onun ölümü ile serbest bırakılan Hâricîlerin, bey'atla iş başına getirdikleri Hayyan b. Zabyan'ın liderliğinde oldu. Fakat bu 58 / 677 yılı sonunda girişilen hareket de, yeni Kûfe vâlisi İbn Ummî'l-Hakem (Abdurrahman b. Abdullah b. Osman es -Sakafî)'in sert tedbirleri ile 59 / 678 yılı başında (Rebiyülevvel / Aralık) Bânikyâ'da¹⁰¹ hepsinin ölümü ile, yani kat'î bir yenilgi ile sonuçlandı.¹⁰² Artık bu da zaten Kûfe Hâricîlerinin sonu oldu.¹⁰³

Diğer tarafta Siffin'den sonra beş yüz kişilik bir Hâricî kütlesinin başına geçerek Basra'ya giden, Nehrevan'a katılan ve oradan kurtuluş

94 Nehrevan'da öldürülen Zeyd b. Husayn'ın amacasının oğludur.

95 İbnü'l-Cevzî (*Muntazam*, II, 30 a, 32 a) 'de "Alkame".

96 Taberî, II, 19, 21; İbnü'l-Esîr, III, 420-1; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 30 a-b; Şemmâhî, *Siyer*, 29 a.

97 Taberî, II, 29; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 425 vd.

98 Taberî, II, 29; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 426.

99 Taberî, II, 40-61; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 32 a vd; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 426-436; Şemmâhî, *Siyer*, 29 a, vd.

100 Wellhausen, *Havâric*, 57.

101 Bânikyâ, Kûfe dolaylarında bir yerin adı. Bk.: Yâkut, *Mu'cem*, II, 50.

102 Taberî, II, 182 vd; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 32 a, 33 a; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 515; *Cumân*, 262 b; Şemmâhî, *Siyer*, 29 a-b.

103 Wellhausen, *Havâric*, 59.

tekrar Basra'ya sığınan Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî'yi¹⁰⁴ Basra Hâricîliğinin ilk kurucusu sayabiliriz.

Ama Muaviye'nin hilâfetinden itibaren tarih sahnesinde gözükten ilk Hâricî, Sehm b. Gâlib et-Temîmî el-Huceymî ile el-Hatîmu'l-Behîf (Yezîd b. Mâlik) ve yanlarındaki yetmiş taraftarlarıdır.¹⁰⁵ 41 / 661 yılındaki isyanlarında Müslüman bir topluluğu Basra civarında öldürürler, daha sonra "âman" dilerler ve orada 45 / 665 yılına kadar kalıp, sonra yeni valinin korkusundan kaçarlar, ama ölümden de kurtulamazlar (46 / 666). Bu yılda Rebiyülâhir sonu veya Cemâziyelevvel başında (Haziran-Temmuz), Ziyad b. Ebîhî¹⁰⁶ Basra valiliğine tayin olununca, Basra Hâricîliğinde yeni bir dönem başlar. Bu dönemde Basra'da Hâricî kıyamlarından söz edebilmek oldukça güçtür. Bununla birlikte yine yetmiş kişilik bir Hâricî kıyama, Ziyad tarafından şiddetle bastırılır, Hâricîler öldürülür, binlerce insan hapsedilir.¹⁰⁷

Ziyad b. Ebîhî'nin Kûfe'de Ramazan 53 Ağustos 673 yılında ölümünden iki yıl sonra 55 / 674-5'de bu defa oğlu Ubeydullah b. Ziyad, Hâricîlere göz açtırmamak üzere Basra valiliğine gelir ve doğrusu sertlik konusunda babasını geride bırakır. Hâricîleri en küçük davranışlarını bahane ederek hapse atar veya el ve ayaklarını kestirerek sokağa bırakır, hem bu sokağa bırakıliverenin erkek veya kadın olmasına hiç aldırmaz. Ziyadların vâililik dönemlerine ait Hâricîlerin haberleri, kaynaklarda onlar lehine oldukça önemli bir yer tutar.¹⁰⁸ Onların bütün bu şiddet ve zorbalıklarına rağmen, isyanlardan vazgeçmeyen Hâricîler, Ebû Bilâl Mirdas b. Ūdeyye et-Temîmî'nin ¹⁰⁹ etrafında toplanarak a-kınlarını "çete harpleri şeklinde"¹¹⁰ sürdürüyorlardı. Ma. mafih bütün dikkatlerine rağmen kendilerini Ubeydullah'ın hapsinden kurtarama-

104 Taberî, I, 3367 vd.

105 Taberî, II, 16, 46, 83; İbnü'l-Esr, *Kâmil*, III, 417-8, 454.

106 Taberî, II, 16, 46, 83; İbnü'l-Esr, *Kâmil*, III, 417-8, 454.

107 Ziyad b. Ebîhî, Ebû Sufyan'ın gayri meşrû çocuğudur. Muaviye'nin onu, kardeşi olarak ilânı tenkitlere yol açmıştır. 53 / 672 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Hacer, *İsâbe*, I, 580.

108 Taberî, II, 91, 459.

109 Taberî, II, 185 vd., 391; Belâzurî, *Ensâb*, 386 vd; Muberrred, *Kâmil*, 994-7, 989-92; İbn Abd Rabbîhi, *İkd*, II, 217-8, 400, 996-7; İsfahânî, *Ağânî*, I, II; İbnü'l-Esr, III, 517 vd; Şemmâhî, *Siyer*, 34 a, vd.

110 Ali b. Ebî Tâlib'in safında Suffin'de bulunan, tahkimi reddederek ondan ayrılan ve Nehrevân'a iştirak edip kurtulan Ebû Bilâl Mirdas, Hâricîler içinde âbid, müctehid bir kimse idi. Kim olduğuna bakmaksızın herkesi öldürmeyi (isti'râz), kadınların savaşa girmesini reddettiği; İbn Ziyad'a karşı davranışları ve cesareti için de çok takdir edilmiştir. Bk.: Belâzurî, *Ensâb*, II, 386 a-b; Şemmâhî, *Siyer*, 32-34 a.

111 Vida, Hâricîler, *İA*, V / I, s. 233.

dılar. Kendisine tanınan izin hakkını, ertesi gün öldürüleceğini duymuş olmasına rağmen kötüye kullanmayışı, affını sağlamış ve İbn Ziyad'ın hapsinden çıkar çıkmaz otuz veya kırk kişiden ibaret etrafındakilere "bu zâlimler arasında kalmak yaraşmaz" diyerek Basra'dan çıkmıştır. Yanında bulunanların bey'atlarıyla imamet mevkiine getirilen Ebû Bilâl, yalnızca zulümden kaçtığı için ne kimseye saldırıyor ne de fesat çıkarıyordu. Ama buna rağmen Ubeydullah b. Ziyad, üzerlerine Esleme b, Zur'a kumandasında iki bin kişilik bir kuvvet sevketti. Ebû Bilâl'in "biz döğüşmek istemiyoruz" demesine rağmen hücum eden Esleme'nin ordusu kısa zamanda bozulur ve savaşımadan kaçır gider.¹¹¹ Bunun üzerine dehşetli kızan Ubeydullah, bu defa dört bin kişilik bir orduyu Ebû Bilâl'e sevkeder ve bu ordu onu ve arkadaşlarını Cuma namazlarını kırlarken Mescid'in içinde kılıçtan geçirirler (61 / 680-1).¹¹²

Bu olaya da Basra Hâricîlerinin şimdilik sonu olmuştur diyebiliriz.

Receb 60 / Nisan 680'de Muaviye'nin ölümünden sonra yerine geçen Yezîd b. Muaviye devri Hâricîler için câzip bir devre değildir. İbn Ziyad'ın şiddet politikası ile Basra kısmen boşalmıştır. Ayrıca Yezîd devrinde başlayan iç huzursuzluk, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesinden sonra Abdullah b. ez-Zubeyr'in¹¹³ hilâfet tahrikleri, 63. yılda (10 Eylül 682'de başlar) Medinelilerin isyan teşebbüsü, Yezîd'in kumandanı Muslim b. Ukbe el-Murri'nin 26-27 Zilhicce 63 / 26 Ağustos 683 tarihinde Medine'ye saldırması ve daha sonra Mekke'de 3 Rebiyül-evvel 64 / 31 Ekim 683'de Kâbe'nin yıkılışı umumî tansiyonu yükseltmişti. Kâbe'nin yanışından onbir gün sonra ölen Yezîd'i takiben, Hâricî hareketinin tamamen şumullendiğini ve önem kazandığını hemen belirtelim.

Ziyadların baba-oğul Hâricîlere nefes aldurmaması üzerine onun civarından uzaklaşan Hâricîler, Muaviye'nin ölümünden sonra hilâfet iddiasına girişen ve Yezîd'in ölümünü takiben de "Emîru'l-Mü'minîn" unvanı ile Mekke'de, Medine'de ve bütün Hicaz'da hilâfeti tanıyan¹¹⁴ Abdullah b. ez-Zubeyr'e bu dâvâsında yardımcı oldular.

111 Hattâ çocuklar Esleme sokağa çıktığında "Ebû Bilâl arkada!" diye bağıarak alay ediyorlardı. Bk.: Muberrred, *Kâmil*, 995.

112 Belâzurî, *Ensâb*, 386 a vd; Muberrred, *Kâmil*, 994-7, 989-92; Taberî, II, 185 vd; İbnu'l-Esir, III, 517 vd. Bu katliamdan sadece Ubeyde b. Hilâl kurtulmuştur. Bk.: Belâzurî, *Ensâb*, 387 a.

113 Abdullah b. ez-Zubeyr, Zubeyr b. el-Âvvam'ın oğludur. Hicrette doğmuş ve birçok olaylara adı karışmıştır. 73 / 692 yılında Haccac'la yaptığı savaşta ölmüştür. Bk. : İbnu'l-Esir, *Ucd*, III, 161 vd; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 309 vd.

114 Belâzurî, *Ensâb*, 414 b, 425 b; Aynî, *Cuman*, 107 a, vd.

Söyle ki, Ebû Bilâl Mirdas'ın ölümünden sonra İbn Ziyad, Hâricîlere çok yüklenince, Nâfi' b. el-Ezrak, onlara Yezîd'in ordusu ile cihad için Şamlılara karşı çıkan Abdullah b. ez-Zubeyr ile birleşmeyi teklif etti.¹¹⁵ Kabul edilen bu teklif üzerine Nâfi' b. el-Ezrak'ın etrafında toplanan Hâricîler¹¹⁶ arasında, daha sonra çeşitli Hâricî fırkalarının kurucuları veya ileri gelenleri olacak kimselerden Necdet b. Âmir el-Hanefî, Abdullah b. es-Saffâr, Abdullah b. İbâd, Hanzale b. Beyhes ve arkadaşları bulunuyordu.¹¹⁷ Hâricîler, İbn Zubeyr'e yardım ettiler ve Yezîd b. Muaviye ölünceye kadar da onun safında Şamlılara karşı savaştılar. Yezîd'in ölümü üzerine Şamlılar Mekke'den uzaklaştıktan sonra Hâricîler, kendi aralarında, görüşünü kat'iyetle bilmedikleri birine yardım etmenin doğru olup olmadığını tartışmaya başladılar. Neticede Abdullah b. ez-Zubeyr'e gidip Allah'ın Kitab'ı ve Resulünün Sünnet'i ile âmel eden Ebû Bekr es-Siddîk ve Ömer b. el-Hattâb haklarındaki kanaatini, birçok bid'atler koyarak seleflerinin yolundan ayrılan Osman b. Affân ile Allah'ın işinde insanların hakemliğine baş vuran Ali b. Ebî Tâlib için düşüncelerini ve nihayet âdil bir imam olan Hz. Ali'ye bey'at ettikleri halde, daha sonra bundan dönüp Hz. Âişe'yi de kandırarak savaşa sokan babası ez-Zubeyr b. el-Avvâm ile Talha b. Ubeydullah hakkındaki fikirlerini sorarlar. İbn Zubeyr, bunların hepsini de hayırla anıp onların kanaatlerine iştirak etmeyince, Hâricîler kızıp ondan ayrılırlar.¹¹⁸ Nâfi' b. el-Ezrak, Abdullah b. es-Saffâr, Abdullah b. İbâd, Hanzale b. Beyhes Basra'ya, Ebû Tâlût, Ebû Fudeyk, Atıyye b. el-Esved de Yemâme'ye giderler,¹¹⁹ sayıları da yaklaşık olarak on bin dolaylarındadır.¹²⁰

115 Taberî, II, 514; İbnul'-'Esîr, *Kâmil*, IV, 165; İbn Haldûn, *İber*, III, 144. Muberrred (*Kâmil* 1023) onların Mekke'ye gidişinin, Muslim b. Ukbe'nin Kâbe'ye hücumunu önlemek için olduğunu; oraya vardıklarında İbn Zubeyr'i kendi görüşlerinde bulduklarını söyler.

116 Aynî, *Cuman*, 335 a.

117 Belâzurî, *Ensâb*, 423 b; Taberî, II, 425, 519; İbn Haldûn, *İber*, III, 145; Şemmâhî, *Siyer*, 35 a; Wellhausen, *Havâric*, 69; Vida, *Sufriye*, *İA*, 782; Wensinck, *Nâfi' b. el-Ezrak*, *İA* IX, 31.

118 Belâzurî, *Ensâb*, 437 b; Muberrred, *Kâmil*, 1023 vd; Taberî, II, 515 vd; İbnul'-'Esîr, *Kâmil*, IV, 165 vd; Çağatay-Çubukçu (*Mezhepler*, I, 35-37) İbn Zubeyr'le Hâricîler arasındaki bu konuşmanın hemen tamamına yakın bir bölümünün tercümesini vermişlerdir.

119 Muberrred, *Kâmil*, 1030; Taberî, II, 517; İbnul'-'Esîr, *Kâmil*, IV, 167.

120 Aynî, *Cuman*, 139 b. Taberî (II, 513), *Hâricîlerin İbn Zubeyr'den ayrılışım* Hicrî 65. yıl olayları arasında zikrediyorsa da, kanaatimizce bu yanlış olmalıdır. Çünkü Yezîd 14 Rebi yülevvel 64 / 11 Kasım 683'de öldükten sonra 1 Rebiyülâhîr 64 / 27 Kasım 683'de Şamlıların 64 günlük kuşatmaları bitmiş ve geri çekilmişlerdir. Bu durumda Hâricîlerin İbn Zubeyr'den 65. yılın başında ayrıldıkları farzedilirse, onun yanında sekiz ay kalmış ve sonra onun kendi fikirlerinde olmadığını anlamaları ortaya çıkar. Diğer taraftan Belâzurî (*Ensâb*, 437 b), İbnul'-'Esîr (*Kâmil*, IV, 165), İbn Haldûn *İber*, III, 145) ve Aynî (*Cuman*, 108 a, 193 a) gibi târihçiler, Hâricîlerin İbn Zubeyr'den ayrılışımın, doğru olarak Hicrî 64. yılın olayları arasında anlatmışlardır.

2. Havâric'in Fırkalara Ayrılışı:

Basra'ya gelen ve Ebû Bîlâl'in görüşünde birleşen¹²¹ Hâriciler, burada yeni bir durumla karşılaşır. Yezîd b. Muaviye'nin ölümü üzerine şehir halkı İbn Ziyad'ın aleyhine ayaklanmış , hapiste bulunan dört yüz kadar Hâricî kapıları kırarak çıkmışlar ve halk, Ezd ve Rebia ile Benû Temîm ve Benû Kays kabileleri arasındaki savaşla meşgul buldukları için Hâriciler de serbest kalmışlar ve böylece bu karışıklıkta Basra'ya gelen Nâfi' b. el-Ezrak'ın etrafında toplanmışlardı.¹²² Bu arada bunlar "Aramızdan Allah yolunda hurûc edenler çıksaydı ne iyi olurdu! Oysa çoktan beri bu olmuyor. Bilginlerimiz ayaklanıp halka, yeryüzünde ışık tutmalı, onları dîne dâvet etmelidirler. Takvâ ve ictihad sâhibi olanlarımız da Rabbimize iltihak ile Allah katında sayılan şehitlerden olmalıdırlar"¹²³ diyerek, Nâfi' b. el-Ezrak'ın başkanlığında üç yüz kişilik bir grup halinde Basra'dan çıkıp Ehvaz'a¹²⁴ gelirler (Şevval 64 / Mayıs 684).¹²⁵ Bu "hurûc" durumunu uygun görmeyen Abdullah b. es-Saffâr , Abdullah b. İbâd ve bu ikisinin görüşünde olan Hâriciler Basra'da kalırlar.

Ehvaz'a çıkan Nâfi' ve taraftarları orada yedi ay, aralarında herhanbir ihtilâf olmaksızın kaldılar.¹²⁶ Fakat bu arada o, kendisine katılmayıp Basra'da kalanlara taraftar olmanın câiz olmadığını, böyle olanların kurtuluşa erişemeyeceklerini belirttikten sonra, yanındakilere dedi ki: "Allah, "hurûcunuzu" hakkınızda bir lütuf kılmıştır. O, sizin dışınızdakilerin görmedikleri gerçekleri size gösterdi. Yalnız Allah'ın Şeriati ve emirlerini isteyerek çıktığınızı biliyor musunuz? Hareketinizin lideri O'nun emri, rehberiniz de Kur'an-ı Kerîm'dir; yalnız ona uyar, onun gösterdiği yönü takib edersiniz değil mi?" "Evet" dediler. O devamla dedi ki: "Taraftar olduğunuz kimseler hakkındaki hükmünüzün, Hz. Peygamber'in, taraftarları hakkındaki hükmünün aynı olacağına şüphemiz yoktur değil mi? Nitekim Nebî (SA)'nin düşmanları hakkındaki hükmü de sizin düşmanlarımız hakkındaki hükmünüzün aynıdır. Diğer taraftan bugün sizin düşmanlarımız, Allah'ın ve Hz. Peygamber'in de düşmanlarıdır. O gün Hz. Peygamber'e düşman olan, bugün

121 Taberî, II, 517.

122 Muberrid, *Kâmil*, 1030; Taberî, II, 517-8; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 167.

123 Taberî, II, 517.

124 Ehvaz, batıda Irak, doğu ve güneyde Fars ve kuzeyde de Cibâl eyâletleri ile çevrili yerin adıdır. Ehvaz şehri, Kârûn nehri kenarındadır. Bk.: Yâkût, *Mucem*, I, 380-2.

125 İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, IV., 167. Şehristânî (*Milel*, I, 120), Nâfi'nin yanında "otuz bin atlım" bulunduğunu söyler ki, bu çok mübalağalıdır.

126 Belâzurî, *Ensâb*, 569 b, 572 a.

Allah'ın ve sizin düşmanınızdır, değil mi? “Evet” dediler. Bunun üzerine o da dedi ki: “Cenabı Hak “Allah'tan ve peygamberlerinden, kendileriyle andlaşma yaptığımız müşriklere ihtardır”¹²⁷ ve ayrıca: “İnanmalarına kadar, Allah'a şirk koşan kadınlarla evlenmeyin..”¹²⁸ buyurmuştur. Böylece O, onların velâyetini, aralarında oturmayı, şahitlik etmelerini, kestiklerini yemeyi, onlardan dinle ilgili bilgi almayı, onlarla evlenmeyi ve mîraslarını haram kılmıştır. Bu hususları bilişiniz Allah katında aleyhimize bir delil teşkil eder. Bu sebepten bunları, kendilerinden ayrılmış olduğumuz kimselere bildirmemiz gerektir. Allah'ın bildirdiklerini gizlemiyelim. Nitekim O buyurur ki: “Gerçekten Kitab'da insanlara açıkladıktan sonra, indirdiğimiz belgeleri ve yol göstereni gizleyen kimseler var ya, onlara hem Allah lânet eder, hem lânetçiler lânet eder”¹²⁹... Bu fikirler bütün taraftarlarınca kabul edilir.”¹³⁰

Nâfi b. el-Ezrak'ın Taberî (310 / 922)'yi esas alarak anlattığımız yukarıdaki fikirlerle sâhip oluşu ve dolayısıyla el-Muhakkimetu'l-Ülâ olarak aynı fikri paylaşan¹³¹ Hâriciler arasındaki bu ihtilafın doğuşu hakkında, diğer kaynaklarda farklı rivayetler vardır.

Meselâ bu konuya temas eden Ebû'l-Hasan el-Eş'ârî (324 / 934),¹³² kaade denilen yani kendileriyle aynı fikirde olan ve fakat ayaklanmaya katılmayıp muhalifleri arasında oturanlardan teberri'yi yani uzaklaşmayı, kendi ordugâhlarına girmek isteyen birini sıkıntı ve güçlükle denemeyi ve kendilerine hicret etmeyenleri yani katılmayanları tekfir etmeyi ortaya koyarak bu anlaşmazlığı ilk çıkaranın “Abd Rabbihi'l-Kebîr, veya başka bir rivayete göre Abdullah b. el-Vadîn” olduğunu söyledikten sonra, Nâfi'nin bu sonunca şahsa başlangıçta karşı çıkarak kendisinden yüz çevirdiğini; fakat Abdullah'ın ölümünden sonra onun bu fikrini ele alarak doğru gördüğünü; önce kendisine uymamış olduğu için kendini tekfire lüzum görmediği gibi, bu fikri ileri sürenin ölümünden önce kendisine uymayanları ve üstelik “kaade”yi bile kâfir saymadığını nakleder. Bu rivayeti hemen hemen aynı ifadelerle tekrar eden Bağdâdî (429 / 1037) ise,¹³³ bu isimlere bir de Abd Rabbihi es-Sağîr'i ekler.

127 Tevbe: IX, 1.

128 Bakara: II, 221.

129 Bakara: II, 159.

130 Taberî, II, 518-9; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, IV, 167.

131 Nâşî, *Usûl*, 40 b; İbn Haldân, *Iber*, III, 145.

132 *Makâlât*, 86-7.

133 *Fark*, 84.

Belâzurî (279 / 892)¹³⁴ ve Muberrred (285 / 898) ise,¹³⁵ bu ihtilâfı çıkarmanın Benû Hâşim'in bir kölesi olduğunu kaydederler. Onlara göre bu köle Nâfi'ye gelerek, isti'râz¹³⁶ ve müşriklerin çocuklarının katli bize helâldir; bize muhalefet edenler de müşriktir" demiştir. Nâfi', bunu tekfir etmiş ise de o, "eğer Allah'ın Kitab'ından bir delil getiremezsem beni öldür" deyip "Nuh dedi ki: Rabbim! Yeryüzünde hiçbir inkârcı bırakma, Doğrusu sen onları bırakırsan kullarını sapıtırlar; sadece ahlâksız ve çok inkârcıdan başkasını doğurup yetiştirmezler"¹³⁷ âyetlerini okudu. Bunun üzerine, bu kölenin fikirlerine eğilim gösteren Nâfi', yukarıda naklettiğimiz görüşlerini savundu ve dedi ki: Onlar (kendilerine muhalefette bulunup hurûc etmeyenler) kâfirler gibidir; ya İslâm'ı (yani kendi fikirlerini) kabul ederler ya da katledilmeleri gerektir. Onların yerlerinde oturmak (*kuûd*) ve takıyye (imânı gizlemek) helâl değildir. Buldukları yer yani Dâr'ları, Dâr-ı Küfr'dür.

O, bu fikirlerine destek olmak üzere şu âyetleri ileri sürüyordu: "Kendilerine, elinizi savaştan çekin, namaz kılın, zekât verin denenleri görmedin mi? Onlara savaş farz kıldığında, içlerinden bir takımı, hemen, insanlardan, Allah'tan korkar gibi, hattâ daha çok korkarlar ve: Rabbimiz! Bize savaşı niçin farz kıldın? Bizi yakın bir zamana kadar geciktirseydin ne olurdu!, derler. Ey Muhammed, de ki: Dünyâ geçimi azdır, âhret, Allah'a karşı gelmekten sakınan için hayırlıdır, size zerre kadar zulmedilmez."¹³⁸; "Ey inananlar! Aranızda dininden kim dönerse bilsin ki, Allah, sevdiği ve onların O'nu sevdiği inananlara karşı alçak gönlü, inkârcılara karşı güçlü, Allah yolunda cihad eden, yerenin yerememesinden korkmayan bir millet getirir."¹³⁹

Nâfi'nin bu görüşleri, kendisine katılmayarak Basra'da kalmış olanlardan önce, kendi taraftarları arasında bir tepki ile karşılandı. Nitekim onun yanında bulunan Necdet b. Âmir el-Hanefî, İbn Ezrak'a karşı çıkarak *takıyye*'nin câiz olabileceği hususunda: "Mü'minler, mü'minleri bırakıp kâfirleri dost edinmesinler; kim böyle yaparsa, Allah katında dostluğa yaraşır birşey yapmış olmaz, ancak, onlardan sakınmanız (takıyye) hâli müstesnâdır..."¹⁴⁰ ve "Fir'avn ailesinden olup da,

134 *Ensâb*, 569 b-570 a.

135 *Kâmil*, 1031 vd. Ayrıca bk.: Vargelâni, *Delil*, 1, 15.

136 İstirâz, kim olduklarına bakmaksızın insanlara saldırmak ve onları öldürmek demektir.

137 Nüh: LXXI, 26-27.

138 Nisâ:IV, 77.

139 Mâide: V, 54.

140 Âl-i İmrân:III, 28.

inandığını gizleyen bir adam dedi ki: Rabbim Allah'tır diyen bir adamı mı öldüreceksiniz? Oysa size Rabbinizden belgelerle gelmiştir. Eğer yalancıysa, yalanı kendisinedir; eğer doğru sözlü ise, sizi tehdid ettiklerinin bir kısmı başınıza gelebilir. Doğrusu Allah, çok azıtanları, çok yalan söyleyenleri doğru yola erdirmez"¹⁴¹ âyetlerini delil getirdi. Aynı zamanda *kaade*'nin kendilerinden olduğunu, fakat eğer imkân varsa cihad'ın oturmaktan daha üstün olduğunu belirterek: "İnsanlardan, özürsüz olarak yerlerinde oturanlar ile, mal ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler birbirine eşit değildir. Allah, mal ve canlarıyla cihad edenleri, mertebeye, oturanlardan üstün kılmıştır. Allah bunların hepsine de cenneti vâdetmiştir, ama Allah, cihad edenleri oturanlara, büyük ecirler, dereceler, mağfiret ve rahmetle üstün kılmıştır. Allah bağışlar ve merhamet eder"¹⁴² âyetlerini okudu ve kendisine katılanlarla birlikte Yemâme'ye geçti.

Necedet'in Yemâne'ye geçişi ile, İbn Zubeyr'den ayrıldıktan sonra Ebû Tâlût'un başkanlığında oraya gelmiş olan Hâriciler, bu defa Ebû Tâlût'u mevkiinden indirerek Necedet'e bey'at ettiler. (65 / 684-5).¹⁴³ Böylece ilk olarak İbn Ezrak'ın başkanlığında Ehvaz'da bulunan Hâriciler, kesin hatlarla Ezrakiyye ve Necdîyye olmak üzere ikiye ayrılmış oluyordu.

Bununla birlikte Basra'da kalarak Nâfi b. el-Ezrak'a göre "kaade" grubunu teşkil edenlerle, Ezârîka ve Necedât arasındaki ilgiler, daha doğrusu kesin çizgilerle ayrılışı sonuçlandıran ve bir bakıma tarafların birer müstakîl fırka olarak doğuşunda kendilerine mahsus görüşlerini ortaya koymalarına imkân veren temaslar burada bitmedi. Taraflar birbirlerine uzun süreli yazışmalarda bulundular. Milel ve Nihal kitaplarında, genel olarak, hepsi de bir anda doğuvermiş gibi görünen bu fırkaların ihtilâflarını aksettiren bu, karşılıklı yazılmış mektupları nakletmeyi, ileride görüşlerini ve diğerleriyle bir kıyaslamasını yapacağımız İbâdiye'nin yerini tam tesbit edebilme bakımından faydalı görüyoruz.

Yemâme'deki Hâricilerin başına geçen Necedet b. Âmir, İbn Ezrak'a bir mektup yazarak fikirlerinden vazgeçmesini ve ilk hâline dönmelerini istedi ve dedi ki:

"Besmeleden sonra... Sana tavsiyem, yetimlere karşı merhametli bir baba, zayıflara karşı da müşfik bir kardeş gibi olmandır. Allah yo-

141 Mümin: XL, 28.

142 Nisâ: IV, 95-96.

143 Muberrred, *Kâmil*, 1032; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 167-8; İbn Haldûn, *İber*, III, 146.

lunda yaptığın işlerde hiç bir kınayıcının kınaması sana dokunmasın ve zâlimin yardımı da senden uzak olsun. Sen ve arkadaşların bu yolda idiniz. Eğer âdil imama, bütün tebaasının ecri kadar ecir verileceğini bilmemiş olsaydım, Müslümanlardan iki kişinin bile başına geçmezdim, dediğini hatırlamıyor musun? Allah'ın rızasını isteyerek nefsinin Rabbinin taatine sattığın ve acılığına galebe çalarak tam hak ve hakikâta ulaştığında şeytan sana musallat oldu. Oysa şeytana, senden ve senin arkadaşlarından daha ağır basan kimse yoktu. Ama o, senin gönlünü çeldi, hükümü altına aldı ve seni saptırdı. Böylece sen, Allah'ın Kitab'ında mazur gördüğü Müslümanlardan kaade'de olanları ve zayıfları tekfir ettin. Oysa Allah: "Güçsüzlere, hastalara ve sarfedecek birşeyi bulunmayanlara, Allah ve peygamberine bağlı kaldıkları müddetçe sorumluluk yoktur. İyi davrananlara sorumluluk olmaz."¹⁴⁴ buyurmakla, onları iyi kimseler olarak vasıflandırmaktadır.

Sonra sen, çocukların öldürülmesini helâl saydın. Oysa Resulullah onların katlini yasaklamıştı. Diğer taraftan Allah bu hususta: "Kim yola gelirse ancak kendi lehine yola gelmiş ve kim saparsa da ancak kendi aleyhine sapmıştır. Kimse kimsenin günahını çekmez..."¹⁴⁵ buyurur.

Allah, oturanları (*kaade*) da hayırla anmıştır. Her ne kadar cihad edenleri üstün kılmış ise de, bu, âmel bakımından insanların çoğunluğuna, ondan aşağıda bir yer verilmesini gerektirmez. Allah'ın bu husustaki buyruğunu -yukarda geçen Nisâ Sûresinin 95-96. âyetleri -iştirmedi mi?. Görüyorsun ki Allah, bunları mü'minlerden kılmış ve cihad edenleri, âmeleri bakımından onlardan üstün tutmuştur.

Sana muhalefet edenlere emanetleri vermeyeceğini söylüyorsun. Oysa Allah, emânetlerin ehline verilmesini emreder. Allah'tan sakın ve kendine dön?..."¹⁴⁶

Bu mektuba İbn Ezrak'ın verdiği cevap da şudur:

"Besmeleden sonra... Bana vaaz ettiğin, hatırlattığın, nasihat ettiğin, azarladığın, doğruluk üzere olduğum zamanı ve sevabı tercih etmekle vasıflandırdığın mektubunu aldım. Allah'tan beni, söz dinleyen ve dinlediğinin en iyisine uyan kullarından etmesini dilerim.

Oturanları tekfir etmeyi, çocukları öldürmeyi ve emâneti helâl saymayı kabul ettiğim için, beni ayıphyorsun. Şimdi sana bunları niçin yaptığımı açıklayacağım:

144 Tevbe: IX, 81.

145 İsrâ: XVII, 15.

146 Muberrred, *Kâmil*, 1033-5.

Bu oturanlar (*kaade*), Hz. Peygamber zamanındaki zikrettiklerinden değildir. Hz. Peygamber zamanında Mekke'de olanlar, ezilmiş ve mahsur durumda idiler. Kaçmaya ve Müslümanlara katılmaya imkân bulamıyorlardı. Bugünküler ise, dîni anlamış ve öğrenmişler, Kur'an'ı da okumuşlardır. Kendileri için yol, apaçık bellidir. Allah'ın bu durumda olanlar için: "Melekler kendilerine yazık edenlerin canlarını aldıkları zaman: Ne yapıyordunuz? deyince, 'Biz yeryüzünde zavallı kimselerdik, diyecekler, melekler de: 'Allah'ın yeri geniş değil miydi? Hiçret etseydiniz' cevabını verecekler. Onların varacakları yer cehennemdir. Ne kötü dönülecek yerdir;''¹⁴⁷ buyurduğunu bilirsin.

Bu hususta şu âyetleri de buyurmuştur: "Allah'ın peygamberinin rahmına, geri kalanlar, oturup kalmalarına sevindiler. Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad hoşlarına gitmedi. "Sıcakta savaşa çıkmayın" dediler. De ki: "Cehennem ateşi daha sıcaktır! Keşki bilseydiler."¹⁴⁸ "Bedevilerden, izin almak üzere, özür beyan eden kimseler geldiler. Allah'a ve peygamberine yalan söyleyenler, özür bile beyan etmeden kaldılar."¹⁴⁹ Bu âyette bunların mazeretlerinin doğru olmadığını, Allah'a ve Resulüne yalan söylediklerini haber veren Allah, âyetin sonunda buyurmuştur ki: "Onlardan kâfir olanlar can yakıcı azâba uğrayacaktır." İşte onların isimlerini ve alâmetlerini gör..

Çocukların işine gelince.. ey Necdet! Unutma ki, Allah'ın elçisi Nûh, Allah'ı senden ve benden iyi bilirdi. Bu konudaki Allah'ın buyruğunu biliyorsun -yukarda anılan Nûh Süresinin 26-27. âyetleri-. Bu âyetlerde küfr'le isimlendirilen çocuklardır; hem de doğmadan önce... Nûh kavminin çocukları doğmazdan önce kâfir olur da, biz bu hükmü kendi kavmimiz hakkında söyleyemez miyiz? Kezâ Cenabı Allah şöyle buyuruyor: "(Ey Mekke putperestleri) Sizin inkârcularınız bunlardan daha mı üstündür? Yoksa Kitaplarda size sorumsuzluk belgesi mi var?"¹⁵⁰ İşte bunlar Arap müşrikleri gibidir. Onlardan cizye kabul etmeyiz. Bizimle onlar arasında ya İslâm'ı kabul etmek ya da kılıç vardır.

Bize muhalif olanların emânetlerini helâl sayma işine gelince.. Allah bize, onların kanlarını helâl kıldığı gibi, mallarını da helâl kılmıştır. Böylece kanları tam anlamıyla helâl, malları da Müslümanlar için fey' (kâfirlerden savaşmaksızın alınan mallar)'dır. Allah'tan sakın ve kendine dön. Çünkü senin için tek mazeret kapısı tövbedir...¹⁵¹

147 Nisâ: IV, 97.

148 Tevbe: IX, 81.

149 Tevbe: IX, 90.

150 Kamer: LIV, 43.

151 Muberrred, Kâmil, 1035-7.

Nâfi' b.el-Ezrak, Basra'da bulunan el-Muhakkimetu'l-Ûlâ grubuna da bir mektup yazmış ve şunları söylemiştir:

"Besmeleden sonra... "Allah dini size seçti, siz de ancak O'na teslim olmuş olarak can verin..."¹⁵² Allah'a and olsun, biliyorsunuz ki, şeriat de, dîn de tektir. Buna rağmen zulmü, gece - gündüz göre göre kâfirlerin ortasında oturmak niye? Allah sizleri cihada çağırmış ve buyurmuştur ki: "...Toplu olarak sizinle savaştan putperestlerle siz de toplu olarak savaşın..."¹⁵³ Herhalde sizin için de, herhangi bir durumda bir mazeret kâpısı açmadı. Çünkü buyurdu ki: "İsteyen istemeyen hepiniz savaşa çıkm..."¹⁵⁴ Allah, ancak düşkünlere, hastalara, verecek birşey bulamayanlara ve kalması bir sebebe bağlı olanlara mazeret tanımıştır. Bununla birlikte cihad edenleri onlara üstün tutmuştur (daha önce geçen Nisâ Sûresinin 95-96. âyetlerini söylüyor). Dünyaya aldanmayınız ve kanmayınız!..."¹⁵⁵

İbn Ezrak'ın bu mektubu Basra'ya geldiği zaman, bunu önce Abdullah b.es-Saffâr okur. Fakat halkın ayrılıp gitmesinden çekinerek saklamak isterse de Abdullah b. İbâd, mektubu okuduktan sonra "-Allah, Nâfi' b. el-Ezrak'ın doğru söylediğini kabul eden her görüşü kahretsin!" deyip, aralarında buldukları kaymin müşrik olmadığı için durumlarının, müşriklerin arasındaki Hz. Peygamber'in durumu ile kıyaslanamayacağını, aralarında yaşadıkları insanların müşrik olmayıp sadece nimet ve hükümlerde kâfir (*Kuffârun bi'n-Niâm ve 'l-Ahkâm*) olduklarını, bu sebepten kanları ve savaş sırasındaki mallarının dışında kalanların kendilerine helâl olmadığını söyler. Bunun üzerine İbn Saffâr da, sen kısalttığım İbn Ezrak da aşırı gittiği için Allah her ikinizden uzak tutsun, deyip etrafındakilerle başını alıp gitti.¹⁵⁶

152 Bakara: II, 132

153 Tevbe: IX, 36.

154 Tevbe: IX, 41.

155 Muberrred, *Kâmil*, 1038-9.

156 Taberî, II, 519. Muberrred (*Kâmil*, 1039-40) Nâfi'nin mektubu Basra'ya geldiği zaman orada İbn İbâd'la beraber bulunan Ebû Beyhes Heysam b. Câbir ed-Dubâf olduğunu söyler. Beyhesiye'nin Acârîde'nin kollarından Meymûniye ve İbrâhîmiyye arasındaki bir çekişme sonucunda çıktığı göz önüne alınırsa, Sufriye'den sonra doğduğu, dolayısıyla orada bulunan şahsın İbn Saffâr olduğu hususu daha mantıktır. Bk. İsferyânî, *Tabsîr*, 35; Şehristânî, *Milel*, I, 125.

Diğer taraftan Nâfi'nin mektubu üzerine İbn İbâd'a hitaben, sen, bize muhalefet edenin müşrik olmayıp, Kitab'a bağlı oluşları, Resulü kabul edişleri dolayısıyla *küffâr-ı niâm* olduklarını iddia ediyor ve onlarla nikâhlanmanın, mîraslarının helâl olduğunu söylüyorsun; ben ise düşmanlarımız Resulullah'ın düşmanları gibidir, Müslümanların Mekke'de oturdukları gibi, orada müşriklerin hükümleri yürürlükte olmak suretiyle onların arasında oturmamız helâldir; onlarla nikâhlanma ve mirasları câizdir, çünkü onlar İslâm'ı izhar etmiş münâfıklardır, Allah katındaki

Böylece 65 / 684 yılında el-Muhakkimetu'l-Ülâ denilen ilk Hâricî-lerden kurucularının adlarına izafeten Ezrakiyye, Necdîyye, Sufriyye ve İbâdiyye olmak üzere dört ana fırka doğmuş oldu.

Bu fırkalar zamanla pek çok küçük kollara da ayrılmış¹⁵⁷ ve İbâdiye hâricî diğerleri tarihin sayfaları arasında kaybolup gitmişlerdir.¹⁵⁸ Konumuzla ilgili olmadığı için diğer Hâricî fırkalarının gelişmelerinden burada söz edilmeyecektir. Ancak İbâdiye'nin görüşleri ele alınırken, bunların görüşlerine de yeri geldikçe işaret olunacaktır.

Şimdi İbâdiye'nin tarihçesine geçmeden önce, İbâdiye'nin görüşlerini ve gelişmesini daha iyi değerlendirebilmek için, Hâricîlerin buraya kadar anlattığımız durumlarını ve görüşlerini özetliyeyim.

Hâricîler, büyük çoğunluğu ile Bedevî kabilelerden müteşekkil oldukları ve Kur'an-ı Kerim'i bütün yönleriyle kavrayabilecek derecede kültürlü olmadıkları için, Kur'an'ın meşrû saydığı tahkîm ve diğer birçok hususu din dışı saymakla başladıkları faaliyetlerine, aynı dar görüşlülüğün doğurduğu bir takım anarşik davranışlarını, doğru imişçesine tatbik etmekle devam etmişlerdir.

Şurası bir gerçektir ki bunlar, prensip itibariyle iyi niyetli, dindar ve İslâm'a bağlı insanlardır. Fakat olayları değerlendirmede ve ictimâî münasebetlerin insanî ve medenî sınırlar içinde yürütülmesinde iyi niyetli ve dindar olmak yeterli değildir. İnsanın davranışlarını, davranışlarına yön verecek esasların bilgisi istikametinde yürütmesi gereklidir. Oysa Hâricîler, iyi niyetli ve dindarlıklarına rağmen, bilgisiz ve dar görüşlü kimseler oldukları için, dinî ve ictimâî değerlerin inceliklerine nüfuz edemiyor ve dolayısıyla reaksiyoner bir tavır takınıyorlardı.

Nitekim kat'iyyen Kur'an-ı Kerim'e karşı gelme niyetinde olmadıkları halde, Kur'an hükümlerine göre şüphesiz küfürlerinden bahsedilemeyecek Osman b. Affân ve Ali b. Ebî Tâlib'i Allah'ın indirdiği ile hükmetmemişlerdir, diyerek kâfir sayacak kadar dar ve Kur'an'a ters bir anlayışa sürüklenmişlerdir.

hükümleri müşriklerin hükmü gibidir, demek suretiyle görüşleri bakımından İbn Saffar olacağı hususunu daha da kuvvetlendirmektedir.

Bu arada Belâzurî (*Ensâb*, 570 b), İbn İbâd ve İbn Saffâr'ın İbn Ezrak'a bir mektup yazarak, kaade'yi küfürle anmasını, savaştan önce malın helâl kılınmasını, çocukların öldürülmesini ve emanetleri almayı uygun görmesinden dolayı, onu reddettiklerini bildirir.

157 *Kitab fi'l-Fırak*, 58 b. Hâricîlerin on fırkaya; Şehristânî, (*Milel*, I, 115 vd.) ve Ebû Muhammed (*Fırak*, 4 a-b) onsekiz, Eşarî (*Makâlât*, 93 vd), İbnü'l-Murtaza (*Bahr*, s. 10 vd, M. C. Meşkûr neşr.) onbeş fırkaya; Şirvânî (*İcmâl*, 5 b-6a) de yirmiiç fırkaya ayrıldığını yazarlar.

158 Meselâ Nâşî (Ö. 293 / 905) "bugün Hâricîlerden hiçbir sınıfı görmüyoruz" demektedir. Bk. *Usûl*, 40 a.

Son derecede samimî bir ihlâsa sâhip olmalarına rağmen, cebâletleri, onların dillerine doladıkları dinî hükümlerin gerçeğine ulaşabilecekleri bütün yollarını tıkamış ve onları, sâbit ve kör bir fikir etrafında döndürmeye başlamıştır. Böylece dinin özünü anlamaktan uzaklaşan bu sert ve haşin yaratılışlı yarı cahil insanlar, ileri sürdükleri prensiplere uymayan, kendilerinin dışındaki herkesi küfürle itham edecek kadar taassuba saplanmışlardır.

Bu genel hüviyetlerinin yanında, el-Muhakkime Hâricîlerinin Osman ve Ali'nin tekfiri, halifenin Kureys'ten olma şartının bulunmadığı ve büyük günah işleyenin temelli ceennemde kalacağı hususlarında birleşmiş olduklarını görüyoruz. Fakat fırkalara ayrılışlarından sonra Ezrakiye, kendilerine muhalif olanların müşrik olduğunu, dolayısıyla aralarında oturma, şahitliklerinin, mîraslarının, onlarla evlenmenin ve imanı gizlemenin (*takıyye*) söz ve âmelde câiz olmadığını, müşriklerin ve muhaliflerin kendilerinin, ve çocuklarının ve kadınlarının kanlarının helâl olduğunu yani onların kim olduklarına bakılmaksızın öldürülebileceklerini (*isti'raz*) ileri sürerken, Necdîyye sözde takıyye'yi câiz görmüş ve oturanların (*kaade*) tekfir edilemeyeceğini, bununla birlikte cihad'ın efdal olduğunu, muhaliflerin emânetlerinin verilmesi gerektiği görüşünü savunmuştur.

Sufriyye, kendileriyle birlikte hurûc edip savaşa katılmayanların, dinde kendilerine uyuyorlarsa tekfir edilemeyeceklerini, takıyye'nin sözde câiz olduğunu savunurken, Abdullah b. İbâd da muhaliflerin müşrik olmayıp kâfir-i ni'met olduklarını, bu sebepten kanları ve savaş sırasındaki mallarının dışında kalan şeylerin kendilerine helâl olmadığını söyler.

İşte İbâdiye'nin doğuşu sırasında Hâricîlerin durumları kısaca bu merkezde idi.

3. İbâdiye:

Kurucusu Abdullah b. İbâd el-Murrî et-Temîmî'ye izafetle İbâdiye adını alan bu fırkanın, isminin okunuşu oldukça ihtilâfîdir. Belâzurî (279 / 892)¹⁵⁹ ve İbnu'l-Esîr (630 / 1232)¹⁶⁰ gibi tarihçiler, bu kelimenin tercih ettiğimiz şeklini (el-İbâdiye) kullanıyorlarsa da, IX / XV. yüzyıl İbâdî yazarlarından Berrâdî¹⁶¹ ile yine yaklaşık olarak X / XVI. yüzyıl

159 *Ensâb*, 570 b.

160 *Kâmil*, IV, 167. Ayrıca yine İbnu'l-Esîr (*Lubâb*, I, 17)'de bu kelimeyi "el-İbâdî" şeklinde yazı ile hareketler; İbn Manzûr (*Lisan*, VIII, 111) da "İbâd" şeklinde yazar.

161 *Cevâhir*, 155.

İbâdî yazarlarından Kalhâtî¹⁶² ve Ehl-i Sünnet yazarlarından Neşvanu'l-Himyerî (573 / 1177)¹⁶³ ile Kalkaşendî (821 / 1418)¹⁶⁴ bu ismin "el-Ebâdiye" şeklini tercih etmektedirler. Bununla birlikte "el-Ebâdiye" şeklinin Kuzey Afrika ve Uman İbâdiliğinde kullanılmış olduğunu,¹⁶⁵ ama buna rağmen çağdaş İbâdî yazarların "el-İbâdiye" şeklini benimzediklerini söyleyebiliriz.¹⁶⁶

Bu fırkanın mensupları kendilerine İbâdî isminden başka, ilk Hâricîler yani el-Muhakkimetu'l-Ûlâ ile ilgilerini gösterme bakımından Şurât ismini verdikleri gibi,¹⁶⁷ İstikâmet ve îman ehli veya istikâmet ve adâlet ehli isimlerini de verirler.¹⁶⁸

Yukarıda belirttiğimiz gibi 65 /684-5 yılında Nafi' b. el-Ezrak'la çıkmayıp Basra'da kalan Hâricîlerden ileri sürdüğü fikirler sebebiyle müstakil bir fırka halinde ayrılan İbâdiye'nin, bütünüyle Abdullah b. İbâd tarafından kurulduğunu iddia etmek, bazı bakımlardan ve hiç değilse İbn İbâd'ın sâhip olduğu fikirlerin Basra Hâricîleri arasında zaten mevcut oluşundan dolayı, bize oldukça güç görünmektedir.

Bu sebepten İbâdiye fırkasının doğuşu ve gelişmesini, İbâdiye geleceğine uygun olarak, bölgelere ayırmak suretiyle incelemek istiyoruz.

a) Basra İbâdiliği:

Biraz önce İbn İbâd'ın fikirlerinin Basra Hâricîleri arasında zaten mevcut olduğunu, söylemiştik. Şöyle ki, İbn Zubeyr'den ayrılarak Basra'ya gelen Hâricîler arasında, özellikle Abdullah b. es-Saffâr ile Abdullah b. İbâd, Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye et-Temîm'nin teşekkül ettirdiği görüşte birleşmişlerdi.¹⁶⁹ Nitekim onun kadınların savaşa katılmasını istemediğini, muhaliflerden herkesi kim olduğuna aldırmaaksızın öldürmeyi

162 *Keşf*, 197 b, 225 a-b.

163 *Hûr*, 173. *Hemdânî (Sıfat*, 141, 162), bu ismi Ebâd olarak harekeledikten sonra Yemâme'de hurmahklariyle meşhur bir yer olduğunu ve burada Hâlid b. el-Velîd'le Museyleme savaşının geçtiğini yazar.

164 *Nihayetu'l-Ereb*, s. 290'da İbn İbâd'ın ismini Abdullah b. Eyâs olarak yazar.

165 Badger, *History*-Appendix, Bss. 386-7'de Niebuhr, *Voyage en Arabie*, II, 66-7'den naklen; Motylinski, *Ebâdiler*, *IA*, IV, 1-2.

166 P. Smith (*the Ibadhites*, 276) yakından tanıdığı bir İbâdî kadının mahkeme üzerine "el-İbâdiye" yazdığını ve M. Basset, *Bulletin de Correspondence Africaine*, 1885, I-II fsk., ss, 149, 151'den naklen Cezâyir İbâdîlerinin bugün bu söyleyiş şeklini kabul ettiklerini nakleder. Ayrıca bk.: T. Lewicki, *EI*, al-İbâdiyya, III, 669.

167 Berrâdî, *Cevâhir*, 175.

168 Kalhâtî, *Keşf*, 205 a, ve çeş. yerler.

169 Taherî, II, 517.

(*isti'raz*) reddettiğini ve oturma (*kuûd*) taraftarı olduğunu; fakat İbn Ziyad'ın zulmü arttığı için Ehvaz'a çıktığını, ama kimseye saldırmadığını, fesat çıkarmadığını biliyoruz.¹⁷⁰ Bu vasıfları ile o, Basra'da Hâriciler tarafından çok saygı duyulmuş bir şahıstı.¹⁷¹ İbâdî geleneğine göre de, İbâdiye'nin ilk mübessirleri, hattâ ilk imamları arasında anılır.¹⁷² Bununla birlikte İsferyânî (471/1078), onun Sufriye'nin imamı olduğunu söyler.¹⁷³ Fakat İbâdiye fırkasının büyük âlimi, hattâ fırkanın fikir babası sayılabilecek Câbir b. Zeyd el-Ezdi¹⁷⁴ ve İbâdî imamlarından İbn Ezrak'tan ayrılmış olan Suhâr b. el-Âbdî (el-Abbas)'nin ¹⁷⁵ Ebû Bilâl'in samimî dostları arasında bulunduğu hatırlanacak olursa, İbâdiye'yi Basra'daki Ebû Bilâl'in kaade grubuna bağlamak, gerçeğe daha yakın görünmektedir.

Bu fırkanın tâ Abdullah b. Vehd er-Râsibî'ye kadar uzandığı, Hâricilerin Ali b. Ebî Tâlib'den sonra imamet mevkiine getirdikleri bu ilk imamın İbâdiye'nin imamı olduğu¹⁷⁶ vefir kasına "Vehbiye" dendiği, ayrıca Temîm kabilesinin Murre b. Übeyd soyunun lideri durumunda olan tahkimde Hâricilerle birlikte hareket edip Yezîd'in ölümünde Basra'daki "kaade" grubu arasında bulunan el-Ahnef b. Kays (Ö. 67/686-7)'in topluluğundan olan Abdullah b. İbâd'ın adını alan İbâdiyen'in aynı fırkanın devamı olup ikisinin bir fırka olduğu da iddia olunmaktadır.¹⁷⁷

Diğer taraftan İbn İbâd, Câbir b. Zeyd el-Ezdi'nin fikirlerinden mülhem olarak¹⁷⁸ "hurûc" hareketine girişip Basra'dan çıkan müfrit Hâricî gruplarına katılmamış¹⁷⁹ ve "akl-ı selîm ve sünnet hududu içinde kalmak isteyen Vehbîleri"¹⁸⁰ kendi etrafında toplayıp, isyan hareketine katılmaksızın Basra'da kendi halinde bir hayat yaşamıştır. Burada

170 Müberrred, *Kâmil*, 988 vd; Taberî, II, 181 vd; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 517 vd.

171 Wellhausen, *Havâric*, 68.

172 Şemmâhî, *Siyer*, 31 a; Berrâdî, *Cevâhir*, 167; Sâlimî, *Tuhfe*, 86.

173 *Tabsîr*, 31. İsferyânî, belki de Ebû Bilâl'in hurûc etmesi ve Sufriye'nin de bunu benimsemesinden dolayı bu kanaate gitmiş olabilir.

174 Şemmâhî, *Siyer*, 35 a vd; Bârûnî (*Muhtasar*, 29) bu konuda şöyle der: "Mezhebin için Câbir b. Zeyd'e nisbet edilmemiş olduğunu bir türlü anlayamıyorum. Çünkü zamanının en iyi bilgin ve fakihî idi. İbn İbâd da bütün hareketlerinde onun fetvâlarına dayanıyor ve ona danışmadan hiçbirşey yapmıyordu."

175 Sâlimî, *Tuhfe*, 86.

176 Kalhâtî, *Keşf*, 197 b-198 a; Ali el-Hâkânî, *Kalkaşendî*, *Nihaye*, s. 240'da not. 1.

177 Kalhâtî, *Keşf*, 197 b-198 a.

178 Ali Yahya Muammer, *İbâdiyye*, III, 30.

179 Berrâdî, *Cevâhir*, 155-6; Bârûnî, *Muhtasar*, 28-9.

180 Motylinski, Abdullah b. İbâz, *İA*, I, 33.

Vehbî adını alan ve Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye bağlı grubun, el-Muhakkime grubunu teşkil ettiği ve bu sebepten de Vehbîlik ile Hâricîliğin bir düşünülüşü açıkça görülmektedir.

Abdullah b. İbâd'ın başkanlığında Basra'da sâkin bir hayat geçiren İbâdîlerin bu devrine Kitmân devri denir.¹⁸¹ Kitmân hali siyasi anlamda bir imametın bulunmadığı bir durumdur.¹⁸²

Fırkaya ismini veren ve başkanlığında bulunduğuş devreye Kitmân devri denilen Abdullah b. İbâd hakkında maalesef çok az şey biliyoruz. İbâdî kaynaklar da onun yalnızca fırkanın imamı olduğunu ve kendisine imamı'l-Muslimîn, İmâmu Ehli't-Tahkîk ve'l-Ûmde (ve'l-Âdl) dendiğini bildiriyorlar.¹⁸³ Onun, 64 / 683 yılındaki Medîne savunmasına katılması¹⁸⁴ dışında, kendi mensuplarını kuûd halinde tuttuğunu ve buna muhtemelen mensubu bulunduğuş el-Ahnef b. Kays'ın topluluğunun davranışını ve en önemlisi fırkanın fikir babası sayılan Ebu's-Şa'sa Câbir b. Zeyd el-Ezdî'nin fikirlerini takip etmesi sebep olmuştur diyebiliriz. Çünkü o, el-Ahnef'in mevcut Emevî idarecileri ile anlaşma imkânlarını sonuna kadar sürdürmüş olduğunu görmüştü ve kendisi de aynı yolu takip etmişti. Nitekim kendisi de Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan (65-86 / 685-705)'la dostane münasebetler kurdu.¹⁸⁵ İbâdî yazarlarına göre de ona "iyiliğuş emreden ve kötülükten yasaklayan" bir mektup yazdı. İşte Emevî idaresine karşı başkaldırmaksızın onun imamlığında "Cemaatu'l-Muslimîn" olarak gizli bir şekilde yaşandığı için, bu devreye, *kitmân* devri denmiş olabilir.

İbâdiye'nin esaslarının kısa bir açıklaması mahiyetindeki bu mektup, Sinan b. Âsım aracılığı ile halife Abdulmelik b. Mervân tarafından gönderilen mektuba verilen cevaptır. Berrâdî'nin bize ulaştırdığı bu mektupta¹⁸⁶ Abdullah b. İbâd, ilk iki halife Ebû Bekir ve Ömer'in Kitab ve Sünnet'e bağlı olduklarını; Osman'ın ise gerek vâlileri ve gerek icraatı ile Kitab ve Sünnet'ten ayrılarak bir sürü bid'atler koyduğunu; kendisine Allah'ın Kitab'ını hatırlatmak için gidenlere tövbe ettiğini söylediğini, fakat sonra tövbesini çiğneyip onların dövülmeleri veya el ve ayaklarının kesilmesi için vâlilerine mektup yazdığını; bu mektubun ele geçirilmesi üzerine katlinin meşrûlaştığını; ondan sonra iş başına gelen Ali b. Ebî

¹⁸¹Berrâdî, *Cevâhir*, 156.

¹⁸²Lewicki, *EI*, III, 670.

¹⁸³Berrâdî, *Cevâhir*, 155; Şemmâhî, *Siyer*, 39 a; Kalhâtî, *Keşf*, 225 b.

¹⁸⁴Şemmâhî, *Siyer*, 39 a.

¹⁸⁵Bârûnî, *Muhtasar*, 17-8.

¹⁸⁶Berrâdî, *Cevâhir*, 156-167; Bârûnî, *Muhtasar*, 18-28.

Tâlib'in, Allah'ın işinde insanların hakemliğine başvurmak suretiyle küfre girdiğini; Muaviyenin fâcî olduğunu, mülk peşinde koştuğunu, hele Yezîd gibi fâsik, kâfir ve içki içen birini yerine getirmesinin kendisine kötülük olarak yeteceğini, onların hepsinden yüz çevirdiklerini (*teberrî*); Hâricilerin kulların değil Allah'ın hükmüyle hareket ettiklerini, zulme karşı çıktıklarını ve fakat hareketleriyle küfre giren İbn Ezrağ'tan da yüz çevirdiklerini âyetlerle açıkladıktan sonra imamların Hidâyet ve Dalâlet imamları olmak üzere ikiye ayrıldığını, Abdülmelik'in de Hidâyet imamı olması için Allah'ın Kitab'ına uymasının gerektiğini etraflıca açıklayıp mektubunu bitirmiştir.

Bir bakıma hareketlerinin sebeplerini ve anlayışlarını gösteren bu mektubun 67 / 686 yılından sonra yazılmış olması gerekir.¹⁸⁷ Çünkü mektupta, bu yılda (67 / 686) olan el-Muhtar ile İbn Zubejr'in kardeşi Mus'ab arasındaki çarpışmadan söz edilmektedir.¹⁸⁸

Abdullah b. İbâd'ın bu mektubun dışındaki faaliyetlerini ve ölüm tarihini bilmiyoruz. Şehristânî (548 / 1153)¹⁸⁹ onun Mervân b. Muhammed (127-132 / 744-750) zamanında ayaklandığını ve Mervân'ın kuvvetleriyle Tebâle'de¹⁹⁰ çarpıştığını söylüyorsa da bu husus, pek inandırıcı görünmüyor.¹⁹¹

Muhtemelen İbn İbâd'ın hayatı ve faaliyetleri hakkında fazla bilgi verilmemiş olmasına dayanarak, onun sözlerinden döndüğü ve bu sebepten ondan sonra arkadaşlarının onu saygı ile anmadığı şeklinde bir görüş ortaya atılmıştır.¹⁹² Bu iddianın pek geçerli olacağını zannetmiyoruz; çünkü hayatı ve faaliyetleri hakkında fazla bilgi vermemiş olmalarına rağmen, İbâdî yazarlar onu hep hayır ve saygı ile anarlar.¹⁹³

Onun Basra'daki sâkin bir hayat siyâseti, İbâdî Tabakâtında helefi olarak gösterilen¹⁹⁴ fırkanın büyük bilgini Ebû's-Şa'sa Câbir b. Zeyd el-

187 Lewicki, *EI*, III, 670. J. Schacht (*Sur L'expression*, 361), mektubun 76 / 659 yılı civarında yazılmış olabileceğini söylüyor. (Bu makaleyi bize bildiren Doç. Dr. Mehmed Hatiboğlu'na teşekkür ederim.)

188 Berrâdî, *Cevâhir*, 163.

189 *Milel*, I, 134.

190 Tebâle, Yemen yolunda Tihâme dolaylarında meşhur bir yerinde adı. Bk.: Yâkût, *Mu-cem*, II, 357-8.

191 T. Lewicki, *EI*, III, 670.

192 İbnu'l-Murtaza, *Kitâbu'l - Milel*, 13 b; Neşvânü'l-Himyerî, *Hür*, 173.

193 Berrâdî, *Cevâhir*, 156, 167; Şemmâhî, *Siyer*, 39 a; Bârûnî, *Muhtasar*, 17.

194 Şemmâhî, *Siyer*, 35 a; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 86. Berrâdî (*Cevâhir*, 155) imamlar sırasın-da İbn İbâd'ı Câbir'den sonra zikreder.

Ezdi'nin¹⁹⁵ dirayet ve ilmi ile devam ettirildi. Ölümünün 93 / 711 veya 96 / 714 yıllarında olduğu¹⁹⁶ ileri sürülen Câbir b. Zeyd, kendisinden birçok hadisler aldığı Abdullah b. el-Abbas'ın da dostu ve öğrencilerinden¹⁹⁷

Câbir b. Zeyd'in en eski hadis mecmûasının yazarı olduğu ve *Divân* adı verilen bu eserin bugün kaybolmuş bulunduğunu T. Lewicki, es-Sâlimî ve E. Masqueray'dan naklen söylemektedir.¹⁹⁸

Câbir, gerek müfrit Hâricilerle gerek diğer Müstümanlarla giriştiği münazaralarla İbâdî akîdesini kurmuş ve bu faaliyetlerinden dolayı Umdetu'l-İbâdiyye veya Âslu'l-Mezheb unvanını almıştır.¹⁹⁹ Onun, özellikle etrafa dehşet saçan Haccac b. Yûsuf (41-95 / 661-714)'un Irak valiliği sırasında (75-95 / 694-714) gösterdiği maharet ve bu valinin Hâricilere karşı giriştiği amansız mücadeleye rağmen kâtibi Hâricî Yezîd b. Ebî Muslim'in aracılığı ile gerçekleştirdiği dostane münasebetler, oldukça dikkat çekicidir.²⁰⁰

Fakat Abdulmelik b. Mervan'ın ölümünden (86 / 705) sonra, Basra İbâdîleri arasında bir takım ayaklanma (*hurûc*) taraftarları çıktı. Bunlar, ilk Hâricilerin mesleğine girerek Şurât olmayı ve dolayısıyla bu zâlim idarecilerin idaresine karşı ayaklanmayı istiyorlardı. Bu yolda bazı faaliyetlerde de bulundular. Meselâ, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın 81-2 / 701-2 yıllarında vuku bulan isyanına, iyi bir savaşçı ve İbâdî kelâmcısı olan Bistâm b. Ömer b. el-Musîb ed-Dabbî (Maskala diye tanınır) idâresinde bir grup İbâdî de katılır.²⁰¹ İbâdî müfritlerinin bu davranışı üzerine karşı taarruza geçen Haccac, korkunç bir zulme baş vurdu. Başta Câbir olmak üzere bütün İbâdî ileri gelenlerini Umân'a sürdü.²⁰²

Haccac tarafından Uman'a sürülenler yanında bir kısım İbâdî de Basra'da hapse atılmıştı. Bunlar arasında en ileri geleni Câbir'in gözde talebesi ve halefi meşhur bilgin Ebû Übeyde Muslim b. Ebî Kerîme et-

195 Câbir, Uman assıllı olup Nezva civarındandır ve burada ölmüştür. Bk.: Bârûnî, *Muhtasar*, 28-9.

196 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 578'de (93) olarak verir. Berrâdî (*Cevâhir*, 155) ve Bârûnî (*Muhtasar*, 28), ölümünü 93; Şemmâhî ise (*Siyer*, 35 a 38 b) 96 olarak yazarlar.

197 Berrâdî, *Cevâhir*, 151; Şemmâhî, *Siyer*, 35 b; Bârûnî, *Muhtasar*, 29.

198 *EI*, III, 670. Taberî (III, 2548, 2552) onu, Tâbiin'den künyeleri ile meşhur olanlar arasında sayar.

199 Şemmâhî, *Siyer*, 35 a.

200 Şemmâhî, *Siyer*, 37 a.

201 Şemmâhî, *Siyer*, 59 b.

202 Şemmâhî, *Siyer*, 38 a, vd.

Temîmî (Ö. 145 / 762)'dir.²⁰³ Muhtemelen İran asıllı olan²⁰⁴ Ebû Ubeyde'nin asıl adı İsfehânî (356 / 966) ye göre²⁰⁵ "Kûdin", Câhız (255 / 869)'a göre ise²⁰⁶ "Karzin" veya "Kurin"dir. Şemmâhî (928 / 1522) de onun Benû Temîm'in mevlâ'sı olduğunu söyler.²⁰⁷ Ebû Ubeyde, Câbir'den ve ikinci tabakadan meşhur İbâdî şeyhleri Câfer b. es-Semmâk el-Âbdî ve Suhâr el-Âbdî'den ders görmüştür.²⁰⁸ Haccac'ın ölümünden sonra (95 / 714), diğer İbâdîlerle birlikte hapisten çıkan Ebû Ubeyde, Basra İbâdî cemaatinin imamlığına getirildi.²⁰⁹ T. Lewicki, onun Câbir b. Zeyd, Câfer b. es-Semmâk ve Sûhâr el-Âbdî'den rivayet edilen hadislerin mecmûasını yazdığını söyler.²¹⁰

Ebû Ubeyde, imamı olduğu Basra İbâdîlerini son derecede dikkatle idare ediyor ve Emevî idarecilerine karşı yumuşaklıkla hareket ediyordu. Gerçi Basra'nın yeni valisi Yezû b. Muhalleb'in kız kardeşi Âtika'nın samîmi ve hâreketli bir İbâdî olmasının, bu yakınlaşmada rolü büyük oldu.²¹¹ İbâdîler bu yakınlıktan ve hele Ömer b. Abdulaziz (99-101 / 717-720)'in hilâfete gelişinden ümitlenerek Emevîleri kendi dâvâlarına kazanma yollarına baş vurdular. Nitekim Ebû Ubeyde, Halife Ömer'e bir dostluk heyeti gönderdi.²¹² Bu heyetin ne gibi bir sonuçla döndüğü bilinmiyorsa da, bir İbâdî âlimi olan İyâs b. Muaviye'nin Basra kadılığına tayini, muhtemelen bu heyetin teşebbüsleri sonucunda gerçekleşmiş olabilir.²¹³

Bununla birlikte Ömer b. Abdulaziz'in erken ölümü, Basra İbâdîlerinin durumunu sarsmış ve halife Yezîd b. Abdîmelik (101-5 / 720-4)'in sert tutumu, İbâdîler arasında yeniden ihtilâlcî unsurların doğmasına sebep olmuştur. Meselâ meşhur bir hatip olan Ebû Muhammed en-Nehdî, Basra câmilerinde halkı açıkça halife ve Irak valisi Hâlid b. Abdullah (105-20 / 724-28)'a karşı isyana teşvik ve davet ediyordu.²¹⁴

Ebû Ubeyde, yukarıda belirttiğimiz gibi, bütün durumlarda Emevî halife ve idarecilerini kazanmayı esas aldığı için, doğrudan doğruya harekete geçmeyi istemiyor ve tasvib de etmiyordu. Fakat Ebû Muhammed

203 Zirikî, *Alâm*, VIII, 119-120.

204 T. Lewicki, *EI*, 671.

205 *Ağânî*, XX, 97.

206 *Beyân*, I, 347.

207 *Siyer*, 42 b.

208 Şemmâhî, *Siyer*, 39 a, vd.; Bârûnî, *Muhtasar*, 30.

209 Şemmâhî, *Siyer*, 39 a, vd.; Bârûnî, *Muhtasar*, 30.

210 Une Chronique, *REI*, 71.

211 Şemmâhî, *Siyer*, 46 b.

212 Şemmâhî, *Siyer*, 42 a, vd.

213 Şemmâhî, *Siyer*, 43 a.

214 Şemmâhî, *Siyer*, 51 a.

gibi kütleye tesir gücü olan hatiplerin bu türlü ayaklanma tahriklerinin, Basra İbâdîlerini parçalamasından endişe ettiği için, mecburen bu fikrinden döndü ve kuûd halinden zuhûr haline geçti.²¹⁵ Ancak onun harekete geçişi, diğer Hâricî fırkalarında görüldüğü gibi, şehri terketmek şeklinde olmadı. O, çok akıllıca bir siyaset uygulayarak Basra İbâdîliğinin bir propaganda ve eğitim merkezi olması fikrinden hareketle, muhtelif bölgelerde İbâdî kıyıamları tahrik etti, ve hâtâ Emevî hilâfetinin kalıntısı üzerinde bir İbâdî imameti kurmak istedi. Bunun için de bir bakıma ihtilâl hükûmeti denilebilecek bir teşkilât vücade getirdi. Bu hükûmetin Maliye ve Harp Bakanlığını İbâdî şeyhi Hâcib et-Tâî, dinî hareketi de dâileri vasıtasıyla hizzat kendisi temsil ediyordu. Hattâ bir Beytu'l-Mâl bile kurulmuştu.²¹⁶ Bu hareketin asıl dikkati çeken yönünü, Ebû Ubeyde'nin etrafında toplanan öğrenci grubu teşkil ediyordu. Bunlar hemen hemen bütün Müslüman bölgelerden gelmiş, dâîlik yani propaganda işlerini yürütmek için yetiştirilecek elemanlardı. Bu sahada yetişmiş elemanlar "ilim taşıyıcıları" (*hamalatu'l-ilm*) veya (*nakalatu'l-ilm*) adı altında yerine getirdikleri bu görevi, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine götürüyorlar ve belli bir taraftar kütlesi hazırladıktan sonra zuhûr halini ilân ediyorlardı.²¹⁷

Nitekim Şemmâhî (928 / 1522)'ye göre İbâdiye'nin Mağrib, Yemen, Hadramevt, Umân ve Horasan'a tanıtılıp, yayılmasını bu ekipler sağlamıştır.²¹⁸

Küçümsenemeyecek çapta başarı elde eden bu dâîlerin tahrikleri sonucunda çeşitli yerlerde küçüklü büyüklü İbâdî ayaklanmaları patlak verdi. Ama taşradaki bu muhtelif isyanlara ve zuhûr haline, rağmen, Basra İbâdîleri kendilerini gizlemeye ve yine kitmân halinde yaşama-ya devam etmiş olmalıydı.²¹⁹ Çünkü Emevîlerin çöküşünü (132 / 750) müteakip İslâm devletinin başına geçen Abbâsiler devrinde de İbâdîlerin, himayeye kavuştuklarına şabit oluyoruz. Meselâ Halife Ebû Ca'fer Abdullah (136-158 / 753-75), Ebû Ubeyde'nin gizli hükûmetinin Maliye ve Harp Bakanlığını yürüten Hâcib et-Tâî'ye dostluk gösteriyor; halife et-Mehdî (Ebû Abdullah Muhammed) (158-69 / 775-86), İbâdîlere iyi davranıyordu. Yine Şemmâhî'ye göre Ebû Ubeyde ve Hâcib et-Tâî,

215 Şemmâhî, *Siyer*, 43 b, 51b.

216 Şemmâhî, *Siyer*, 52 b.

217 Şemmâhî, *Siyer*, 65 a.

218 Şemmâhî, *Siyer*, 61 a, vd.

219 Şemmâhî, *Siyer*, 51 b-52 a.

Halife Ebû Ca'fer'in hilâfeti esnasında ölmüşlerdir.²²⁰ T. Lewicki ise²²¹, Ebû Ubeyde'nin İbâdî târihçisi Ebû Zekerîya Yahyâ b. Ebî Bekr el-Vargelânî (471 / 1078) tarafından Rustemî imamı Abdülvehhab b. Abdurrahman (168-218 / 785-823) devrinde öldüğünün ileri sürüldüğünü, Masqueray'dan naklen söylemekte ve haklı olarak bu hususun zor savunulacak bir tez olduğunu belirtmektedir.

Ebû Ubeyde'nin ölümünden sonra Basra İbâdiliğinde kısmî bir gerileme başlamıştır.²²² Maamafih Basra İbâdiliği, daha bir müddet İbâdî kültür merkezi olarak kalmıştır.²²³

Basra dışında Kûfe ve Irak'ta da İbâdî cemaatleri vardı. Fakat bunlar fazla tesirli ve şümüllü faaliyette bulunmamış görünüyorlar.

Basra İbâdiliğinin dışında Arap Yarımadasında büyük merkezler olarak kısmen Hicaz bölgesi ile Yemen, Hadramevt ve Uman'ı zikretmek lâzımdır. Yalnız bu bölgelere geçmeden önce bir hususa işaret etmek istiyoruz. Dikkat edilirse Basra İbâdiliğini ortaya koyarken hemen hemen faydalandığımız yegâne kaynak bir İbâdî yazar olan Şemmâhî (928 / 1522)'nin *Kitabu's-Siyer'i* olmuştur. Taberî (310 / 922), İbnü'l-Esîr (630 / 1232) gibi tarihçilerin eserlerinden, Basra İbâdiliğine hemen de yok denecek derecede bir bilgi elde ediyoruz. Bu husus da gösteriyor ki, gerçekten Basra İbâdîleri baştan itibaren gizli dinî bir cemaat olarak faaliyette bulunmuş ve büyük ölçüde idarenin dikkatlerinden uzak kalmasını başarmışlardır. Bu sebepten de onların Basra'daki hayatlarını takip için, İbâdîlerin kendi rivayetleri esas teşkil etmekte ve başka kaynaklarla kıyaslama veya te'yid imkânlarından mahrum kalmaktadır. Ama Arap Yarımadasının diğer bölgeleri için durum bu merkezde değildir. Çünkü bu bölgelerdeki İbâdî faaliyetleri, kitman halinden "zuhûr" haline dönüşmüştür.

Arap Yarımadasında Hicaz bölgesindeki İbâdiye fırkasının başlangıcı muhtemelen her yıl Mekke'ye giderek halkı, son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed (127-32 / 744-50)'e muhalefete çağırarak Ebû Hamza el-Muhtar b. Âvf el-Ezdî el-Basrî ile olmuştur.²²⁴ Maamafih gerek Hicaz bölgesi (Mekke-Medîne) gerek merkezi Arabistan'ın Ebû Hamza'dan önce Ebû Ubeyde'nin, İbn İbâd'ın fikirlerini yaymak üzere "ilim taşıyıcısı" ekipler (*hamalatu'l-ilm*) göndermesi ile İbâdiliği tanımış olması da müm-

220 Şemmâhî, *Siyer*, 42 b, 52 a.

221 *EI*, III, 672.

222 Şemmâhî, *Siyer*, 52 a.

223 Lewicki, *EI*, 672, Sâlimî, *Kitabu'l-Luma' el-Murziya'*, s. 195'den naklen.

224 Taberî, II, 1942; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, V, 351; İbn Haldûn, *İber*, III, 166.

kündür. Zaten bu bölgedeki kesif İbâdî faaliyetlerine, Yemen ve Hadramevt İbâdîliğinden sonra şahit oluyoruz.

b) Yemen ve Hadramevt İbâdîliği:

Bu bölge İbâdîliğinin kesin başlangıç tarihini bilmiyoruz. T. Lewicki,²²⁵ bu bölgenin İbâdîlik ile ilk temasının, Yemen'in güney-batısındaki el - Muzayhira'da ölen Abdullah b. İbâd'ın faaliyetleri sonucu ortaya çıktığını İbn Havkal'dan naklen belirtmekte ve İbn İbâd'ın Yemen'e gelişi, şüphesiz Güney Arabistan'ın 65 ve 73 / 684-692 yılları arasında Hâricîler tarafından fethi ile ilgilidir; ama bu bölgedeki Hâricîlik 73 / 692'de sona ermiştir, demektedir. Bu husus, bu durumu ile tartışmaya açık bir konudur. Zira İbn İbâd'ın 65 / 684-5 yılında Hâricîlerden ayrıldıktan sonra veya henüz Hâricîlerle bir arada bulunduğu sürede Güney Arabistan'a geldiğine dair Hâricî kaynaklarında da, diğerlerinde de bir kayıt yoktur. Bir ihtimal olarak farzedilse bile, bunun 65 / 684-5 değil, Hâricîlerin İbn Zubejr'i desteklemek ve Mekke'yi savunmak üzere geldikleri 63 / 682-3 yıllarında olması akla daha uygundur. Sonra Yemen ve Hadramevt'teki İbâdî ayaklanması, onun dediği gibi Abdullah b. Yahyâ'nın doğrudan harekete geçişi ile değil, Ebû Hamza'nın ona bu konuda tesir edişi ile başlamıştır.

Biraz önce kaydettiğimiz gibi Mekke'ye İbâdîlik propagandası için, ilim taşıyıcısı (*hamalatu'l-ilm*) olarak Ebû Ubeyde Muslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî tarafından gönderilen Ebû Hamza el-Muhtar b. Avf, 128 / 745-6 yılı sonunda Mekke'de halkı Mervan b. Muhammed (127-132 / 744-50)'in aleyhine çağırırken Hadramevt'ten meşhur ve ileri gelen bir kimse olan Abdullah b. Yahya el-Kindî ile karşılaşır. Onun sözlerinden hoşlanan Abdullah b. Yahyâ, "Benimle gel, çünkü ben kavminde sayılan bir kimseyim" der. Bunun üzerine Ebû Hamza, Basra'dan birlikte geldikleri Belc b. Ukbe el-Ezdî el-Hâricî ile birlikte Hadramevt'e giderler ve orada Abdullah b. Yahyâ'ya bey'at ederler (128 / 745-6).²²⁶ İsfehânî (356 / 966),²²⁷ Abdullah b. Yahyâ'nın Ebû Hamza ile görüştükten sonra Basra'ya Ebû Ubeyde'ye "hurûc" için yazdığını, onun da "eğer gücün varsa bir gün bile bekleme" diye cevap verdikten sonra Ebû Hamza ve Belc b. Ukbe refakatinde bir İbâdî cemaatini Hadramevt'e gönderdiğini; ona getirdikleri mektuplarda da "ayaklandığımız (hurûc) ettiğiniz

²²⁵ EI, 672.

²²⁶ Taberî, II, 1942-3; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 351; İbn Haldûn, *İber*, III, 167; Aynî, *Cumân*, 511 a.

²²⁷ *Ağânî*, XX, 97. Ayrıca bk.: Belâzuri, *Ensâb*, II, 187 a.

takdirde aşırılığa gitmeyiniz, zulmetmeyiniz, sâlih olan seleflerinize uyunuz ve onların yoluna uyunuz..” dendiğini ve neticede onların Abdullah b. Yahyâ’ya bey’at ettiklerini, nakleder.

Buna göre Ebû Hamza’nın Abdullah b. Yahyâ ile görüştükten sonra hemen Hadramevt’e gitmemiş, ancak Ebû Ubeyde’nin emrinden sonra gidip bey’at etmiş olduğu ortaya çıkar. Bu takdirde Ebû Hamza ve diğerlerinin Abdullah b. Yahyâ’ya bey’at tarihleri, Taberî (310/922), İbnu’l-Esir (630/1232) ve diğerlerinin bildirdikleri gibi 128/746 yılı sonu, yani hac mevciminin sonu değil, 129/746-7 yılıdır.²²⁸ Bu da, pek muhtemelen bu yılın başındadır.

İbâdiler Abdullah b. Yahyâ’ya bey’at ettikten sonra, Hadramevt’te bulunan valiyi bir gün hapsedip, ertesi gün salıverdiler. Sonra San’a’ya geldiler. Abdullah b. Yahyâ ise Hadramevt’te kaldı. Burada kaldığı sürede taraftarı çoğaldı. Artık ona Tâlibu’l-Hak diyorlardı.²²⁹ Sonra kendisi de yerine birini tayin ederek bin kişi ile San’a’ya geldi; orayı ve bütün Yemen şehirlerini ele geçirdi.²³⁰ Burada meşhur hutbesini okuyarak dedi ki:

“Allah’a hamd ve Nebî’sine senâdan sonra... Sizleri Allah’ın Kitab’ına, peygamberinin Sünnet’ine ve bu ikisine çağırnlara uymaya davet ediyorum. İslâm dinimiz, Muhammed peygamberimiz, Kâbe kiblemiz, Kur’an da imamımızdır. Helâli, karşılığında haddi aşmayacağımız helâl olarak kabul ederiz ve onu düşük bir değerle de satın almayız. Haramı da haram kılar, onu, arkamıza atıp ihmal etmeyiz. Zina eden kâfirdir. Hırsızlık eden kâfirdir. Şarap içen kâfirdir. Kendisinin kâfir olup olmadığına şüphe eden de kâfirdir. Sizi açık farzlara, muhkem âyetlere, uyulan işlere çağırıyorum. Allah’ın va’d ettiklerinde sâdik hükmettiği şeylerde de âdil olduğuna şahadet ederim. Sizi Rabbin Bir’liğine, va’d ve vaid’in mutlak olacağına, farzların yerine getirilmesine, iyilikle emri ve kötülükten yasaklamaya (*el Emrubi’l-Ma’rûf ve’n-Nehyu âni’l-Munker*), Allah’ın dostluğuna (*velâyet*) ehil olanı başa geçirmeye ve Allah’ın düşmanlarına düşmanlığa çağırıyorum.

228 Nitekim Hâmid (*Hadramevt*, I, 206) de bu bey’atın 129 yılı başlarında olduğunu söyler.

229 *Şemmâhî*, 52 a. Belâzurî (*Ensâb*, II, 187 a) de bu rivayeti naklettikten sonra “kendisine bu ismi verenin bizzat kendisi olduğu da söylenir” der.

230 Belâzurî (*Ensâb* II, 187 a-b, 188a) Abdullah b. Yahyâ’nın San’a’ya gelişi, Ebû Hamza’nın oradaki savaşlarını geniş olarak anlatır. Ayrıca bk.: Taberî, II, 1981 vd; İbnu’l-Esir, *Kâmil* V, 373-4.

Ey insanlar ! Her devirde, delâletten hidâyete çağırın, Allah katında elemelere sabreden ve eskiden beri şehid olarak Hak yolunda çarpışan bir ilim zümresinin varlığı, Allah'ın rahmetindedir. Allah onları (Hak yolunda çarpışarak şehid olanları) unutmaz; çünkü Rabbin unuttucu değildir. Size Allah'a uymanızı ve Allah'ın sizleri vekil kıldığı hususlarda iyilikle ayaklanmanızı (*kıyam*) tavsiye ederim. Allah'ın emrinde ve zikrinde en iyi şekilde eskiyiniz (yerine getiriniz)..²³¹

Yemen'den San'a'ya dönen ve orada bir ay kalan ve iyi bir şekilde yaşayan Tâlibu'l-Hak, bu yılın (129 / 746-7) hac zamanında Ebû Hamza, Belc b. Ukbe ve Ebrehe b. es-Sabbah'ı dokuz yüz veya bin yüz kişi ile Mekke'ye gönderdi.²³²

Ebû Hamza ve yanındakiler Terviye günü savaşız Mekke'ye girdiler (7 Zilhicce 129 / 19 Ağustos 746-Cumartesi).²³³ Burada bir hutbe söyleyen Ebû Hamza; bütün halifeleri tahlil etti ve Hâricilerin halifeler hakkındaki kanaatlerini bildirdi.²³⁴

Daha sonra Ebrehe b.es-Sabbah'ı Mekke'ye bırakarak Medine'ye hareket etti. Bu arada Halife Mervan'ın Mekke ve Medine valisi olan Abdulvahid b. Süleyman, Abdulaziz b. Abdillâh'ı Medinelilere göndererek onların ayaklanmasını sağlatmıştı. Medine'ye 17 Safer 130 / 27 Ekim 747 yılında gelen Ebû Hamza'nın elçileri, onlarla savaş için gelmediklerini, onları düşmanlarına karşı birlikte savaşmaya çağırdıklarını bildirdiler. Medineliler bunu reddettiler ve Kudeyd'e²³⁵ kadar ilerlediler. Ebû Hamza ile Medineliler burada karşılaştılar. Medinelilerin, yeryüzünü ifsad ediyorsunuz, demelerine biz yeryüzünü bozmak için değil, bozgunculuğun kökünü kazımak için ayaklandık ve çıktık²³⁶, diyorlar ve Ebû Hamza'nın onlar savaşı başlatmadan savaşmayınız emrine uyuyorlardı. Medinelilerin hücumu üzerine, şiddetli bir savaş sonunda Medineliler hezimete uğradılar (23 Safer 130 / 2 Kasım 747).²³⁷

231 İsfahâni, *Ağâni*, XX, 98.

232 Belâzurî, *Ensâb*, II, 188 a. İbn Haldûn (*Iber*, III, 167) ise, 700 kişi der.

233 Taberî, II, 1982- 83; İsfahâni, *Ağâni*, XX, 98.

234 Câhız, *Beyân*, II, 122; İbn Kuteybe, *Uyûn*, II, 249-50; Belâzurî, *Ensâb*, II, 188 a vd. İsfahâni (*Ağâni*, XX, 105) ise bu hutbenin Medine'de söylendiğini bildirir. İbn Abd Rabbîhi (*İkd*, IV, 144 vd) de, Ebû Hamza'nın halifeleri tahlil ve İslâm'ın o güne kadarki durumunu özetleyen bu nutkun Medine'de söylendiğini Malik b. Enes'den naklen söyler, Mekke nutkunda ise (*İkd*, IV, 144), kendi taraftarlarının genç oluşuna takılan Mekkelilere cevap verdiğini söyleyerek her iki hutbeyi de kitabına alır ki, bize göre hutbelerin Mekke ve Medine'ye ait olanların seçim hususunda en isabetli olanını İbn Abd Rabbîhi ortaya koymuştur.

235 Kudeyd, Mekke yakınlığında bir yerin adı. Bk.: Yâkât, *Mucem*, VII, 38.

236 Belâzurî, *Ensâb*, II, 189 a-b.

Vâkîdî'nin rivayetine göre Medine'de üç ay kalan²³⁸ Ebû Hamza, Mervan'a karşı ayaklanmak için Şam'a doğru harekete geçti. Diğer tarafta Kudeyd'le ilgili haberler üzerine Mervân, Abdülmelik b. Muhammed b. Atıyye es-Sa'dî komutasında dört bin kişilik bir orduyu Ebû Hamza'nın, daha sonra da Yemen'e geçerek Abdullah b. Yahya'nın işini bitirmek üzere yollamıştı.

Ebû Hamza da, Belc b. Ukbe'yi altı yüz kişi ile İbn Atıyye'ye karşı gönderdi. Taraflar Vâdi'l-Kurâ'da²³⁹ karşılaştılar. Karşılıklı söz atışmalarından sonra, İbn Atıyye, Belc ve adamlarının Allah geceyi dinlemek için yaratmıştır, demelerine aldırmadan, gece yarısına kadar savaştı; İbâdîler büyük bir yenilgiye uğradılar (Cemâziyelevvel 130 / Ocak 748) ve pek çoğu Belc de dâhil öldürüldüler.²⁴⁰

Savaştan kaçıp kurtulanlar Medine'ye Ebû Hamza'nın yanına sığındılar. Ebû Hamza da Medine'ye el-Mufaddal denilen birini vekil bırakarak Mekke'ye çekildi.

İbn Atıyye, Belc'in başını mızrağa takarak Medine'ye girer. Orada bulunan Mufaddal ve arkadaşlarının hepsini öldürür ve artık orada İbâdîlerden hiç kimse kalmaz. İbn Atıyye, Medine'de bir ay kaldıktan sonra, Mekke'ye doğru harekete geçer ve Mekke'nin aşağı taraflarında karşılaştığı Ebû Hamza, Ebrehe b. es-Sabbah ve diğer İbâdîleri öldürür ve asar; Ebû Hamza'nın başını da Mervan'a yollar. İbn Atıyye sonra Tâif'e çıkar, orada iki ay kaldıktan sonra Tâlibu'l-Hakk'ın işini bitirmek üzere Yemen'e yönelir. Ebû Hamza'nın durumunu San'a da öğrenen Tâlibu'l-Hak Abdullah b. Yahyâ da, yanında arkadaşları olduğu halde harekete geçer. İki ordunun karşılaşması, Abdullah b. Yahyâ ve adamlarının yenilgisi ile sonuçlanır. İbn Atıyye, Abdullah b. Yahyâ'nın başını da Mervan'a gönderdikten sonra, San'a'yı İbâdîlerden temizlemek üzere oraya gider. Kurtulabilen İbâdîler çeşitli yerlere ve bu arada Hadramevt ve Uman'a kaçarlar.²⁴¹ Abdullah b. Yahyâ'nın ölümünden sonra Yemen ve Hadramevt İbâdîliği dağılmış olur. Bununla birlikte Lewicki, İdrîsî'den naklen VI / XII. yüzyılın ortalarına kadar pekçok İbâdînin Yemen-

237 Taberî, II, 2008 vd; İsfahânî, *Ağânî*, XX, 103 vd; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, V, 388 vd.

238 Taberî, II, 2012.

239 Vâdi'l-Kurâ, Medine ile Şam arasında, Medine'ye yakın bir yerdir. Bk.: Yâkut, *Mu'cem*, VIII, 375.

240 Belâzurî, *Ensâb*, II, 189 a, vd; İsfahânî, *Ağânî*, XX, 108 vd. Oysa Taberî (II, 2012 vd.) ve İbnu'l-Esir (*Kâmil*, V, 391), Ebû Hamza'nın da Vâdi'l-Kurâ'da bulunduğunu ve orda öldürüldüğünü yazarlar.

241 Belâzurî, *Ensâb*, II, 190 a, vd; Taberî, II, 2014 vd; İsfahânî, *Ağânî*, XX, 110 vd; İbnu'l-Esir, V, 392.

de yaşadığını söylemektedir.²⁴² Ama bu devirde Yemen'de İbâdiler yaşamış olmakla birlikte, bunların Umân İbâdî imamlığına bağlı olduğu da muhakkak gibi görünmektedir.²⁴³

c) Umân İbâdiliği:

Umân İbâdiliğinin kaynağını kat'i olarak tesbit edemiyorsak da, bu bölge halkının Ebû Bilâl Mirdas'ın faaliyetleriyle ilgilendiğini ve fakat Câbir b. Zeyd el-Ezdi'nin²⁴⁴ Haccâc tarafından Uman'a sürülmesi ile buradaki İbâdî tarihinin başlamış olduğunu da söyleyebiliriz. Daha sonra Ebû Ubeyde tarafından teşkil olunan ilim taşıyıcısı (*hamalatu'l-ilm*) ekiplerinden Uman'a gelenlerin, İbâdiliği burada kökleştirdikleri anlaşılabilir²⁴⁵ ve Ebû Ubeyde'nin telkinlerine uyarak uygun bir ayaklanma ortamı hazırladıkları görülmektedir.

Nitekim Yemen ve Hadramevt İbâdiliğinin büyük ölçüde çöküşünden iki yıl sonra, 132 / 750 yılında Uman'da ilk İbâdî isyanını başlatmaya ve böylece imameti almaya muvaffak oldular. İlk Abbasî halifesi Ebû'l-Abbas es-Saffah (132-36 / 750-54)'ın kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Irak valiliği sırasında Uman'a tayin ettiği vali, onlara yumuşak davranıyor; Uman valiliği onların eline geçinceye kadar da beğendikleri hususlarda onlara uyuyordu. İşte bu sırada İslâm'ın kuvvet ve kudreti ile ortaya konulması sebebine dayanarak imameti, el-Culendâ'ya verdiler.²⁴⁶

Bu sıralarda Ebû'l-Abbas es-Saffah'tan kaçarak taraftarlarıyla Uman'a gelen Sufriye'den Şeyban b. Abdulaziz el-Yeşkuri'yi 134 / 751 yılında öldüren el-Culendâ b. Mes'ûd'un kendisi de Ebu'l-Abbas'ın sevdiği kuvvetler tarafından öldürüldü.²⁴⁷

el-Culendâ b. Mes'ûd'un öldürülmesinden sonra Umân İbâdiliğinin kısmî bir çöküş devresine girdiğini zannediyoruz.²⁴⁸

242 *EI*, III, 673.

243 Hâmîd, *Hadramevt*, I, 267 vd.

244 Himyerî (*El-Hûru'l-İyn*, 202), onun Uman imamlarının Ezd soyundan olduğunu söyler.

245 Nitekim Sâlimî (*Tuhfe*, I, 85-7), "Umanlılar sâlih dinlerini kimden aldılar" başlığı altında Umân İbâdî zincirini verirken, bu durum çok açık olarak bellidir.

246 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 88. Sâlimî burada, Culendâ'nın Abdullah b. Yahyâ'nın bey'atında hazır bulunanlardan olduğunu söyler.

247 Taberî, II, 1949, III, 77-8; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, V, 355, 452; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 94 vd.

248 Meselâ Sâlimî (*Tuhfe*, I, 107), el-Culendâ'dan sonra Uman'ın zâlimler tarafından ele geçirildiğini söylemektedir.

Bununla birlikte aradan uzunca bir zaman geçmeden, II / VIII. yüzyılın ikinci yarısında Umân'da İbâdîlerin yeniden faaliyete başladıklarına ve sonuncu olarak orada yerleştiklerine şahit oluyoruz²⁴⁹. Artık Uman'ın Nezva²⁵⁰ şehrini merkez edinen İbâdîler, Mûsâ b. Ebî Câbir (181 / 797)'in başkanlığında, Şevval 177 / Ocak 794 yılında devleti ele geçirdiler ve bir şûrâ topladılar.

Bu şûrâ, Mûsâ b. Ebî Câbir'in istememesine rağmen Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Affan'ı imamete getirdi. Fakat bunun icraatını beğenmedikleri için, iki yıllık imametten sonra 15 Zilkade 179 / 31 Ocak 796 tarihinde azlettiler ve yerine el-Vâris b. Kâ'b el-Harûsî'ye iyiliği emredip kötülüğü yasaklamak, Allah yolunda danışma (istişâre), doğrunun ortaya çıkarılıp bâtılın öldürülmesi, Allah yolunda cihad ve isyancılarla savaş şartıyla bey'at ettiler.²⁵¹ el-Vâris'in Cemâziyel-evvel 192 / Mart 808 tarihindeki ölümüne kadar geçen zaman içinde ve yerine geçen Gassân b. Abdillâh el-Yahmedî el- Ezdî(192-207 / 808-23)'nin imameti sırasında Umân, İbâdî dâvetinin merkezi oldu ve "Basra Meşâyihi" Uman'da toplandı.²⁵²

Gassân b. Abdillâh'tan sonra bey'at edilen Abdülmelik b. Hamîd (208-26 / 824-41)'in hak ve adâletle geçen devrinden sonra,²⁵³ ölümü üzerine imamet mevkiine getirilen el-Muhannâ b. Ceyfer (226-37 / 841-51) zamanında artık Hadramevt, tamamen Umân'a tâbi idi. Bu durum, es-Salt b. Mâlik el-Harûsî (237-72 / 851-86)'nin imametinin sonuna kadar devam etti.²⁵⁴ Salt b. Malik ölünce çok az bir kısım İbâdî tarafından şûrâya baş vurulmaksızın imamete getirilen ve halkın imametini beğenmediği Râşid b. en Nazr (272-77 / 886-90) devrinde bir takım düzensizlikler ve iç çekişmeler olmuştur.²⁵⁵ Bu karışıklıklar, Abbasîlerin Muhammed b. Bûr²⁵⁶ kumandasında Uman'a yaptıkları sefere kadar devam etmiştir. Muhammed b. Bûr 13 Ribeyülâhir 280 / 3 Temmuz 893 tarihinde Umân'ı İbâdîlerin direnmelerine rağmen ele geçirmiştir.²⁵⁷

249 Zellûm, *Umân*, 11.

250 Nezva, Umân'daki bir dağdır. Sahilde değildir ve etrafında birçok büyük kasaba vardır. Bk.: Yâkut, *Mu'cem*, VIII, 281.

251 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 111-115.

252 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 115-126. Şu İbâdî sözü bu gerçeği çok güzel ortaya koyar: "İlim, Medine'de başladı, Basra'ya ayrıldı ve Uman'a uçtu."

253 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 134 vd.

254 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 134 vd.

255 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 216.

256 *EI*, III, 674'de T. Lewicki "Nûr" olarak yazıyor.

257 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 257-62. Mes'ûdî (*Murûc*, IV, 156), Uman'ın Abbasiler tarafından fethinin, 280 / 893 yılında Ahmed b. Sevr eliyle es-Salt zamanında olduğunu söyler. Oysa imam es-Salt 272'de ölmüştür.

Bununla birlikte Abbasilerin burayı istilâsında Karamita fırkasına mensup bir kısım insan Uman'a gelip yerleşmek istemişse de, İbâdîler yine varlıklarını korumuşlar ve onlar da Bahreyn'e dönmüşlerdir. Nihayet 320 / 932 yılında Ebû'l-Kâsım Saîd b. Abdillâh, İbâdîleri kendi velâyet ve imameti etrafında toplamıştır. Bu sebepten onun imameti şûrâ yoluyla değil, savunma yoluyla olduğu için, ona imâm u'd-difâ'a denir. Diğer taraftan Uman'da el-Culendâ b. Mes'ûd hâriç, ondan daha faziletli bir imam olmadığı söylenecek kadar onun etrafında birleşmiştir.²⁵⁸

Görüldüğü gibi Abbasilerin bu bölgedeki hâkimiyetleri devam etmekle birlikte, İbâdîler de kendileri imamlarını seçmişler ve imametlerini sürdürmüşlerdir. Nitekim çağdaş bir İbâdî yazarı olan Sâlimî (Ö. 1332 / 1914), IV-V / X-XI, yüzyıllardaki İbâdî imamlarının biyografilerini verir.²⁵⁹

İbâdîliğin Uman'da merkez edindikleri Nezva'da ve Uman'ın çeşitli bölgelerinde Ortaçağda yaşadığını,²⁶⁰ bu gün de kalıntılarının bulunduğunu biliyoruz.²⁶¹

Umân İbâdîliğini böylece tamamlarken bir hususa dikkati çekelim. İmamlarını, özellikle şûrâ yoluyla seçmek isteyen Umân İbâdîlerinin durumunda, Muhammed b. İsmail b. Abdillâh el-Hâzirî (906-42 / 1500-35)'den itibaren oldukça önemli sayılabilecek bir değişiklik göze çarpmaktadır. Artık bundan sonra birkaç kişinin bey'at etmesinden ibaret bir seçim olmakla birlikte, genel olarak hâkim âile, veliahd (verâset) sistemi ile yürüyen bir imamet teessüs ettirdiler. Bunlardan halkın ve İbâdî bilginlerinin beğendiklerine imâm, diğerlerine ise melik veya sultan deniyordu.²⁶²

Diğer taraftan Arap Yarımadasının dışında, Umân tüccarlarının faaliyetleri sonucu III / IX. yüzyılda Doğu Afrika'da-ki Arap yazarları bu bölgeye Bilâdu'z-Zenc derler- bir takım İbâdî cemaatine rastlıyoruz.

258 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 275, vd.

259 Sâlimî, *Tuhfe*, I-II, çeş. yer. Ayrıca Umân İbâdîlerinin durumu hakkında geniş bibliyografya için bk.: T. Lewicki, *EL*, III, 674.

260 Nitekim İbn Battûta (779 / 1377), Uman'a seyahatinde İbâdîlerden söz eder ve yaşayışlarını anlatır. Bk.: *Rihle*, 272 (Trk. trc.: *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 297)

261 P. Smith., *The Ibadhites*, 280.

262 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 386 vd., II, 257 ve çeş. yer. P. Smith (*The Ibadhites*, 280), 1219 / 1804 yılından itibaren Uman idarecilerine "imam" denmeyip S e y y î d unvanı verildiğini; imamların oğullarına "Seyyid", kızlarına da "Seyyide" dendiğini; ölünce yerine oğlunun geçtiğini söyler. Ayrıca bk.: İbn Razîk, *History*, çeş. yer.,

Bunların kısmen Kuzey Afrika'ya, kısmen Uman'a, bugün de Zengibar'a geçmiş olması muhtemeldir.²⁶³

Yarımada dışında İran-Horasan, Hind ve Çin'de çeşitli İbâdî cemaatlerinin, çeşitli zamanlardaki varlığı bilinmektedir. Meselâ, II / VIII. yüzyılın başlarından itibaren Ebû Ubeyde tarafından Horasan'a gönderilen bilgi taşıyıcıları (*hamalatu'l-ilm*), orada İbâdîliği yaymaya başlamışlardı. İran'ın çeşitli bölgelerinde varlıkları bilinen Hamziyye'nin, Acârîde'nin bir kolu olan Hamziyye'den, çok, İbâdîlerle ilgisi de ihtimal dahilindedir.²⁶⁴

Yine Uman İbâdî tüccarlarının münasebetleri sonucunda IV / X. yüzyılda Sind ve Kirman arasında var olduğu bilinen Hâricîlerin²⁶⁵ İbâdî olduğu söylenebilir. Tüccarlarla beraber Uman ve Basra İbâdî bilginlerinden ikisinin II / VIII. yüzyılda buralara gelmiş olması, bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.²⁶⁶

Çok uzun ömürlü ve etkili olmamakla birlikte Mısır'da da İbâdîlere rastlıyoruz. T. Lewicki²⁶⁷, "nisbeten yeni bir devirde İbâdî doktrini, Basra ve Medine'nin yanında, İbâdî ilminin başlıca merkezlerinden biri olan Mısır'da da yayıldı" diyorsa da, bu onun ileri sürdüğü gibi yeni bir devirde olmamıştır.

Daha 64 / 683 yılında Yezîd b. Muaviye'nin ölümünden hemen sonra Abdullah b. ez-Zubeyr'in ayaklanmasına çağırarak için Mısır'a giden Hâricîlerle, Hâricîliğin Mısır'da yayılıp çoğaldığını ve fakat 65 / 684 yılında Mervan b. el-Hakem (64-5 / 683-5)'in Mısır'ı ele geçirmesi üzerine bunların sayılarının ve tesirlerinin hayli azaldığını biliyoruz.²⁶⁸ Fakat bundan sonra Taâlibu'l-Hak Abdullah b. Yahyâ'nın Mervan b. Muhammed (127-32 / 744-50) zamanındaki kıyamında, propagandistlerinin (dâiler) Mısır'a gelip halkı ona bey'at etmeye çağırdıklarını ve fakat geri püskürttüklerini biliyoruz.²⁶⁹ Ama aynı sıralarda başa geçen Hâşim oğullarının hâkimiyetleri sırasında Mısır İbâdîlerinin durumunu açıklıkla tesbit edemiyoruz. Bununla birlikte Şemmâhî (9/8 / 1522), Mısır asıllı Muhammed b. Abdad isimli bir İbâdî bilgininden söz etmektedir.²⁷⁰

263 İbn Razîk, *History*, 92, 205.

264 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 100-1, 193; Lewicki, *EI*, III, 674.

265 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 101.

266 İbn Razîk, *History*, 35.

267 *EI*, III, 675.

268 Makrizî, *Hıtat*, IV, 151-2.

269 Makrizî, *Hıtat*, IV, 152.

270 *Siyer*, 64 a.

d) Kuzey Afrika ve Mağrib²⁷¹ İbâdiliği:

İbâdiye tarihinde gerçekten hâkim bir durumda görünen İfrikiye ve Mağrib İbâdiliğinin, II / VIII. yüzyılın başlarına doğru Selâme b. Saïd (Seleme b. Sa'd)in faaliyetleriyle başladığını söyleyebiliriz.²⁷²

Ancak Selâme'nin ilk defa Kayravan'a gelişi, doğrudan doğruya Ebû Ubeyde'nin görevlendirmesi ile mi, yoksa Tâlibu'l-Hakk'ın daveti için Mısır'a gelişi ve oradan batıya geçişi ile mi olmuştur? İşte bu hususu kesinlikle bilemiyoruz. Hangi sebep veya yolla gelmiş olursa olsun, Selâme'nin faaliyetleri meyvesini vermiş ve Batı Trablus ve dolaylarına yayılmış Berberîlerden yalnız Hevvâra boyunun değil, Zenâte boyunun da İbâdîleri desteklemesini sağlamıştır. Nitekim el-Hâris b. Telid el-Hadramî'nin, imâmu'l-ahkâm unvanı ile ve Abdulcebbâr b. Kays'ın refakatinde Cebel Nefûse'nin²⁷³ yamaçlarında kurulmuş olan Nefûse'de hüküm sürdüğünü İbâdî kaynaklar ve İbn Haldûn (808 / 1405) haber vermektedir.²⁷⁴

el-Hâris b. Telid ve Abdulcebbâr'ın 131 veya 132 / 748-9 yılında arka arkaya öldürülmelerinden sonra "savunma imamı" (imâmu'd-difâa) unvanı ile İsmâil b. Ziyad en-Nefûsî (Ebû'z-Zâcîr İsmâil de denir), Trablus İbâdî Berber kabilelerinin başına geçti. Fakat bu da, çok kısa bir süre sonra vali Abdurrahman b. Habîb'in kuvvetleriyle yaptığı bir çarpışmada öldürülünce, İbâdîlerin hâkimiyetleri sarsıldı ise de, halkın İbâdîliği devam etti.

140 / 760 yıllarından sonra bu bölgeden birçok Berberî, Ebû Ubeyde'nin tedris halkasına girmek için Basra'ya gitmişler ve gerekli bilgileri öğrendikten ve bir imâmet kurma hususunda gerekli sistemi öğrendikten sonra tekrar Trablus'a dönmüşlerdir.²⁷⁵

Trablus'taki Hevvâra ve Zenâte Berber İbâdîleri, bu ilim taşıyıcılarından Ebu'l-Hattab'ın etrafında toplanarak (140 / 757), Batı Trablus yakınındaki Sayyâd'da gizli bir şûrâ kurarak onu imamlığa seçtiler.

271 Genel olarak Libya, Tunus, Cezâyir ve Fas'ı içine alan bölgeye Mağrib denir. Buraya Berberistan da denmiştir. Berberistan'ın doğu bölgelerine İfrikiye adı verilmiş ve Tanca'dan doğudaki Berka veya Mzab'a kadar uzanan kısım anlaşılmalıdır. Bununla beraber bu kelime münhasıran Tunus'un orta ve kuzay kısımları için de kullanılmıştır. İfrikiye ve Mağrib'in hudutları için bk.: İstahrî, *Mesâlik*, 33-38; İbn Haldûn, *İber*, 41, 98 vd.

272 Şemmâhî, *Siyer*, 52 a; Ali Y. Muammer, *İbâdiyye*, III, 21.

273 Nefûse, İfrikiye'den sonra Mağribdeki dağların ve civarındaki ovanın adıdır. Aynı adla anılan İbâdî-Berber boyları burada yaşarlar. Bk.: Yâkût, *Mucem*, VIII, 305.

274 Berrâdî, *Cevâhir*, 170; Şemmâhî, *Siyer*, 65 b; İbn Haldûn, *İber*, VI, 111. Bârûnî (*Muhtasar*, 32), Abdulcebbâr'ın imam, el-Hâris'in de onun veziri veya kadısı olduğunu söyler.

275 Bârûnî, *Muhtasar*, 35; Ali Y. Muammer (*İbâdiyye*, III, 23), Basra'da beş yıl kaldıklarını yazar.

Ebû'l-Hattab'ın idâresindeki İbâdîler, Batı Trablus'u ve Safer 141 / Haziran-Temmuz 758 tarihinde de Nefzâva ve Varfecûm²⁷⁶ Berber boyları Sufrîlerinin elinde bulunan Kayravân şehrini ele geçirdiler. Böylece bugünkü Bingazi'nin bulunduğu Berka'nın batı sınırından itibaren Cezâyir'in doğusuna kadar uzanan bütün Trablus (bugünkü Libya) bölgesi İbâdîlerin hâkimiyetine geçmiş oldu.²⁷⁷

Kayravân'ın fethi üzerine aslen İranlı olan²⁷⁸ Abdurrahman b. Rustem'i oraya vali olarak bırakan Ebû'l-Hattab, Mağrib'in güneyindeki Sicilmâse²⁷⁹ şehrini kuran Sufrîlere büyük ölçüde tesir ettikten sonra Abbasi halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-58 / 754-75)'un İfrikiye'ye vali tayin ettiği Muhammed b.el-Eş'as el-Huzâî ile savaştı ve neticede kendisiyle birlikte pekçok İbâdî-Berber öldürüldü (Safer 144 / Mayıs 761).²⁸⁰

Savaştan sağ kurtulanlar ve Kayravân'ın İbâdî valisi Abdurrahman b. Rustem, bugünkü Cezâyir'in batısına doğru kaçarak, Orta Mağrib'deki Tâhert²⁸¹ şehrine sığındılar. Tâhert şehrini kuran²⁸² veya daha ziyade yeniden inşa eden²⁸³ Abdurrahman b. Rustem'in etrafında, kısa zamanda Lemeye, Levâte ve Nefzâva gibi İfrikiye ve Cebel Nefûse'den hicret etmiş Berber kabileleri toplandı.

Bu arada Trablusgarb'da İbâdîlerin lideri durumunda olan Ebû Hâtim Ya'kûb b. Habîb el-Melzuzî²⁸⁴, Abbasilerin İfrikiye valisi Ömer b. Hafs b. Osman b. Ebî Sufra'nın Tubne'ye²⁸⁵ geçmesi ve İfrikiye'yi,

276 İbnu'l-Esrî (*Kâmil*, V, 316) 'de "Verfecûme"; İbn Haldûn (*İber*, VI, 112) de "Verbecûme", (s. 112) de de "Verfecûme" olarak yazılmıştır, herhalde baskı yanlışdır.

277 İbnul'-Esrî, *Kâmil*, V, 316-7; İbn Haldûn, *İber*, VI, 142; Şemmâhî, *Siyer*, 64 b, 68 a; Bârûnî, *Muhtasar*, 33-4; Ali. Y. Muammer, *İbâdiyye*, III, 33 vd.

278 İbn Haldûn, *İber*, VI, 112; Ali Yahya, *İbâdiyye*, III, 37; Motylinski, Abdurrahman b. Rustem, *İA*, I, 51.

279 Sicilmâse, Mağrib'in güneyinde Sahra'nın sınırında bir yer. Bk.: Yâkut, *Mucem*, V, 41.

280 İbnu'l-Esrî, *Kâmil*, V, 317; İbn Haldûn, *İber*, VI, 211. Motylinski (*İA*, I, 52) ise, İbnu'l-Eş'as'ın Kayravân 'ı İbn Rustem'in elinden, İbâdîlerin bu şehri fethettikleri 141 yılının Cemâziyelevvel ayında, yani fetihten dört ay sora geri aldığını yazar. Bu tamamen yanlıştır, çünkü bu tarihte İbnu'l-Eş'as İfrikiye'ye vali olarak tayin olunmamıştı.

281 Tâhert, Mağrib'in en ucunda, Tlemsen ile Benû Hammâd kalesi arasında bir yer. Bugünkü Tagdemt şehrinin eski adıdır. Bk.: Yâkut, *Mucem*, II, 354-7.

282 Motylinski, *İA*, I, 51.

283 Lewicki, *EI*, III, 676.

284 İsmi ve faaliyetleri hk. bk.: Taberî, III, 370, 373; İbnu'l-Esrî, V, 589 vd; İbn Haldûn, *İber*, VI, 112-3; Bârûnî, *Muhtasar*, 34-5; Ali Yahya, *İbâdiyye*, III, 45 vd; Motylinski, Ebû Hâtim, *İA*, IV, 28-9.

285 Tubne, İfrikiye dolaylarındadır. Bundan sonra Mağrib gelir. Bk.: Yâkut, *Mu'cem*, VI, 28-9.

dolayısıyla Kayravân'ı askerden boşaltması üzerine, etrafındaki İbâdî-Berberler, Abdurrahman b. Rustem'in başkanlığındaki İbâdîler ve Sufri-Berber boylarıyla birlikte büyük bir isyanı başlattılar (151 / 768).

Savunma imamı (*imâmu'd-difâa*)²⁸⁶ unvanı ile bu isyanı yürüten Ebû Hâtim, Tubne ve Kayravân'ı 154 / 770-1 yılında Omer b. Hafs'ı öldürmek suretiyle tekrar Abbasilerden almıştır. Fakat Ömer b. Hafs'a halef olarak gönderilen Yezîd b. Hâtim kumandasındaki altmış bin kişilik orduya karşı ilk anda kısmî bir başarı elde etmişse de, neticede Trablus'ta cereyan eden savaşta Ebû Hâtim dâhil otuz bin İbâdî öldürülmüştür (155 / 772).²⁸⁷

Ebû Hâtim'in yenilgisi ve Trablus İbâdî imametinin çöküşünden sonra, buradaki İbâdîler de Abdurrahman b. Rustem'e bağlanınca, Tâhert, Kuzey Afrika İbâdîliğinin merkezi oldu. Özellikle İbn Rustem'in 160 veya 162 / 776-78 yılında imamlığa seçilişi, Kuzey Afrika İbâdî cemaatlerinin Tâhert İbâdî imameti etrafında toplanması demek oldu.

İbn Rustem'in zamanı oldukça sâkin geçti. Kendisi son derecede âdil, Kitab ve Sünnete bağlı, iyilikle emredip kötülükten yasaklayan zühd sâhibi ve çok ibâdet eden bir imam idi.²⁸⁸ İbâdîlerin en parlak devirleri, onun hazırladığı ortamda, bundan sonra başladı.

Abdurrahman b. Rustem, 168 / 784-5 yılında ölümünden önce,²⁸⁹ yerine geçecek imamı seçmek üzere altı kişilik bir şûrâ teşkil etmişti.²⁹⁰ Bu şûrâ, imâmete oğlu Abdulvehhab b. Abdurrahman b. Rustem (168-208 / 784-823-4)'i seçti. Bu şûrâda bulunan Ebû Kudeme Yezîd b. Fendîn el-İfrenî, önce Abdulvehhab'ın seçilmesini istedi ise de, seçimden sonra ondan, imamın muntazam bir cemaat ile anlaşmak suretiyle vazife görmesini ve kendisinden daha ehliyetli (*efdal*) birisi bulunduğu takdirde, bu görevden istifa etmesini isteyince²⁹¹ Basra İbâdîleri ile istişâre eden Abdulvehhab buna karşı çıktı. Daha sonra en-Nukkâr (inkâr edenler) adını alan bu grup, İbn Fendîn'i destekleyen Şuayb b. el-Mu'arrif tarafından da desteklenerek, kendilerine Vehbiye adı verilen asıl İbâdîler-

286 Motylinski (*IA*, IV, 28). Ebû Hâtim'in bu unvanı 156 / 773 yılında aldığı söyledikten sonra, bu defa (s. 39)'da onun 155 / 772 yılında öldüğünü yazıyor. Bu yanlışlık herhalde baskı hatası olsa gerek.

287 Taberî, III, 370-3; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 598-602; İbn Haldûn, *İber*, VI, 112-3; Berrâdî, *Cevâhir*, 173; Şemmâhî, *Siyer*, 69 b-72 a.

288 Bârûnî, *Muhtasar* 37; Ali Yahyâ, *İbâdiyye*, III, 37-43.

289 Bârûnî (*Muhtasar*, 38), onun 171 / 787 yılında öldüğünü yazıyor.

290 Şemmâhî, *Siyer*, 73 a, 75 a; Bârûnî, *Muhtasar*, 37, 38.

291 Şemmâhî, *Siyer*, 78 b; Bârûnî, *Muhtasar*, 38-9; Lewicki, *Nükkâr*, *IA*, IX, 371.

le, yani Abdulvehhab'ın kuvvetleriyle çarpıştılar. Ebû Kudâme'nin öldürüldüğü bu çarpışmalar sonucunda Şuayb ve savaştan kurtulanlar, Trablusgarb'a yerleştiler. İşte İbâdî fırkası içinde, en -Nukkâr adında yeni bir fırkanın doğuşu bu olaylar sonunda oldu.

Bu olaydan sonra 171 / 787-8 yılında, Tâhert'in pekçok yabancı ve farklı kabile unsurlarıyla dolmuş olmasının sonuçlandığı karışıklıklardan faydalanan Nefzâva kabilesinden Nusayr b. Salih el-İbâdî ayaklandıysa da, on bin İbâdînin ölümü ile sonuçlanan bu ayaklanmadan sonra bunlar da Tâhert imamlığına bağlandılar.²⁹²

Abdulvehhab, ülkede büyük gayretler sonucu sükûnu gerçekleştirdikten sonra, Trablus şehrini çeviren Ağlebîlerin kurucusu İbrahim'in oğlu Ebû'l-Abbas Abdullah b. İbrahim b. el-Ağleb et-Temîmî'yi 196 / 811 yılında sulh yapmaya mecbur etti.²⁹³

Böylece geniş bir alana yayılan İbâdîlerin Tâhert Rustemî imamlığı, Ağlebîler (184-296 / 800-909) devletini çenbere almış oluyordu. Bununla birlikte T. Lewicki, İbn İzârî'den naklen, Ağlebîlerin 224 / 839 yılında Rustemî ablukasını kısmen kırmayı başardıklarını, Tâhert ile Trablusgarb arasındaki Bilâdu'l-Cerîd muntikalarını bağlayan bir geçidin az bir kısmını işgal ettiklerini, söyler.²⁹⁴

Tâhert imamlığını teşkil eden çeşitli Berber boylarının birbirleriyle mücadeleye girişmeleri,²⁹⁵ en-Nûkkâr, Halefiye ve diğerlerinin si-yâsî kıskırtmaları ve özellikle Ağlebîlerin, İfrikiye'deki Rustemî hânedânının başlıca dayanağı olan Nefûse İbâdî Berberlerini 283 / 896 yılında ağır kayba uğratması sebebiyle Rustemîler zayıflamış ise de,²⁹⁶ asıl yıkılışları 296 / 908 yılındaki Şîi-Fatımîlerin Tâhert'i ele geçişleriyle olmuştur.

Tâhert'in Şîi-Fâtımîler tarafından alınması sırasında son Rustemî imamı Ebû Yûsuf Yâ'kûb, İbâdîlerin en büyük bilginleri ile Tâhert'in güneyinde Vargla ovasındaki Sedrâte'ye kaçtı.²⁹⁷ Rustemî imametini yeniden kurmak niyetinde idiye de, buna muvaffak olamadı.

Hükümler sırasında, kısmen Cebel Nefûse'deki İbâdîler hariç, Basra ve Uman İbâdî cemaatleri, Abdurrahman b. Rustem ve halefleri-

292 İbn Haldûn, *İber*, VI, 113.

293 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, VI, 270; İbn Haldûn, *İber*, VI, 113.

294 T. Lewicki, *EI*, III, 676.

295 İbn Haldûn, *İber*, VI, 114, 116, 118, 128 ve çeş yer.

296 Şemmâhî, *Siyer*, 134 a, vd.

297 Şemmâhî, *Siyer*, 135 a, 152 b.

nin üstünlüklerini kabul etmişler, hattâ Ebû Zekeriyâ'dan naklen E. Masqueray, İbâdîlerin büyük dinî kaynaklarını onun imametini esas alarak tarihlediklerini söyler.²⁹⁸ Daha önce söylediğimiz Uman İbâdîlerinin, imâm yerine vali veya mutekaddim unvanı almış olmalarının bir sebebi de, Rustemîlerin asıl İmâmet telakki edilmesinden ileri gelmiş olabilir.

Şii-Fâtımî hilâfetinin Rustemîleri devirmesi sırasında, Kuzeyde Cebel Nefûse'de müstakil yeni bir İbâdî imamlığı ile karşılaşırız. Hâkim veya İmâm u'd-Difâa (savunma imamı) unvanı ve Vehbiye yani asıl İbâdî anlayışı ile, Cebel Nefûse sınırları içinde Fatîmilere karşı İbâdîliğin istiklâlini koruyan Ebû Zekeriyâ el-İrgânî, ölümüne kadar imameti ayakta tuttu. Onun 311 / 923-4 yılındaki ölümünden sonra da halefleri Hâkim unvanı ile Fâtimilerden bağımsız imamet ediyorlardı. 430-50 / 1038-58 yıllarına doğru Cebel Nefûse İbâdî hâkimlerinden biri Benû Zirîlerin hâkimiyetlerini tanımaya mecbur oldu. Yarı müstakil duruma düşen bu İbâdî topluluğu VIII / XIV. yüzyılda, varlıklarını hâlâ koruyorlardı.²⁹⁹

IV / X. yüzyılın ilk yarısında İbâdî hâkimiyetini yeniden kurmak için en-Nükkâr fırkasına mensup Ebû Yezîd Mahlad b. Keydâd (Ö. 333 / 946-7)'in başarısız bir hamlesini, 358 / 968-9 yılında da Mağrib İbâdîliğinin Fâtimilere karşı Bilâdu'l-Cerîd'de olan ayaklanmayı biliyoruz.³⁰⁰

Kısa süreli bir hâkimiyet elde edilen Trablusgarb, Güney Tunus, Vargla vahalarında, Vilâyâtu'd-Difâ'a (Savunma illeri) ilân edildi. Artık bundan sonra Kuzey Afrika, İbâdîleri, yeni bir imamet kurmaya teşebbüs etmediler ve Kitmân haline döndüler.

Bununla birlikte IV / X. yüzyıla doğru Vargla vahasında ileri gelenler ve asiller tarafından yönetilen bir şûrâ toplandı.³⁰¹ Çok sonraları, V / XI. yüzyıldan itibaren de Kuzey Afrika İbâdîlerince hâkimler, mukaddimler ve başkanların yanında, İbâdî cematının hayatını eline alacak bir Şeyh'in başkanlık ettiği "gizlenmişler, mu'tekifler" (*el-Azzabe*) meclisinden ibaret dinî bir topluluk tarafından yürütülen bir idare sistemi ortaya konuldu.

Fakat VI / XII. yüzyıldan itibaren gittikçe gerilemeye yüz tutan Kuzey Afrika İbâdîleri, nihayet merkezî Mağrib'den kurtularak önce

298 T. Lewicki, *EI*, III, 677.

299 T. Lewicki, *EI*, III, 677.

300 Şemmâhî, *Siyer*, 133, a, vd.

301 Şemmâhî, *Siyer*, 135 a, vd.:

Vergla vahasındaki İbâdîleri desteklediler; sonra da Mzab'a göçtüler ve orada tutundular.³⁰²

II/ VIII. yüzyıldan başlamak üzere VIII/ XIV. yüzyıla kadar Kuzey Afrika İbâdîlerinin İspanya ve Sicilya ile Orta ve Batı Sudan'a gerek ticarî münasebetler, gerek özellikle İbâdîliği yaymak için yaptıkları seyahatlardaki faaliyetlerinde başarı kazandıkları biliniyor.³⁰³ Bugün Zengibar'ın resmî mezhebi olan³⁰⁴ İbâdîliğin, Sudan'dan buraya geçen İbâdîler kanalıyla yerleştirildiği muhakkak gibi görünüyor.

İslâm tarihinin ilk asrından günümüze kadar, siyasî ve dinî hayatiyetlerini devam ettiren İbâdîlerin tam târihlerini vermek, takdir olunacağı üzere bu araştırmanın sınırlarını çok fazla aşar. Diğer taraftan henüz yakın zamanlarda ortaya çıkarılan pek çok Kuzey Afrika'ya ait İbâdî kaynaklı eserler, imkânsızlıklar sebebiyle elimizin altında bulunmadığı için bu kadarla yetinilmek zarureti doğmuştur. Kaldı ki, araştırmamızda, bu hususta esas aldığımız yol, bu fırkanın doğuşu ve çeşitli bölgelerdeki siyasî ve fikrî teşekküllerine bakmak idi. Elimizdeki eserlerle bu da yeterince yapılmıştır kanaatindeyiz.

Bu bötümü bitirmeden önce İbâdîlerden ayrılmış fırkalardan, görüşlerini ele almaksızın, söz edelim. Bunlardan birçoğu ufak olaylarla ana koldan ayrılmış ise de, varlıklarını uzun süre devam ettirememiş ve erimişlerdir. Zaten ilk bölünmeler, "Kitmân" devrinde itikâdî mahiyette olmuş, fakat siyasî bir bütünlük elde edilmeye başlandığı zamanlarda da, dinî - siyasî farklılıklar görülmeye başlanmıştır.

Genel olarak klâsik Mîlel ve Nihal kitapları, doğuş sebeplerini zikretmeksizin ve en önemlisi bu bölünme sonucunda İbâdîlere mensup olarak gösterdikleri yeni fırkaların İbâdiye ile ne derecede ilgili olduklarını tesbit etmeden bir takım isimleri, görüşleri ile birlikte sıralarlar. Bunlara göre İbâdiye fırkası dörde ayrılır:

1. Hafsiye: Hafs b. Ebî'l-Mukdâm (Mikdam)'a uyanlar;
2. Hârisiye: el-Hâris el-İbâdî'ye uyanlar;
3. Yezîdiye: Yezîd b. Uneyse'ye uyanlar;
4. Ashâb-ı Tâat.³⁰⁵

302 Buradaki İbâdîlerle Doğu İbâdîlerinin münasebetleri ve durumları hakkında bk.: Lewicki, *EI*, III, 677-8.

303 Geniş bilgi için bk.: T. Lewicki, *EI*, III, 678-9.

304 Çağatay-Çubukçu, *Mezhepler*, I, 47.

305 *Kitâb fi'l-Fırak*, 58 a-b; Eş'ari, *Makâlât*, 103 vd; Bağdadî, *Fark*, 104-5; İsferyânî, *Tabîr*, 34-5; Şehristânî, I, 136; Âmidî, *Ebkâr* 253 a; Şîrvânî, *Risâle*, 16 a-b; *Risâle fi-Beyan*, 67 a.; Curcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 630.

Diğer taraftan bu konuda araştırmamızda faydalanabildiğimiz İbâdî asıllı kaynaklara göre bu fırka, birtakım ayrılmalara mâruz kalmıştır.³⁰⁶ Bunlar arasında, Mağrib'de en yaygın ve mütedil olanı ve bugün de yaşayanı el-İbâdiyye el-Vehbiyye veya kısaca Vehbiyye'dir. Kalhâtî, bu ismi, bütün İbâdîler için kullanır.³⁰⁷ Diğer bir kol da imânın şartları üzerindeki ihtilâf neticesi doğan Nukkâriye veya en-Nukkâr'dır. İkinci hicrî asrın sonlarına doğru tamamen siyâsî menşeden doğan bir kol da, Halef b. es-Semh tarafından kurulan el-Halefiyye'dir. Bugün Neffâtâ adı altında bakıyelerine Cebel-i Nefûse dolaylarında rastlanan bir kol da en-Nefâsiyye'dir. Bazı noktalarda hemen hemen aynı görüşleri paylaşan iki kol da el-Haseniyye veya Huseyniyye ile el-Umeriyye'dir. Vehbî İbâdîlerce şiddetle reddedilen bir kol da hicrî beşinci asırda izleri tamamen kaybolmuş bulunan Sekkâkiyye'dir. Bir diğer kol Fersiyye'dir. Diğer taraftan T. Lewicki'ye göre İbâdiyye fırkası, ondan fazla kola ayrılmıştır.³⁰⁸

Görülüyor ki, İbâdiye, 65/684-5 yılında el-Muhakkime grubundan ayrılışından itibaren uzun tarihi boyunca, fikrî bakımdan oldukça önemli gelişmelere sahne olmuştur.

Her şeyden önce diğer Hâricî fırkaların sertliği yanında gerek muhaliflerine gerek Emevî halifelerine karşı yumuşak davranışları ve dostluk münasebetleri ile dikkatimizi çekmektedir. Muhaliflerini ve idarecileri tenkitleri, ifade bakımından sert olmakla beraber saldırgan değildir. Nitekim onların çeşitli zamanlarda uzun süreler Emevî veya diğer halifelerin hâkimiyetleri altında sâkin bir hayat yaşamaları bunun bir delili olmaktadır. Saldırgan bir siyaset takib etmemekle beraber İbâdî inancını geleneğe uygun bir şekilde yaşatmaları ve ona bağlanmaları, bu inancı yerleştirmek ve yaymak için ilim taşıyıcıları (*hamalatu'l-ilm*) adı altında bir propogandistler ekolü kurmaları da dikkat çekicidir.

Baştan beri sağduyu ve Sünnet hududu, İbâdîlerin, İslâm dünyası içinde oldukça mütedil ve Ehl-i Sünnet'e en yakın Hâricî fırkası olduğu kanaatini doğurmuştur.

Onların hareketlerini ve fikrî durumlarını iyice kavrayabilmek için, araştırmamızda sık sık sözünü ettiğimiz bir hususa burada da işaret edelim. Onlar İslâm'ın Hz. Peygamber, Ebû Bekir ve Ömer devrindeki adâ-

306 Kalhâtî, *Keşf*, 197 b, 204 a; Berrâdî, *Cevâhir*, 174; Şemnâhî, *Siyer*, 75 a, 78 b.

307 Kalhâtî, *Keşf*, 197, b, 204 a.

308 *EI*, III, 680-1; aynı yazar, Les Subdivisions de l'İbâdiyya, *Studia Islamica*, IX (1958), 71-82.

letli, sakin ve otoriter nizamını istemekte; daha sonraları değişen hayat şartları ile temelleri sarsılmış cemiyette ortaya çıkan adâletsizlikten şikâyet etmektedirler. Onların Osman b. Affân, tahkîm 'den sonra Hz. Ali ve diğer Emevî idarecilerine karşı çıkışları, hep bu adâletsizlik, zulüm ve âdil imam kabul edilen Ebû Bekir ve Ömer'in yollarından ayrılışa bağlıdır. Adâlet ve hidâyetin geri dönebilmesi için, mutlaka Allah'ın Kitab'ına uymak, iyiliği emredip kötülükten yasaklamak gerektir.

Onların yukarıda gördüğümüz gibi, şartların elverdiği ölçüde açıkça bu yolda yürüdüklerini, gerek imamların seçiminde, gerek İbâdîlerin kendi şahsî davranışlarında yani din anlayışları ile ilgili hususlarda hep Hz. Peygamber ve ilk iki halifenin yolunu takibetme gayret ve endişesinde olduklarını bir kere daha hatırlatalım.

İKİNCİ BÖLÜM

İBÂDİYE'NİN GÖRÜŞLERİ

İbâdiye'nin görüşlerini ortaya koymaya çalışacağımız bu bölümde, fırkanın görüşlerini tasnif ederken göz önünde bulduğumuz husus, onların birbirleriyle olan ilgileri olmuştur. Buna göre fırkanın tesbit edebildiğimiz görüşleri mahiyetleri itibariyle "Devlet Anlayışları" ve "İtikâdî Görüşleri" olmak üzere ikiye bölünmüştür.

Bununla birlikte fırkanın doğuşu sıralarında İslâm'da din ve dünya işlerinin içiçe olduğu ve üstelik İbâdîlerin, âmel ile ilgili herşeyi imanın bir cüz'ü saymaları¹ göz önüne alınacak olursa, böyle bir ayırımın esas bakımından sun'î olduğu söylenebilir. Ancak dayandığı temeller dinî olmakla beraber, siyasî ve ictimaî olaylar ve temaslara yönelmiş görüşleri, ferdin kendi tefekkür ve vicdanı ile Allah'ı arasındaki davranışlardan, başka bir ifade ile doğrudan doğruya şahsın inanç durumu ile ilgili prensiplerden ayırmanın lüzum ve faydası da bir yana atılamaz.

Öte yandan İbâdîler, âmeli, yani genel anlamda kişinin ictimaî ve siyasî hayatı ile ilgili her hususu imanın bir bölümü saymakla beraber, imamet yani Devlet başkanlığı müessesesinin kabulü veya reddinin imanla münasebeti hakkında, açık bir kanaat ortaya koymadan, -ileride görüleceği üzere- bu kuruluşu bir müessese olarak belirtmekle, ve şartlara göre olması gerekir, deyip geçmekle yetinmektedirler. Böyle ikili bir ayırıma gidişimizin bir sebebi de budur.

Yaptığımız bu bölümlerde bir hususa dikkati çekmek istiyoruz. "Devlet Anlayışları" başlığımıza takılarak, İbâdîlerin gerek İslâm hukuğu, gerekse modern sosyoloji ve hukukun kabul ettiği anlamda, belli şartlarla birlikte, özellikle en göze çarpan özelliği devamlılık olan bir devlet oldukları kanaatine gidilmemelidir. Onların tarihleri boyunca, uzun süreli bir devlet kuramadıkları, ama savundukları kanaatleriyle

¹ Kalhâtî, *Keşf*, 226 b., vd.

kendi ictimai ve siyasî prensiplerini uyguladıklarını görmüştük. Onun için burada kullandığımız “devlet” terimi, daha çok ictimai,-siyasî bir topluluğun devlet felsefesi ve devlet başkanlığı, yani imâmet ile ilgili görüşlerini ifade etmektedir.

Dikkati çekeceğimiz diğer bir nokta da, burada gerek devlet anlayışlarında gerekse itikâdî görüşlerinde dokunulması gereken bütün hususlara işaret edemeyeceğimize. Yani İbâdîlerin görüşleri ele alınırken, İslâm hukuku ve düşüncesinin “Devlet” ve “Din” konuları ile ilgili her meselesini içine alan bir taslak tesbit edilerek İbâdiye buna intibak ettirilmeye çalışılmamış, konu, bulabildiğimiz kadariyle İbâdîliğin diğer Hâricîler ve başka mezheplerle uyuşan veya uyuşmayan görüşleri ele alınarak işleme yoluna gidilmiştir. Bu husus yerine getirilirken, İbâdîlerin yaklaşık olarak bir otuz yıl el-Muhakkimetu'l-Ülâ denilen ilk Hâricîlerle beraber olduğu ve hemen hemen aynı görüşleri paylaştıkları göz önünde tutularak, meseleler hakkında, varsa eğer-önce el-Muhakkimetu'l-Ülâ'nın, sonra İbâdiye'nin, sonra da bir kıyaslamaya imkân vermek üzere diğer fırkaların görüşleri ele alınacaktır.

Araştırmamızın “Önsöz”ünde de belirttiğimiz gibi, başlı başına bir araştırma konusu olabilecek ve İbâdiye'nin imanının bir bölümü olarak gördüğü âmelî esasları, yani “Fıkhi” görüşlerini ele alacağız.

Görüşleri incelemeye de, Hâricî fırkaların çıkışlarında ilk göze çarpan bir mesele olduğu için “Devlet Anlayışları” ile başlıyoruz.

I. DEVLET ANLAYIŞLARI:

İbâdîlerde, mutlak bir vâkıa, değişmez bir bütün olarak ele alınan Kur'an-ı Kerim'in tayin ve tesbit ettiği hedefler yönünde gelişme ve değişmeye tâbi tutulan bir devlet nazariyesi ile karşılaşılıyor.

Onlara göre Kur'an-ı Kerim, kat'i ve yorumlama (te'vil) veya açıklamaya (tefsir) ihtiyaç duyulmaksızın değişmez bir şekilde gerek âmelî gerekse itikâdî hayatta² yegâne devlet nizamıdır.³ Bu durumda din, çıkış noktası olarak onların siyasî anlayışlarının; dinî yaşayışın veya hayatın elde edilen neticesi demek olan âhiret de, ictimai-siyaset gayretlerinin sonucu olmaktadır.⁴

2 Maamafih daha sonraki devirlerde (VI/ XIV), özellikle Allah'ın sıfatları ile ilgili açıklamalarda, te'vil ile yavaşmış oldukları görülmektedir. Bk.: Kalhâtî, *Keşf*, 157 a, vd.

3 Nitekim Siffin'de Muhakkime'den Urve b. Udeyye'nin “Allah'ın Kitab'ındaki bir işten dolayı insanları mı hakem tutuyorsunuz?” sorusunda (Taberî, I, 3339) ve yine onların “Allah'ın işinde iki yüzlü davrandınız ve hakeme gittiniz.” (Taberî, I, 3349) sözlerinde, bir siyasî meselede tartışmasız ve yorumsuz bir şekilde Kur'an'ı esas kabul ettiklerini görürüz. Bu husus Ebû Hamza ve Tâlibu'l-Hak Abdullah b. Yahyâ'nın hutbelerinde daha açık olarak belli olmaktadır. Bk.: İsfahânî, XX, 98-105.

4 Bu durum Dineverî (Ahbâr, 203-4)'de çok açık bir şekilde görülür.

Şöyle ki inanmanın gereği, en saf şekliyle ve tam anlamıyla Allah'ın Kitab'ı ve şeriatinin hâkim olacağı bir devleti gerçekleştirmektir. Bu, her bakımdan kusursuz bir devlet olacak ve bu devletin sınırları içinde yaşayan herkes, yanlışla düşmeden ve yanlış yola sapmadan İslâm'ı yaşayacak ve adâleti gerçekleştirecektir. Çünkü "Allah, şüphesiz adâleti emreder."⁵ Adâletin gerçekleşebilmesi için de bütün işlerin Allah'ın emir ve yasaklarına uygun olarak yürütülmesi şarttır. Zira devletin hâkimiyeti Allah'a aittir.

Diğer taraftan Allah, Kur'an -ı Kerim'in birçok yerinde fitneden ve nizamsızlıktan kaçınılmasını emretmiştir.⁶ Çünkü fitne ve nizamsızlık, adâletin ve hâkimiyetin düşmanıdır ve herşeyden önce devleti ayakta tutan bu iki prensibin bir kenara itilmesi demektir. Bu sebeple gerek fitne ile gerekse her türlü siyâsî karışıklıkla, barışçı yollar denendikten veya başka bir söyleyişle Hakka davetten sonra⁷ mücadele edilmesi bir Kur'an emridir.⁸

Nitekim onların Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in hilâfetlerini tamamen; Osman b. Affan'ın ilk altı yıllık devresi ile Hz. Ali'nin de tahkime kadarki halifelğini meşrû ve adâletli sayıp, Osman b. Affan'ın ikinci altı yıllık halifelik döneminden itibaren vuku bulan olayları, siyâsî karışıklıkları ve icraatı "adâletsizlik" şeklinde değerlendirmeleri bu anlayışlarının bir ifadesidir. Onların razı oldukları bu âdil idareyi isteyişleri ve bu idare şeklini gerçekleştirmiş olan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i hayırla anışları gerek İbn İbâd'ın mektubunda gerekse Ebû Hamza'nın nutuklarında açıkça belli olmaktadır.⁹

Ayrıca Hz. Peygamber'in vefatlarından itibaren ortaya çıkan olaylarda, "hak ve adâletin hangi tarafta ve ne şekilde olacağını bilemeyiz" diyerek bir kenara çekilen Abdullah b. Ömer ve arkadaşları¹⁰ gibi kültürlü ve ileri gelen ashabın, bu anlayışla meydana getirdikleri bir topluluğun varlığı hatırlanacak olursa, genel olarak Bedevî kabilelerinden müteşekkil ilk Hâricîlerin kültür seviyeleri hiç de yüksek olmadığı hal-

5 Nahl: XVI, 90. Ayrıca bk.: Nisâ: IV, 58; Mâide: V-8 ve çeş. yer.

6 Bakara: II, 11-12, 84, 217; Şuarâ:XXVI, 151-152; Ankebût: XXIX, 36; Muhammed: XLVII, 22-23, ve çeş. Sûreler.

7 Muberrred; *Kâmil*, 993-4.

8 "Fitne kalmayıp, din bütünüyle Allah'ın olana kadar savaşın..." (Enfâl: VIII, 39); "Eğer müminlerden iki takım birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa, saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine kadar savaşınız..." (Hucurât: XLIX, 9).

9 İbn Kuteybe, *Uyûn*, II, 249-50; İbn Abd Rabbîhi, *İkd*, IV, 144-5; İsfahânî, *Ağânî*, XX, 98 vd; Berrâdî, *Cevâhir*, 156-167.

10 Kalhâtî, *Keşf*, 140 a.

de, sırf İslâm'a ve takvâya, Allah'ın hâkimiyeti prensibine bağlılıkları sebebiyle ulaştıkları bu adâletsizlik değerlendirmesinin, aslında onlar lehine kaydedilecek bir puan olduğu da hemen belirtilmelidir.

Bu sebepten İslâm'a bağlılık, Allah'ın hâkimiyetini mutlak gerçekleştirme ve adâletin teessüsü anlayışları, onların kendilerini "yegâne Müslüman kütle"¹¹ olarak görmeleri ve böylece Allah'ın hükmüne itaatin tatbikçisi ve dâvetçisi olmalarını sonuçlandırmıştır.

Peki bu adâlet ve Allah'ın hükmü nasıl gerçekleştirilecektir? İşte bu sorudan itibaren onların devlet başkanlığı, yani "Hilâfet" veya "İmâmet" ile ilgili görüşlerini ortaya koyabiliriz.

1- İmâmet Konusu:

Bu başlık altında İbâdîlere göre imamın gerekli olup olmadığı, imamlara verilen isimler, imamların özellikleri yani vasıfları ve en önemlisi de imamın seçiminde gözetilecek hususlar incelenecektir.

a) İmam gerekli midir?

Hâricîlerin el-Muhakkimetu'l-Ülâ olarak ilk teşekkülleri sırasında ileri sürdükleri ve sınımsız sarıldıkları bir görüşleri olmuştur: "Hüküm ancak Allah'a aittir." (Lâ hukme illâ-Lillâh). Çıkışlarına temel teşkil eden bu söz, bir bakıma onların hâkimiyet anlayışlarının yönünü çizmektedir.

Ancak bu sözün o gün , şu şekilde anlaşılmuş olduğuna şahit oluyoruz: Allah'tan başka hiç kimse hüküm veremez ve hükümet edemez, yani insanların hükûmeti, emîrlik yoktur. Nitekim kendisine "Hüküm ancak Allah'ındır" diyen Hâricîlere, Hz. Ali'nin verdiği "bunlar emîrlik yoktur diyorlar, oysa insanların iyi de kötü de olsa bir emîre her zaman ihtiyaçları vardır"¹² cevabı, onların bu sözünün, emîrlik yoktur tarzında anlaşıldığını gösterir. Fakat onların bu sözden "emirlik yoktur" şeklinde bir anlayışı savunmuş olup olmadıklarını kestirmek oldukça güçtür.

Gerçi İbâdîlerle aynı zamanda Muhakkime grubundan ayrılan Necdet b. Âmir el-Hanefî'nin "eğer işlerini görüp, adâletle hükmedebiliyorlarsa, insanların bir imama ihtiyaçları yoktur"¹³ şeklindeki bir gö-

11 Nitekim Kalhâtî (*Kesf*, 141 a) İbâdiye için "Ehlu'l-İstikameti ve'l-Âdl" der.

12 İbn Ebî Şeybe, *Musannaf*, 186 b; Bağdadî, *Usûl*, 271; Nesefî, *Tabsıra*, 244 a; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerh*, I, 262-3.

13 Âmidî, *Ebkâr*, 252 b; Curcânî, *Şerh*, 630; Şirvânî, *Risâle*, 15 b; *Risâle fi-Beyân*, 67

şe sâhip olması, onların daha başlangıçta imamın şart olup olmadığı hususunda -kısa da sürse- bir tereddüt geçirmiş olabileceğini gösterebilir.

Ama Necedet b. Âmir'in bu konudaki kanaatini bir iddia olarak ileriye sürmesinden çok önce, Harûra'da toplanan Hâricîlerin "işlerini yürütmek üzere aralarından birini imam seçmek" fikrinde anlaşmaları ve buna dayanarak da Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin imam seçilişi ile "hükûmet fikrini kabul etmeme" anlayışından uzak kalmış olduklarını, daha önce de belirtmiştik. Bu sebepten onlar, imamet müessesesinin varlığını, daha baştan beri kabul etmiş görünüyorlar.¹⁴

Mes'ûdî (346 / 957), İbâdiye'nin, Şîa'nın İmâmiye kolu ile birlikte imâmetin nass'la olduğunu söylediklerini nakleder.¹⁵ Ancak Şîa ile İbâdiye'nin, bu konudaki nass anlayışları birbirine zıttır. Şöyle ki İbâdiye, Şîa'yı imameti bir nass, vasiyet ve tayin olarak gördükleri için ağır bir şekilde tenkid eder.¹⁶ Buna göre İbâdiye, kendi cemaatinin işlerini yürütecek ve etrafında toplanılabilecek bir imamın -pek az istisnası ile- seçim yoluyla nasbını, yani tayin edilip başa geçirilmesini kabul eder.¹⁷ İmamlığın, Müslümanların görüşlerine bağlı bir iş olduğunu savunan İbâdîler, kendileri, düşmanlarının sâhip oldukları insan, silah, at, erzak vs. sayısının yarısına sahip oldukları an imam seçmenin mecburî bir iş olduğunu da söylerler.¹⁸

İmâmetin, Ehl-i Sünnet sem'ân, Mutezile de aklen ve mantıken zarurî olduğunda birleşirler.¹⁹ Şîa ise, imâmetin aklen vâcib olmayıp, Allah'tan kullarına bir lütuf olduğu kanaatini ileri sürer.²⁰

T. Lewicki²¹, uygun olmayan durumlar sebebiyle imâmetten vazgeçebileceğini ve imamsız duruma İbâdîlerin kitmân dediklerini Dercîni'ye dayanarak söylüyorsa da, kitmân devrinde imam seçilme-

a. Bu son kitapta Necedât'a göre imamın nasbının câiz olabileceği de kayıtlıdır.

14 Nitekim Nevzânu'l-Himyârî (*Hûr*, 150), Necedât hâric Havâric'in tamamının, Mutezile, Şîa ve Murcie'nin imametini, Allah tarafından Müslümanlar üzerine vâcib kıldığında birleştiklerini söyler. Ayrıca bk.: *Kitab fi'l-Fırak*, 111 a.

15 *Mürûc*, I, 49.

16 *Kalhâtî, Keşf*, 205 a.

17 *Kalhâtî, Keşf*, 197 b, vd; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 80-1.

18 Smith, *The Ibadhites*, 285.

19 Nâşî, *Usûl*, 16 a; *Kitab fi'l-Fırak*, 111 a; Mâverdî, *Ahkâm*, 3; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 158 (Trk. trc. I, 507 vd); İbnü'l-Murtaza, *Bahr*, 22 a, vd.

20 *Gitâ', Aslu's-Şîa*, 102-3.

21 *EI*, III, 679.

diğine dair bir kayda rastlamıyoruz.²² Fakat kit mân devrinin, İbâdîlerin başlarında bir imam bulunduğu halde, düşmanlarının hegemonyası altında yaşayıp, kendilerine mahsus bir devlet kurmalarının imkânsız olduğu duruma işaret ettiği görüşünderiz.²³

b) İmamlara Verilen İsimler:

Ehl-i Sünnetçe imama genel olarak Halîfe, Halîfetu Resûlillah ve Emîru'l-Mu'minîn adları verilmiştir.

“İbâdiye, Ali b. Ebî Tâlib'den ayrılışlarından itibaren Emîru'l-Mu'minîn ismini kullanmamıştır”²⁴ deniyorsa da, Havâric'in, özellikle İbâdiye'nin bu ismi de kullanmış olduğuna rastlanmaktadır.²⁵

Onların bu konuda ilk kullandıkları isme Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin Harûra'dan Hz. Ali'nin mektubuna verdiği cevapta İmâmu'l-Muslimîn şeklinde rastlıyoruz.²⁶

Tâlibu'l-Hak adının, onları ilk ayaklanma hareketlerinden önce, Hadramevt ve Yemen İbâdîleri imamı Abdullah b. Yahyâ'ya verildiğini biliyoruz.²⁷ İmâmu'l-Ahkâm da kullanılan adlardandır.²⁸ Ama genel olarak kullanılan isim, İmâm dır.

Bununla birlikte İbâdîler, diğer mezheplerde pek görülmeyen bir şekilde, çeşitli siyasî durumları ifade etmek üzere, imam kelimesine değişik sıfatlar eklemiştir.

Yukarıda söylediğimiz gibi sır halinde ve gizli olarak yaşanan kit mân devri, İbâdîleri uygun olmayan şartlarda ve İbâdî olmayanların hâkimiyetleri altında bulunan zamanı ifade eder. Kit mân hâlinde yaşayanlar tarafından kendilerini korumak maksadiyle tâyin olunan imam, kendilerine bir hücum vâki olduğunda veya düşmanlara karşı çıkıp hâkimiyetin elde edilmesi için bir faaliyette bulunduğu anda, İmâmu'd-Difa'â (Savunma İmamı) adı verilir.²⁹

İmamlığın teşekkülü, yani hâkimiyetin İbâdîlerde bulunduğu duruma da Mesleku'z-Zuhûr (Açık yol) denilir. Normal şartlarda ve

22 Berrâdî, *Cevâhir*; Şemmâhî, *Siyer*; Sâlimî, *Tuhfe* vs.

23 Ayrıca bk.: Smith, *The Ibadhites*, 285.

24 *Kitab fi'l-Fırak*, 58 a.

25 İbn Kuteybe, *Uyûn*, II, 155; Şemmâhî, *Siyer*, 78 a, 185 b.

26 Kalhâtî, *Keşf*, 100 b.

27 İsfahânî, *Agâni*, XX, 97.

28 Şemmâhî, *Siyer*, 65 b.

29 İmamlara verilen unvanlar ve ilgili olaylar için I. Bölüm'de İbâdiye kısmına bk.

usûlüne uygun olarak açık yolla seçilen imama da İmâmü'l-Bey'a (Bey'at edilen imam) veya kısaca İmâm denilir.

Umân İbâdilerinin beğenmedikleri imamlara, Melik veya Sultan dedikleri;³⁰ ayrıca imamlara Seyyid adının verildiği de bilinmektedir.³¹

c) İmamın Özellikleri:

Muhakkime grubuna bağlı olarak İbâdiye, imâmet mevkiine geti-
rilecek şahsın vasıfları hakkında Ehl-i Sünnet'ten bir noktada tamamen
ayrılır.³²

Muhakkime Hâricîleri ve İbâdiler, Ehl-i Sünnet tarafından ısrarla
ileri sürülen "İmamlar, Kureyş'tendir" hükmünü tamamen reddeder-
ler.³³

Onlara göre imamet için soy hiç önemli değildir. Kendisi itaata
lâayık olan ve Allah'a itaat eden bir köle olsa dahî imam olabilir. Çün-
kü imamet, Allah'ın Kitâb'ı ve elçisinin Sünnet'ini ayakta tutmaktır.
Bu şartları yerine getiren herkes, ister Kureyşli, ister Arap, isterse bir
köle olsun imam olabilir.³⁴ Zaten Hz. Peygamber: "İmamınız Habeşli
bir köle olsa bile, Allah'ın Kitab'ına ve Resulünün Sünnet'ine uydukça
onu dinleyin ve itaat edin" buyurmuştur.³⁵ Hem Allah: "Ey insanlar!
Doğrusu Biz sizleri bir erkekle bir diğiden yarattık. Sizi milletler ve kabi-
leler haline koyduk ki birbirinizi tanıyasınız. Şüphesiz Allah katında en
değerliniz, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır..."³⁶ buyurmak-
tadır.

Gerçekte Hâricîlerin bu görüşlerinden dolayı pek çok mevâli'nin
Hâricî saflarına katıldığı bilinmekte ise de, ilk asırda imamların hiç
biri de Arap ırkının dışında değildi, yanî mevlâ'dan olmadı.³⁷

30 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 386 vd; II, 168 ve çeş. yer.

31 İbn Razîk, *History*, çeş. yerl.; Sâlimî, *Tuhfe*, II, 257 vs.

32 Mâverîdî (*Ahkâm*, 4) imamlık için 7; Gazzâlî (*Fadâih*, 57-8; altısı doğuştan, dördü son-
radan kazanılabilecek olan on şart ileri sürer. İbn Haldûn (*Mukaddime*, 161-Trk. trc: I, 516) ise,
imamlık için "ilim, adâlet, ehliyet ve fikir, akıl, iş ve âmele tesir edecek derecede duygu ve or-
ganlarda kusurlu olmamak" şartlarını ileri sürdükten sonra, beşinci şart olan "Kureyş soyundan
olmak" hususunda ihtilaf edildiğini yazar ve zarûrî hallerde bu şarttan vaz geçilebileceğini söy-
ler. Ayrıca bk.: Ebû Muhammed, *Fırak*, 42 a; Âmidî, *Ebkâr*, 251 b; Cezerî, *Muhtarâ*, 86 b.

33 Kalhâtî, *Kesf*, 79 b

34 Eş'arî, *Makâlât*, 462; Bağdâdî, *Usûl*, 275; İbn Hazm, *Fasl*, IV, 89; Şehristânî, *Milel*,
I, 116; Âmidî, *Ebkâr*, 251 b; Curcânî, *Şerh*, 629; Ahmed Emin, *Zuhr*, IV, 236.

35 İbn Hanbel, V, 161, 171; Muslim, I, 448; İbn Mâce, II, 955; Kalhâtî, *Kesf*, 79 a-b.

36 Hucurât: XLIX, 13.

37 Salem, *The Political*, 56-7.

Bu konuda, Mutezile³⁸, Murcie'nin bir kısmı³⁹ ve Şehristânî (548 / 1153)⁴⁰ ile Fahreddin Râzî (606 / 1209)⁴¹'ye göre Cebriye'nin bir kolu, İsferyânî (471 / 1078)'ye⁴² göre de müstakil bir fırka olan Dirâriye İbâdiye'ye uyarlar.

Muhakkime Hâricileri, imâmet için, ilimden başka bir de zühd şartını eklerler.⁴³ Bu şartın İbâdiye'ce de benimsenmiş olduğunu görüyoruz. Meselâ Ebû Hamza, Halife Abdulmelik (65-86 / 685-705)'i bin dinar değerinde bir elbise giymekteki israfından dolayı sert bir şekilde itham etmişti.⁴⁴ Elie Adib Salem, İbn Sağîr'den naklen İbn Rustem'in evinde sadece bir "yatak, bir mızrak, bir kılıç ve bir at" bulunduğunu söyler.⁴⁵ İbn Battûta (779 / 1377) da, Umân'ı ziyaretinden söz ederken, Umân İbâdî Sultanının, herkesi evinin kapısında oturarak karşıladığını söyledikten sonra "ne bir kapıcısı ne de bir vezîri vardır" der.⁴⁶

İmamlığın diğer bir şartı da, bedenî kusurlardan uzak olgun bir erkek olmaktır. Şîa'nın inandığı gibi bir çocuğun imameti, namaz kıldırmıyacağı ve şer'î görevleri gereğince yerine getiremeyeceği için kat'iyyen câiz değildir.⁴⁷ Ehl-i Sünnet bilginlerinden Bağdadî (429 / 1037) de imâmet için helâl, haram ve diğer hükümleri tebliğ edebilecek ilim, adâlet ve verâ, siyâseti yönetecek, harbi ve diğer münasebetleri idare edecek güç sâhibi ve Kureyşli olmak şartlarını ileri sürmek suretiyle, çocuğun imametinin câiz olamayacağını ifade etmiş olur.⁴⁸

Havâric'den Şebîbiye'nin, daha sonra dönmekle beraber, önceleri ileri sürdükleri bir kadının imametinin câiz olabileceği görüşüne⁴⁹ de karşı çıkarlar.

Buna göre İbâdiye, ilim ve zühd sâhibi, adâletle hükmedip Allah'ın Kitâb'ı ve Resulünün Sünnet'ini ayakta tutacak olgun bir Müslümanın,

38 İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerh*, II, 633-634.

39 Nâşî, *Usûl*, 36 b; İbn Hazm, *Fasl*, IV, 89; Neşvan'ul-Himyerî, *Hür*, 152.

40 *Milel*, I, 91.

41 *İtikâdât*, 69.

42 *Tabîr*, 62. Neşvan'ul-Himyerî (*Hür*, 153), Dirâriye'nin Arap olmayan imamın, gerektiği zaman azli daha kolay olur, diyerek tercih edilmesini söylediğini, nakleder. Bu hususta ayrıca bk.: Nevbahtî, *Şîa*, 31.

43 İbnü'l-Cevzî, *Telbîs*, 96.

44 İsfahânî, *Agâni*, XX, 106.

45 *The Political*, 57.

46 *Rihle*, 272.

47 İbn Razîk, *History*, 99.

48 *Usûl*, 277. Ehl-i Sünnet'in diğer imamet şartları için bk.: Mâverdî, *Ahkâm*, 4.

49 Bağdadî, *Fark*, 110-1; İsferyânî, *Tabîr*, 35; Markrizî, *Hutat*, IV, 180.

soyuna ve ırkına bakılmaksızın cemaatin re'yi yani seçimi ile imamet mevkiine getirilebileceği görüşündedir.

d) İmamın Seçimi:

İmâmetin, vasiyet veya tâyinle değil, ancak cemaatin icması, yani serbest seçimle gerçekleşeceği hususu İbâdiye'nin en esaslî prensiplerinden biridir.⁵⁰

Seçim için gerekli şart, bey'at'tır. Bey'at, Muhakkime ve İbâdiye'de baştan beri imametın yegâne anlamı olarak görülmüştür. Harûra'da kendilerine seçtikleri ilk imam, Abdullah b. Vehb er-Râsibî şûrâ yoluyla ve Abdullah b. İbâd'ın da pek muhtemelen doğrudan doğruya cemaat tarafından seçimlerinden itibaren, bey'at mutlaka yerine getirilmiştir.

İbâdiye'nin imamı seçişte takib ettikleri yol, ana çizgileriyle şöyledir:

Bey'at iki adımda tamamlanır. İlk adımda imam, ya Abdurrahman b. Rustem (168 / 784-5)'in Emîru'l-Mu'minîn Ömer b. el-Hattab örneğini takiben teşkil ettiği altı kişilik şûrâ tarafından, ya da uzun süre Basra'da, sonra da Uman'da mevcut İbâdî Meşâyihince seçilir.

Teşkil olunan şûrâ veya fırkanın ileri gelenleri tarafından meydana getirilen bir meclis (konsey)'in liyakatını tesbit ettiği aday, kendi bey'atlarıyla halka sunulur ve onların da bey'atları alınır. Bu arada Basra Meşâyihî, çeşitli bölgeler için doğrudan doğruya imam da tâyin etmiştir. Meselâ Ebû Hamza el-Muhtar, Basra İbâdî Meşâyihî Başkanı Ebû Ubeyde Muslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî'nin elçisi olarak Tâlibu'l-Hak Abdullah b. Yahyâ'yı imam tâyin etmiştir. Ama bu durumda da yine bey'at alınmıştır.⁵¹

Bey'atın ikinci adımı, şûrâ'nın kendi bey'atlarını vererek imâmete aday teklif edildiğini bildirmeleri üzerine, orada bulunan cemaatin bu seçimi tasdik ettiklerini bildiren bey'atı vermeleridir. Bu ikinci merhale çok önemlidir. Çünkü halk, bey'atını isteyerek vermemişse, seçilen aday imam unvanını meşru olarak almış olmaz. Nitekim XIII / XIX. yüzyıl başlarında Uman'da Seyyid Saîd, halk tarafından pek tutulmadığı için bu unvanı kullanamadı.⁵²

50 Kalhâtî, *Keşf*, 155 a, 164 b; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 81.

51 İbn Razîk, *History*, 30-1 vd.

52 İbn Razîk, *History*, 380; Sâlimî, *Tuhfe*, II, 168 vd.

Bu bakımdan bey'at, Muhakkime Hâricileri ve İbâdiye için, Allah'la yapılan bir akid, andlaşma durumunda olduğundan son derecede önemli bir işti. Nitekim onlar, bey'at için Allah'a sadakât ahdi (*el-Bey'atu Lillah*)⁵³ derler. Çünkü imam, Allah'ın Kitab'ı, peygamberin Sünnet'i, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'le geçen imamlardan iyi olanlarının davranışlarını ayakta tutacak ve yerine getirecek tek hâkim idi.

Görülüyor ki imama geniş bir yetki tanınmakla birlikte, görevi de çok ağırdı. Üstelik imam, Allah'ın yolundan çıktığı takdirde, kendisini ve kendisini takibedenleri dalâlete saptırmış ve cehenneme sürüklemiş olur.⁵⁴ Onun için ebedî kurtuluş imamın adâlet, dirayet ve Allah'ın Kitab'ını tatbikine bağlıdır.

Bu sebepten onlar, Allah'ın Kitab'ı ve Resulünün Sünnet'ine tam uymuşlardır diyerek Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in halifeliklerini tamamen, Osman b. Affan'ın ilk altı yıllık devresi ile Hz. Ali'nin tahkimden önceki halifelikliğini kabul edip, Osman'ın son altı yıllık, Ali'nin de tahkim sonrası halifeliklerini Hak yoldan çıkmışlardır ve küfre girmişlerdir, kanaatiyle reddederler.⁵⁵ Aynı görünüşün bir eseri olarak bütün Emevî halifelerinin fâcir olduklarını söylerler, sadece Ömer b. Abdilaziz hakkında susarlar.⁵⁶ Emevî halifelerinin fâcirliği konusunda Mutezile de aynı şekilde düşünmektedir.⁵⁷

Allah'ın Kitab'ından ayrılan ve halka zulmeden imamın işten uzaklaştırılması (*azl*) gerektir. Mutezile ve Zeydiye de, bu konuda onlarla aynı görüştedir.⁵⁸ Fakat bu görüşün tatbikinde Hâriciler, onlara göre daha serttirler. Ehl-i Sünnet, imama karşı ayaklanma (*kıyâm*) fikrini kabul etmez. Eş'arî (324 / 936), tamamen hak yolu terkettikleri zaman bile, imamlara kılıçla karşı çıkmayı reddeder.⁵⁹ Ebû Yûsuf (182 / 789) da, hatalı bile olsa, imama itâatin bütün Müslümanlar üzerine zarurî olduğunu söyler.⁶⁰

Usûle uygun olarak seçilmiş bir imamın, kendisinden daha ehil ve üstün biri bulunduğu takdirde, azledilip edilmeyeceği hususu, fırkanın

53 Taberî, II, 3349.

54 Kalhâtî, *Keşf*, 95 a.

55 Bağdadî, *Usûl*, 286-7.

56 Belâzurî, *Ensâb*, II, 188 a, vd; Câhız, *Beyân*, II, 122; İbn Kuteybe, *Uyûn*, II, 249; İbn Abd Rabbîhi, *İkd*, IV, 144 vd; İsfahânî, *Ağâni*, XX, 105.

57 İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerh*, I, 263.

58 Eş'arî, *Makâlât*, 451.

59 Eş'arî, *İbâne*, 9.

60 Ebû Yûsuf, *Harâc*, 30, 35.

başlangıcında bir problem değildi. Fakat Abdulvehhâb b. Abdirrahman b. Rustem (168-208 / 784-823-4)'in babası tarafından kurulmuş olan altı kişilik bir şûrâca imamete seçilmesinden sonra, bu şûrânın bir üyesi olan Ebû Kudâme Yezîd b. Fendîn el-İfrenî tarafından ileri sürülen, imamın kendisinden daha üstün (*efdal*) birisi bulunduğu takdirde, bu görevden çekilmesi şartı, İbâdiye arasında bir bölünmeye yol açmıştı.⁶¹

Neticede Basra İbâdî Meşâyihî ile istişare eden Abdulvehhab, daha üstün (*efdal*) bir kimsenin bulunması halinde, mefdûl'ün imamlıktan çekilmesi konusunun İbâdî inancına zıt düştüğü gerekçesiyle, Ebû Kudâme'nin başkanlığındaki en-Nûkkâr adı verilen bu grupta mücadele etti.

Bundan İbâdî inancında *efdal*'in bulunması halinde mefdûl'ün imametinin câiz olduğu sonucu çıkmaktadır.⁶² Bu ve imamın muntazam bir cemaat ile anlaşarak vazife görmesi şartlarını ileri sürerek İbâdiye'den ayrılan en-Nûkkâriye ise Tâhert İbâdî imamlığının çöküşünden (296 / 908-9) ve Fâtîmîlerin Mağrib'de yerleşmelerinden sonra Kuzey Afrika'da üstünlüğü ele geçirmiştir. III / IX. yüzyılın sonunda Nûkkâriye'nin başına geçen Ebû Ammâr Abdulhamîd el-A'mâ, ileri sürdükleri daha üstün (*efdal*) görüşüne uygun olarak yerini talebesi Ebû Yezîd Muhlad b. Kâydâd'a bıraktı. IV / X. yüzyılın başında imamlığa gelen Ebû Yezîd, Nûkkâriye'nin kurucusu Ebû Kudâme'nin görüşlerini tatbik için, kendisi ile anlaşarak imamlık görevini yürütmek üzere ileri gelen birinin başkanlık ettiği Azzâbe (gizlenmişler, mu'tekifler) denilen oniki kişilik bir meclis kurdu. Bununla beraber Nûkkâriye, IV / X. yüzyılın ikinci yarısından sonra etkilerini yitirdiler ve birçoğu asıl İbâdiye'ye geçtiler.⁶³

Böylece İbâdiye, Nûkkâriye tarafından ileri sürülen, imamın muntazam bir cemaat ile anlaşarak görev yapması şeklindeki ikinci şartta da, imamın hâkimiyetinin bir cemaat ve bu cemaatin hâiz olacağı yetki ile sınırlandırılmasının uygun olmadığı gerekçesiyle karşı çıkarlar. Onlara göre, imamın dışında bir cemaatin hâiz olacağı imtiyaz, adâleti ortadan kaldırır, hâkimiyet ve şeriatı bozar. İmam, iktidarında yegâne hâkim olmalıdır ve bu iktidar ve hâkimiyetine, ölüm veya savaşta öldürülme gibi tabîî engeller mânî olabilir.⁶⁴ Bunlar dışında bir de hak yolundan saparsa azledilir.

61 Berrâdî, *Cevâhir*, 174; Lewicki, Nûkkâr, İA, IX, 371-2.

62 Salem, *The Political*, 61'den Ebû Zekeriyâ'dan naklen.

63 Lewicki, Nûkkâr, İA, IX, 372.

64 Salem, *The Political*, 59'da Ebû Zekeriyâ'dan naklen.

İbâdiye'nin, imamın birlikte çalışacağı bir meclisin varlığını reddetmekle beraber, tatbikattan aynı anda birçok İbâdî imamının bulunmasını kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Gerçekte Basra'da, Tâhert'te, Uman'da ve Hadramevt'te aynı anda faaliyette bulunan İbâdî imamlara rastlamaktayız.

Nitekim Acârîde'nin bir kolu olan Hamziye de, düşmanların kökü kazanmadıkça ve insanlar bir görüş etrafında toplanmadıkça, aynı anda iki imamın bulunması câizdir, der.⁶⁵

Maamafih İbâdiye'nin Ebû Ubeyde Muslim b. Ebî Kerîme et-Te-mîmî'den beri cihanşümül bir İbâdî Devleti kurma arzusu güttükleri ve bu sebepten mutlaka ayrı bölgelerde olmak şartıyla, aynı zamanda birçok İbâdî imamının mevcudiyetine ses çıkarmadıkları bilinmektedir. Fakat onlar, el-Hâris ve Abdulcebbâr (Ölümleri. 131-2 / 748-9)'ın imameti müştereken yürütmüş olmalarından (*Müşterikun fi'l-Mulk*) dolayı, durumlarını izah için çok zor durumda kalmaktadırlar. Çünkü aynı anda ve aynı yerde iki kişinin idaresi söz konusu olamaz.⁶⁶

2- Devletin Görev ve Faaliyetleri:

Bu kısma başlık olarak "İmamın Görevleri" demek daha uygun olabilirdi. Çünkü aslında imam, İbâdî cemaatinin başkanı olarak Devlet'i temsil etmektedir. Fakat imamın doğrudan doğruya kendisinin teşebbüs edeceği görevleri yanında, halkın da kendilerinin yerine getirmek mecburiyetinde buldukları bir takım görevleri olduğu için, burada üzerinde duracağımız meseleleri geniş bir başlık altında işlemeyi daha doğru bulduk.

a) Şeriâtin Tatbiki:

İmamın ilk ve en esaslı görevi, Kur'an-ı Kerîm'in bütün hükümlerini yerine getirmek ve getirtmektir. Bunun tabii sonucu da adâletin tatbikidir. Adâletin ve Kur'an-ı Kerîm'in tatbikinde doğrudan doğruya hareket etmek ve zora başvurmak, imamın geniş yetkisi dahilindedir. İmam şeriâtin tatbikinde, Allah'ın Kitab'ı ile birlikte Hz. Peygamber'in Sünnet'ine ve Hz. Ebû Bekir ile Ömer'in davranışlarına uyar⁶⁷ ve bu uygulama sırasında kat'iyyen tahkim'e yanaşmaz.⁶⁸

65 Şehristânî, *Milel*, I, 130.

66 Berrâdî, *Cevâhir*, 170.

67 Kalhâtî, *Keşf*, 93 b.

68 Şemmâhî, *Siyer*, 155 b.

İmam, gerekli gördüğü durumlarda savaş ilân edebilir ve savaşı biz-zat idare eder. Ayrıca namazda imamlık eder ve illere vâli ve vergi âmil-lerini tayin eder. Yine onun “bütün sâhipsiz malları almaya da hakkı vardır ve bu türlü bütün mallar fakirin hakkıdır; sâhipsiz her mal, İslâm nizamının faydasına tahsis olunur.”⁶⁹

b) Adâlet (el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu âni'l-Munker):

İbâdî devleti için en önemli unsur adâlet telâkkisidir. Onların adâlet anlayışları, iyiliği emretmek ve kötülükten yasaklamak (*el-Emru Ma'rûf ve'n-Nehyu âni'l-Munker*) şeklinde ifade edilmiştir. Bu prensip, başta imam olmak üzere, her Müslümanın vazgeçilmez bir vazifesidir.⁷⁰

Onların, bu adâlet görüşlerini uygulamada son derecede sert ve haşin olduklarını hemen belirtmeliyiz. Bu konuda herhangi bir tâviz veya müsamahaya tahammülleri yoktur. Meselâ Ebû Hamza'nın Medine hutbesinde, Emevî idarecilerinin haksız olarak zorla vergi toplamaları ve bunları kendi şahsî zevkleri uğruna harcamaları, çok sert bir dille yerilir.⁷¹

Bu yönleriyle onlar, adâletin yılmaz savunucuları olarak görünmekte iseler de, görüşlerini geniş insânî hedefleri içine alacak şekilde genişletemedikleri için sert ve kaba olmuşlardır; üstelik itidalin adâletin vazgeçilmez bir unsuru olduğunu idrak edememişlerdir.

Onlar bu anlayışlarını o kadar ters bir şekilde tatbik etmişlerdir ki, İslâm'a dâvet adı altında bu gayretlerini Müslümanlarla savaşmaya tahsis etmişlerdir. Çünkü onlara göre, yegâne Müslüman kütle kendileri idi⁷² ve gerçek imânı da kendileri temsil ettikleri için, diğer Müslümanların kendi imânlarına çağırılması, bu prensibe göre şarttı. Nitekim İbâdiyece ilk imam sayılan Abdullah b. Vehb er-Râsibî, imamete geliş konuşmasında, her ne kadar İslâm'ı kabul etmişlerse de kendi heveslerine uyarak Allah yolundan sapanlara karşı savaşacağını açıkça belirtmişti.⁷³

Dil ve elle yerine getirilen ⁷⁴ bu prensibin, daha Muhakkime Hâricileri zamanında ne kadar tuhaf ve basit Bedevî anlayış ve cehâleti ile tatbik olunduğu bilinmektedir. Onların Abdullah b. Habbab gibi bir seçkin

69 İbn Razîk, *History*, 49.

70 Bütün İbâdî imamlara bu şartla bey'at olunmuştur. Bk.: Kalhâtî, *Keşf*, 99 a-b, 181 b, 212 b; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 115 ve çeş. yer.

71 İsfahânî, *Ağâni*, XX, 104.

72 Wellhausen, *Arap Dev.*, 150, n. 2.

73 Dineverî, *Ahbâr*, 203.

74 Wellhausen, *Havâric*, 30.

sahabeyi hunharca katledişleri; fakat “peygamberinizin emânetini koruyunuz” diyerek Hıristiyanlara ve kendilerini Hâricîlerin kötülüklerinden korumak için “müşrik gibi görünen” Vâsıl b. Atâ ve arkadaşlarına arka çıkışları, hep bu ters anlayışlarının tipik örnekleridir.⁷⁵

Öyle görünüyor ki, adâletin tatbikinde, karşı görüşlere yer ve hak tanınmamıştır. Ama garip bir şekilde, Ehl-i Kitâb’a karşı müsamaha gösterilmiştir. Çünkü onlara göre Ehl-i Kitâb, Müslümanlar gibi Allah’ın gerçek vahyine mazhar olmadıklarından, onları himaye etmek, korumak gerektir. Bununla birlikte daha sonraki devirlerde, belki de de Ehl-i Sünnet’in etkisiyle olsa gerek, Ehl-i Kitâb’a karşı daha az müsamahalı davranılmıştır. İlk devirlerde Ehl-i Kitâb’ın faaliyetlerine müdahale edilmezken, bir İbâdî fıkıh kitabı olan Kitâbu’l-Ahkâm’da bu konuya dair şu fikirlerin ileri sürüldüğünü E. A. Salem’den naklen söyleyelim ⁷⁶ “İmam, cizye ödeseler bile, Ehl-i Kitâb’ın kendi dinlerini açıktan açığa izah ve yaymalarına engel olmalıdır. Biz onların kiliselerinde ibâdet etmelerine müsaade ediyoruz; fakat yeni kiliselerin yapımına veya yıkılmış olanlarının yeniden yapılmasına göz yumamayız. Onların içki tüketimlerine veya Kitâb’larını açıkça yayma ve okumalarına da izin verilmemiştir ”

Bu arada İbâdiye’nin, Hâricî olmayan Müslümanlara, yani muhaliflerine karşı diğer Hâricî fırkalarına göre çok daha müsamahalı olduklarını hatırlatalım. Meselâ Ezârîka, muhaliflerinin müşrik olduklarını, dolayısıyla kendilerinden olmayan bütün Müslümanların kim olduklarına bakmaksızın kadın ve çocukları da dahil hepsinin öldürülmelerini yani isti’raz’ın ve onların kanları ile birlikte herşeylerinin kendilerine mübah kılındığını iddia ederken⁷⁷ İbâdiye bu görüşe karşı çıkmıştır.

Birinci Bölüm’de gördüğümüz gibi, Abdullah b. İbâd, Nâfi b. el-Ezrak’ın bu konudaki mektubu üzerine muhaliflerinin müşrik olduklarını; onların sadece nimeti inkâr ettiklerini, yani kuffâr-ı niâm olduklarını, çünkü Allah’ın Kitâb’ına sarıldıklarını ve Hz. Peygamber’i kabul ettiklerini ileri sürmüştü.⁷⁸

Buna göre İbâdiye’ye muhalif olan Ehl-i Kible, müşrik değildir. Allah onların yalnızca kanlarını helâl kılmış olduğu için, müşrik muamelesi yapılamaz. Nitekim “Müslümanlar Osman b. Affan’ı öldürünce, kandan başka bir şeyi helâl kılmadılar.”⁷⁹

75 İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 196; Muberrred, *Kâmil*, 891, 946; *Kitab fi’l-Fırak*, 69 b.

76 *The Political*, 67.

77 Muberrred, *Kâmil*, 1031 vd; Eş’arî, *Makâlât*, 86 vd; Kalhâtî, *Keşf*, 198 a; *Kitab fi’l-Fırak*, 53 a.

78 Muberrred, *Kâmil*, 1040; İbn Abd Rabbîhi, *İkd*, IV, 222 vd; Eş’arî, *Makâlât*, 104; Kalhâtî, *Keşf*, 198 a vd.

79 Kalhâtî, *Keşf*, 199 a.

Bu sebepten isti'râz olamayacağı gibi, bu kimselerle savaş yapıldığında, ele geçirilen silah ve atlar gibi ganimetlerin dışındaki, kadınlar ve çocukları ile malları haramdır.⁸⁰ Zaten kendi dinlerine yani görüşlerine dâvet edinceye kadar, muhaliflerinin kanları da haramdır.⁸¹ Muhaliflerin kadınları ile evlenmek ve mîrasları helâldir.⁸²

Diğer taraftan Ezârîka, muhaliflerinin çocuklarının katlini mübah görürken⁸³, İbâdiye Müslüman olan muhaliflerinin çocuklarının öldürülmesine cevaz vermez.⁸⁴ Fakat onlar da müşriklerle, münafıkların çocuklarının dünya ve âhiretteki durumları hakkında iki şekilde ihtilâf etmişler ve bir kısmı onlar hakkında babalarının hükümlerine kıyasla hüküm verileceğini söylerken, diğer bir kısmı da onların ne olacağını Allah bilir, deyip hiçbir fikir ileri sürmezler. Bununla birlikte intikam almak kasdiyle azâb etmek de câizdir.⁸⁵

Ayrıca muhaliflerin şahitlik etmeleri de kabil ve câizdir.⁸⁶

c) Cihad:

Cihad, Allah yolunda müşriklere karşı savaşmak demektir. Kur'an-ı Kerim'in bu konudaki Hz. Peygamber'e hitabı şudur: "Ey Peygamber! Kâfirler ve münafıklarla savaş; onlara karşı çetin ol."⁸⁷ "Sen, kâfirlere uyma; onlara karşı olanca gücünle savaş."⁸⁸

Aynı konuda genel olarak imân edenlere hitab da şöyledir: "İnanıp, hicret eden, Allah yolunda savaşanlar ve muhâcirleri barındırıp onlara yardım edenler, işte onlar gerçekten inanmış olanlardır"⁸⁹ "Ama Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette yollarımıza erİştireceğiz..."⁹⁰; "...Allah yolunda canlarınızla, mallarınızla cihad ederseniz; bilerseniz, bu sizin için en iyi yoldur."⁹¹

80 Eş'arî, *Makâlât*, 104; Bağdâdî, *Fark*, 103; Şehristânî, *Milel*, I, 134; Kalhâtî, *Keşf*, 199 a; *Kıtab fi'l-Fırak*, 57 b.

81 Eş'arî, *Makâlât*, 105.

82 Muberrred, *Kâmil*, 1040; İbn Abd Rabbihi, *İkd*, IV, 222; Âmidî, *Ebkâr*, 252 b; *Kıtab fi'l-Fırak*, 67 b.

83 Muberrred, *Kâmil*, 1036; Curcânî, *Şerhu Mevâkıf*, 629.

84 Sâlimî, *Tuhfe*, 82.

85 Kalhâtî, *Keşf*, 136 a- 138 b.

86 Eş'arî, *Makâlât*, 105; Bağdâdî, *Fark*, 103; Şehristânî, I, 134.

87 Tevbe: IX, 73; Tahrîm: LXVI, 9.

88 Furkân: XXV, 52.

89 Enfâl: VIII, 74.

90 Ankebût: XXIX, 69.

91 Saf: LXI, 11.

İşte İbâdiye, Muhakkime Hâricileri ile birlikte, eğer başka şekilde mümkün değilse, kötülüğün kökünü kazımak ve adâleti teminat altına almak için dinin şiddet tarafı olarak gördükleri cihada baş vurmanın zarûrî olduğu kanaatindedir.⁹²

Onlar, yegâne Müslüman topluluğun kendileri olduklarına inandıkları için, dinî yaymak görevinin de kendilerinin aslı görevleri olduğuna inanıyorlardı. Nitekim: “Ey insanlar! Her devirde cahili gerçek imânla aydınlatmayı, bu işi bilenlere bırakmak, Allah’ın lütfundandır” diyorlardı.⁹³

Diğer taraftan cihad, ictimai-siyasî bir devlet vazifesi olmaktan çok, Allah’ın kullarına emri olduğu için, farzdır: “Savaş, -hoşunuza gitmediği halde- size farz kılındı...”⁹⁴

Onlar cihada, dinî bir vecibe olarak sarıldıkları kadar, Emevîler ve daha sonraki idarecilerin, kendilerine karşı gösterdikleri son derecede sert ve müsamahasız davranışları dolayısıyla de bağlandılar. Bu durumda onlar, kendilerini korumak için, savunmaya geçecek yerde, saldırgan bir tavır takındılar ve bunun için de cihada sarıldılar.

Onun içindir ki, gerçek bir imam, diğer Müslümanları, yani muhaliflerini kendi imânlarına, gerçek dine çağırmalı; eğer reddederlerse, onlara karşı cihad ilân etmelidir. Hem böyle davranmaya da mecburdur; çünkü cihad, İslâmiyeti tamamlayan unsurlardan biridir ve İslâm da imânın bir parçasıdır.⁹⁵ Bu durumla cihad, her Müslüman üzerine farz-ı ayn hükmündedir.

Ayrıca İbâdiye’ye göre, muhaliflerinin bulunduğu yer, imân bölgesi değil, tevhid bölgesi (*Dâru Tevhîd*) olmakla beraber, muhaliflerinin idarecilerinin bulunduğu ordugâhlar (*Measkerü’s- Sultân*), zulüm bölgesi (*Dâru Bağy = Dâru Harb*) olduğu için de cihad açılmıştır.⁹⁶

Fakat muhaliflerinin yerlerinde oturan Hâricilerin durumu ne olacaktır? Muhaliflerin arasında oturup, dinlerini sürdürmeleri mümkün müdür, yoksa onların arasından çıkıp, yani hicret edip onlara karşı cihad mı ilân edilecektir?

92 Salem, *The Political*, 82.

93 İsfahânî, *Ağânî*, XX, 98.

94 Bakara: II, 216.

95 Kalhâtî, *Keşf*, 227 a.

96 Eş’arî, *Makâlât*, 104; Şehristânî, *Milel*, I, 134; İbnul’-Murtaza, *Bahr*, 23 b; Kalhâtî, *Keşf*, 227 b.

Bu konu baştan beri Hâricîler arasında sert tartışmalara sebep olmuştur. Ezârika, kendileriyle birlikte hicret etmeyip, muhalifleri arasında oturanları (kaade) tekfîr ederken,⁹⁷ Necedât, Hâricî olmayan Müslümanlar arasında oturmanın câiz, fakat hurûc'un daha üstün efdal olduğunu,⁹⁸ Sufriye ise onlar arasında oturmanın câiz oluşunu iddia etmişlerdir.⁹⁹

İbâdiye ise hicretin, şirk bölgesinden (*Dâru's-Şirk*), îmân bölgesine (*Dâru'l-Îmân*) göçmek demek olduğunu; muhalifler de müşrik olmadıkları için hicretin söz konusu edilemeyeceğini, ayrıca Mekke'nin fethinden sonra hicretin de kalmadığını ileri sürerek, muhalifler arasında oturanları (*kaade*), tekfîr etmezler ve bu durumun câiz olduğunu söylerler.¹⁰⁰

Fakat kaade'yi tecviz etmekle beraber onlarca esas olan, "Allah, mal ve canlarıyla cihad edenleri"¹⁰¹ mertebeye özürsüz olarak yerlerinde oturanlardan daha üstün kıldığı için, Allah yolunda savaşmaktır. Hem Allah yolunda savaşmak, İslâm olmanın bir gereğidir.¹⁰²

Müşriklere veya isyancılara (Ehl-i Bağy) karşı cihad ilân edildiği zaman, belli kaidelere uyulmalıdır.

Bu kaidelerden birincisi savaş başlamadan önce, düşmanın Allah'ın emrine, yani İbâdî inanışına çağırılmasıdır. Bu dâvet meselesi, Muhakime Hâricîlerinden beri tatbik olunmuş ve savaşın meşruluğunu sağlamlaştıran ve belgelendiren bir mecburiyet olmuştur.¹⁰³

Kendi inanışlarına çağırma, doğrudan doğruya yapıldığı gibi, savaş meşrû kılmak üzere, düşmanların faaliyetlerini tahlil eden sorular sorularak bir çeşit imtihana tâbi tutulmak şeklinde de olmuştur. Meselâ Ebû Hamza, Emevilere karşı, Vâdi'l-Kurâ'da giriştiği savaşta taraftarlarına, savaşa başlamadan önce düşmanlarınızı imtihan ediniz, onların verecekleri cevapları bekleyiniz, demişti. Onlar da İbn Atıyye kumandasındaki Emevilere: "Kur'an-ı Kerim ve âmeli hakkında ne dersiniz? dediler. Onlar cevap olarak: Çuvalların içine koyarız, dediler

97 Eş'arî, *Makâlât*, 104; Bağdâdî, *Fark*, 83; Kalhâtî, *Keşf*, 53 b.

98 Şehristânî, I, 125.

99 Şehristânî, I, 137.

100 Kalhâtî, *Keşf*, 53 b, 198 b, 199 a, 228 a; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 82; İbn Abd Rabbîhi, *İkd*, I, 224. İbn Haldûn, İbâdiye'nin "kaade"ye çok bağlı olduğunu ve Sufriye'nin muhtemelen bu meseledeki İbâdî ısrarından sonra, onlardan ayrıldıklarını söyler. Bk.: *Iber*, III, 145.

101 Nisâ: IV, 95.

102 Kalhâtî, *Keşf*, 227 a.

103 Muberrred, *Kâmil*, 993-4.

Bunun üzerine: Peki yetimlerin malları hakkında ne dersiniz? diye sorunca, İbn Atıyye: Mabni yeriz” cevabını vermişti. İbâdîler, bu cevaplar üzerine, onlarla savaşa başlamanın meşru hâle geldiğine kanaat getirmişlerdi.¹⁰⁴ İbn Atıyye ve taraftarlarının verdikleri cevaplar, görüldüğü gibi, bir bakıma onlarla alay havası taşıdığı halde, İbâdîler, bunları doğru ve savaşa başlamaları için yeter delil saymışlardır.

Savaş kaidelerinin ikincisi, savaşın yalnızca gündüz yapılmasıdır. Çünkü gece dinlenmek için yaratılmıştır. Bu konuda Kur’an’ı-Kerîm şunu buyurmaktadır: “Size geceyi dinlenesiniz diye karanlık ve gündüzü de çalışmanız diye aydınlık olarak yaratan Allah’tır...”¹⁰⁵ Nitekim yine Vâdî’l-Kurâ’da İbn Atıyye kumandasındaki Emevî kuvvetleri Ebû Hamza ile olan savaşlarını, akşam olduğu halde durduramayınca, onlara Kur’anı Kerîm’in bu hükmünü hatırlatarak, teessüflerini bildirmişlerdi.¹⁰⁶

Başka bir savaş kaidesi de, savaşın gizli değil, açıkça idare edilip yürütülmesidir. Düşmanlara karşı gizlice yapılacak hücumlar, kanlarını helâl kılmaz.¹⁰⁷

Savaş sonu meselelerinin başında savaş esirleri ve ganimetler gelir. Ezârîka, harp esirlerini doğrudan doğruya öldürmekte veya kendi saflarına yeni katılmış birini imtihan için, bu esirlerden birini öldürtmek hususunda tereddüt göstermezken,¹⁰⁸ İbâdîye, bu konuda müsamahalı hareket ederek, onları memlekette kalmak veya başka bir yere gitmek hususunda serbest bırakmışlardı.¹⁰⁹

Ganimet hususunda da Ezârîka ve Necedât, düşmanlarının herşeyine elkoyarken, İbâdîye, daha önce belirttiğimiz gibi savaşta ele geçirilen silahlar ve atlar, koyunlar gibi sürülerin dışındaki şeyleri ganimet olarak almazlar.¹¹⁰ Hattâ onlar, ele geçirilen altın ve gümüş gibi ganimetleri, hakikî sâhiplerine geri verme yoluna gitmişlerdir.¹¹¹ Bu davranışlarından onların cihadı, Allah adına girilmiş bir dinî gaye olarak ele aldıklarını ve bu sebeple dünyevî bir gayeyi düşünmediklerinden savaşta kullanılan at, silâh vs. gibi şeylerin dışında bir ganimete yanaşmamış olduklarını söyleyebiliriz.

104 İbnü’l-Esir, *Kâmil*, V, 391. Aynı şekilde Kudeyd vak’asında da davette bulunmuştur. Bk.: İbn’ul-Esir, *Kâmil*, V, 390.

105 Yûnus: X, 67.

106 İbnü’l-Esir, *Kâmil*, V, 391.

107 Bağdâdî, *Fark*, 103; İsfereyîni, *Tabsîr*, 34; Neşvânü’l-Himyerî, *Hûr*, 173.

108 İsfereyîni, *Tabsîr*, 29.

109 İsfahânî, *Ağânî*, XX, 98.

110 Eş’arî, *Makâlât*, 105; Bağdâdî, *Fark*, 103; Neşvânü’l-Himyerî, *Hûr*, 173.

111 Bağdâdî, *Fark*, 103; İsfereyîni, *Tabsîr*, 34.

d) Emânetler:

İctimaî-siyaset konusundaki diğer bir mesele de emânetlerdir. Ezârika, muhaliflerin emânetlerini kendilerine helâl kılıp onları sâhiplerine geri vermezken,¹¹² İbâdiye Necedât'la birlikte Allah'ın emânetlerin sâhiplerine geri verilmesini emretmiş olmasını delil göstererek, bunların verilmesini ileri sürerler.¹¹³

e) İmânı Gizleme (Takıyye-Kitmân):

Takıyye meselesi, Hâricîler tarafından, âmel noktasından dinde mutlak reddedilmiş olmakla beraber,¹¹⁴ bir takım şartlar da ileri sürülmüştür:

Takıyye, Hâricîlerin kendi dinî inanış ve hareketlerini gizlemesi ve aralarında bulunduğu topluluktan sakınması demektir. Bu hususa Kur'an-ı Kerîm'de şöylece işaret olunmuştur: "Mü'minler, mü'minleri bırakıp kâfirleri dost edinmesinler; kim böyle yaparsa, Allah katında dostluğa yaraşır bir şey yapmış olmaz, ancak, onlardan sakınmanız hâli müstesnâdır..."¹¹⁵

Ezârika, gerçekten inanan bir kimsenin imânını açıkça tebliğ etmesinin şart olduğunu ileri sürerek, takıyyenin ne sözde ne de âmelde câiz olduğunu söyler.¹¹⁶

Sufriye de takıyyenin sözde câiz olabileceğini, fakat âmelde takıyye olamayacağını söyler.¹¹⁷

İbâdiye ise Necedât'a uyarak, eğer can korkusu söz konusu ise, takıyye söz ve âmelde câizdir, der.¹¹⁸ Nitekim İbn Battûta (779 / 1377), Uman'ın bir sahil şehri olan Kalhât'i ziyaretinde, buradaki halkın çoğunluğunun Hâricî (İbâdî) olduğunu, fakat Ehl-i Sünnet'ten bir sultanın hükmü altında buldukları için, kendi mezheplerini ortaya çıkarmadıklarını söyler.¹¹⁹

II. İTİKADİ GÖRÜŞLERİ

İbâdiye'nin itikadî görüşlerindeki temel esasları, Kur'an-ı Kerîm'in lâfzına sınımsız sarılmak ve onun ilk günlerindeki söz ve esaslarına ters

112 Muberrred, *Kâmil*, 1036.

113 Muberrred, *Kâmil*, 1034-5; Kalhâtî, *Keşf*, 227 a.

114 M. Reşid Rıza, *Menâr*, X, 97.

115 Âli İmrân: III, 28.

116 Şehristânî, *Milel*, I, 122; Curcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 629; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerh*, I, 501.

117 Şehristânî, I, 137.

118 Şehristânî, *Milel*, I, 125.

119 İbn Battûta *Rihle*, 271 (trk. trc. I, 296).

düşen bütün tefsirleri, açıklamaları reddetmektir. Bu sebepten biraz sonra görüleceği gibi, itikâdî esasları yeni istikametlerde değil, geçmişin değişmez kalıpları içinde ele aldılar. Bu sebeple itikâdî tavırları bakımından, uzun tefsir ve açıklamalara girişmeksizin İslâm'ın imân ve Allah'ın sıfatları ile ilgili meselelerine bağlanmakla yetindiler.

İtikâdî görüşlerinin temel taşını, son derecede geniş bir şekilde ele alınan imân teşkil eder. Meselâ Cibrîl hadisine göre¹²⁰ ayrı şekillerde tasnif edilen imân ve islâm, imânın bir bölümü kılınmış olduğu için, namaz, oruç, hac, zekât gibi dinin tatbikatı ile ilgili hususlarda fıkıh konusuna giren esaslar, hep imân esasları içinde mütealea olunmuştur.

Bu konuda sözü fazla uzatmadan İbâdiyye'ye göre imânın sınırlarını incelemeye başlayalım.

1- İmân:

İbâdiyye'ye göre imân: "İkrar, âmel, niyet, Sünnet'e uymak, imân da hiçbir kimse için illet tanımamak, hevâya meyletmemek ve takvâ yoluna uymaktır. İmân, Allah'a, meleklerine, Kitab'larına, peygamberlerine, cennetine, cehennemine, va'dine ve va'dine, ölümden sonra dirilmeye, hesâba ve âhret gününe inanmak; peygamberlerin Rablerinden getirdiklerini, Kur'an'ın Allah'ın kelâmı, vahyi ve indirmesi olduğunu ve onu elçisi Muhammed (SA)'e indirdiğini kabul etmek; Allah'ın sevâbının olduğunu ve bunun başka sevâba, ikâbının olduğunu ve bunun da başka cezâya benzemediğini tasdik etmektir. Ayrıca imân, kadere, hayrına ve şerrine; Allah'ın muhakkak herşeyin yaratıcısı olduğuna, O'ndan başka yaratıcı bulunmadığına, O'nun va'dinden dönmeyip vâdini de iptal edip kaldırmayacağına, söylediklerinin doğru olduğuna ve Muhammed b. A bdillah'ın Allah'ın katından getirdiği şeylerin tamamının apaçık doğruluğuna inanmak, onda aslâ şek ve şüpheyeye düşmemektir."¹²¹

Diğer taraftan onlara göre İslâm" imândandır, imân da islâm"dandır."¹²²

Buna göre imân ve islâm'ın, İbâdiyyece eş anlamda kullanıldığını ve ayrılmaz bir bütün olarak görüldüğünü tesbit etmiş oluruz.

Bu sebepten imân esaslarının açıklamasına geçmeden önce, imân ve islâm arasındaki münasebetin ortaya konmasında fayda görüyoruz.

120 Buhârî, *Sahîh*, I, 18.

121 Kalhâtî, *Keşf*, 225 a-226 a; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 84-5.

122 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 84.

Kelime anlamıyla imân, kalbe emniyet, huzur ve sükûn vermek, doğrulamak, kabûl etmek anlamlarına gelir.¹²³

İslâm ise, bir şeyi hâlis kılmak, karıştırmamak, itaat ve boyun eğmek demektir.¹²⁴

Bunlara göre imân, yalnız kalp ve irâde ile ilgili olduğundan manevîdir. Bu sebeptendir ki, gerçek imân sâhibi olanı bilmek mümkün değildir. Ama islâm, itâat şeklinde ruhî olmakla beraber, islâmın esasını teşkil eden âmellerin yerine getirilmesi bedenî hareketlere dayandığı için, bu hareketleri yerine getiren Müslüman sayılır. Fakat islâmın birinci şartı Kelime-i Şehâdet, yani Allah'ın Bir'liğini ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul ile inanmak olduğu için, gerçek bir Müslüman olabilmek de islâma kalben inanma ve emirlerini yerine getirmekle mümkün olur.

Bunun içindir ki Kur'an'a göre islâm, imân'dan daha şümüllü, daha geniş bir mahiyet arzeder. Onun bu konudaki hükmü şudur: "Bedeviler "İnandık" dediler, de ki: "İnanmadınız ama islâm olduk deyin; imân henüz gönüllerinize yerleşmedi'..."¹²⁵

Bu bakımdan imân ve islâm, tek bir şey gibi¹²⁶ olmakla beraber, âmellerin ihmal edilmesinden dolayı imândan çıkılmaz. Gazzâlî (505 / 1111) imânın esasını, Allah'a, meleklerine ve âhiret gününe inanmak olarak tasnif edip, Müslüman olmak için Şehâdet kelimesini tasdik ve ikrar etmenin yeteceğini söyler. ¹²⁷ Buna göre islâm, imânın bir parçası olmadığından, islâm esaslarından birinin ihmali halinde imândan çıkılması söz konusu olamaz.

Oysa İbâdiye, islâm ve imânı bir ve ayrılmaz bir bütün kabul ettikleri için, islâmın esaslarından ayrılan birinin kâfir olacağını iddia ederler.¹²⁸

Böylece yukarıda görüldüğü gibi imân, ikrar ve âmel demek olduğundan,¹²⁹ bütün âmellerin mutlaka yerine getirilmesini emretmektedir. Allah'ın farzlarından birinin eksikliği hâlinde, imân mevcut ol-

123 İbn Manzûr, *Lisân*, XIII, 21.

124 İbn Manzûr, *Lisân*, XII, 293.

125 Hucurât: XLIX, 14.

126 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtû'l-Kulûb*, III, 191.

127 *Faysalu't- Tefrika*, 56.

128 İsfahânî, *Ağânî*, XX, 104-5; Seksekî, *Burhân*, 119 b-120 a; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 84. Bu konunun tartışması için bk.: İbn Teymiye, *Kütübü'l-İmân*, 96, vd.

129 Bârûnî, *Muhtasar*, 71.

maz.¹³⁰ Bununla birlikte onların bu konudaki ısrarları, çok az da olsa “îmânı olmayanın müslümanlığı, müslümanlığı olmayanın da imânı yoktur” ve “âmele göre imân, cesede göre kalp gibidir” şeklindeki Sünnî görüşe tesir etmiştir, denilebilir.¹³¹

Fakat Ehl-i Sünnet yazarlarına göre de İbâdiye'nin bir kolu olan Ebû Hafs b. Ebî'l-Mukdâm'a uyan Hafsiye, şirk ile imân arasında yalnızca “Allah'ın Bir'liğini tanıma veya tanımama (*Ma'rifetu'llah*) farkı vardır; kim Allah'ı bilir de, peygamberi veya cenneti ya da cehenne mi inkâr eder yahut da öldürme, zina vs. gibi büyük günahları işlerse, müşrik değil, kâfir olur; ama Allah'ı tanımayı inkâr ederse, o kimse müşriktir, derler.”¹³²

İbâdiye'nin cemiyet içinde nifak çıkaran bir kimsenin durumu hakkında da üç görüş ileri sürdüklerini belirtelim. Onlardan bir kısmı, Kur'an-ı Kerim'in: “Doğrusu münafıklar Allah'ı aldatmağa çalışırlar, oysa O, onlara aldatmanın ne olduğunu gösterecektir. Onlar namaza tembel tembel kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, ne onlarla ne de bunlarla, ikisi arasında bocalıyarak Allah'ı pek az anarlar. Allah'ın saptıracağı kimseye yol bulamayacağım.”¹³³ âyetini delil getirerek nifak çıkaran kimseye müşrik denemeyeceğini ileri sürerler. Ki bu görüş İbâdiye'nin savunduğu ana görüş olmuştur.

Bir kısmı da nifak ismini ne mevkiinden ayırırız ve ne de Allah'ın “münafıklar” dediklerinin dışındakiler için kullanırız, derler.

Üçüncü kısım ise, Resulullah zamanındaki münafıklar muvahhidler oldukları ve büyük günah işledikleri halde şirk hududuna girmedikleri için müşrik değildiler, derler.¹³⁴

Genel olarak Hâricîlerin imân, islâm ve nifak hakkındaki genel görüş ve kanaatlerinin dışına çıkan bir görüş de, Beyhesiye tarafından ileri sürülmüştür. Onlara göre imân, hak ve bâtıl her şeyi bilmek, ikrar ve âmel olmaksızın yalnızca kalben bilmek, demektir.¹³⁵ Yine imân, Allah'ı tanımak ve Resulünün getirdiklerini ikrar etmek demektir. Doğru mu, yoksa yanlış mı hareket ettiğini bilmeyen biri, kendisinin kat'i

130 Sâlimî, *Tuhfe*, I, 84.

131 Ebû Tâlib el-Mekki, *Kâtu'l-Kulûb*, III, 191-2.

132 Eş'arî, *Makâlât*, 102; *Kûtab fi'l-Fırak*, 58 a; Curcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 630; Neşvânî'l-Himyerî, *Hûr*, 175.

133 Nisâ: IV, 142-143.

134 Eş'arî, *Makâlât*, 105; Bağdâdî, *Fark*, 106; Neşvânî'l-Himyerî, *Hûr*, 173-4.

135 Şehristânî, *Milel*, I, 126.

olarak doğru yolu takib ettiğini bilmedikçe bir kâfir olur.¹³⁶ Allah'ın bildirdiği şeylerin câhili olmak, mazeret değildir; bilmeyen müşriktir.¹³⁷

İbâdiye'nin îmân-islâm anlayışını genel çizgileriyle böylece belirttikten sonra, esaslarını incelemeye geçebiliriz. Ancak İbâdiye'nin elimizde bulunan kitaplarını, bu konu ile ilgili olarak incelediğimizde onların, îmân esaslarını ayrıca açıklamayıp çeşitli fırkalardan söz ederken kendi görüşlerini ileri sürdüklerini, bir takım meselelerden de hiç söz etmediklerini görürüz. Bu sebepten îmân esasları hakkındaki görüşleri incelenirken, onların farklı görüşler olarak ileri sürdükleri meseleler üzerinde durulacak, esasların teferruatı ve tamamını ortaya koyma yoluna gidilmeyecektir.

a) Allah'a îmân:

İmân esaslarının ilki, Allah'a îmândır. İbâdiye, diğer Hâricî fırkaları, Mutezile, Murcie, Şîa, Haşviye, ve bütün İslâm mezhepleri ile birlikte âlemin Allah tarafından yaratıldığı ve O'nun vahdâniyeti konusunda müttefik olmakla beraber¹³⁸ Allah'ın sıfatları meselesinde bir takım farklı görüşler ileri sürerler.

Bir kere İbâdiye, Allah'ın sıfatları konusunda teşbîh'e karşıdırlar. Onlar, Allah'ı kendi yaratıklarının sıfatları ile vasıflandıran kimse Allah'ı tanımamakta ve hatâya düşmektedir, derler.¹³⁹ Meselâ onlar "Rahmân arşa kurulmuştur"¹⁴⁰ âyetini şöyle anlamışlardır: O, hüküm, saltanat ve yapma kudretine sâhiptir ve aynı zamanda her yerededir; bu onun kudretini gösterir.¹⁴¹ Ayrıca Allah'ın tahtı, gözle görülebilecek sütunlar tarafından tutulmaz.¹⁴²

İbâdiye Allah'ın *Ganiy*, *Kadir*, *Âlim*, *Habîr*, *Azîz*, *Hakîm*, *Alî*, *Velî*, *Cebbâr*, *Mutekebbir* ve benzeri sıfatlarla muttasıf olduğunu, fakat bunların bildiğimiz kudret, azamet, yücelik, hikmet, kuvvet, kudret, cebbarlık ve kibirle ilgisi olmadığını kabul ederler.¹⁴³

136 Curcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 629.

137 Neşvânî'l-Himyerî, *Hûr*, 176. Fahreddin Râzî (*İtikâdât*, 47) ise, böyle olana kâfir dediklerini nakleder, ki bu daha doğru bir rivayet olarak görünüyor.

138 Neşvânî'l-Himyerî, *Hûr*, 147.

139 Vargelânî, *Delil*, I, 39 vd; Kalhâtî, *Keşf*, 158 b, 159 a.

140 Tâ-Hâ: XX, 5.

141 Eş'arî, *İbâne*, 36; Salem, *The Political*, 43'de İbn Sağîr'den naklen.

142 Salem, *The Political*, 43'de İbn Sağîr'den naklen.

143 Vargelânî, *Delil*, I, 43 vd; Kalhâtî, *Keşf*, 226 a.

Buna göre Allah, malî ile *Ganiy*, kudreti ile *Kadir*, ilmi ile *Âlim*, görmesi ile *Basîr*, kulağı ile *Semî'* değil, bizâtihi *Âlim*, bizâtihi *Kadir*. ...'dir.¹⁴⁴ Bu konuda Mutezile'nin, onlarla aynı görüşte olduğunu görürüz.¹⁴⁵

Demek ki İbâdiye, Allah'ın sıfat ve isimlerini kabul etmekte ve fakat O'na verilen sıfatlar dolayısıyla bu vasıfları taşımadığını söylemek suretiyle, Allah'ın yegâne sıfatının Kıdem olduğu görüşünü benimsemektedirler. Böylece Mutezile gibi Tevhîd prensibine bağlanarak, diğer sıfatların Allah'ın zât'ına ait olduğunu söylemektedirler.

b) Melekler ve Kitab'lara İmân:

İbâdiye'nin meleklerle ve kitaplara imân konusunda diğer mezheplere göre farklı görüşler ileri sürdüklerine rastlamadık. Ancak onların kitaplara imân bölümünde Kur'an-ı Kerîm hakkındaki görüşlerini belirtmemiz gerektir.

Onlara göre Kur'an, Ehl-i Sünnet'in söylediğinin aksine, mahlûk'tur, yaratılmıştır.¹⁴⁶ Kur'an-ı Kerîm'in yaratılmış oluşu hakkında İbâdiye'ye, Mutezile, Zeydiye'nin çoğunluğu ve Murcie de uyar.¹⁴⁷

Onların bu konudaki başlıca çıkış noktaları, Allah'ı şirkten tenzih etmek, tevhîd inancını korumak olmaktadır. Şöyle ki, eğer Kur'an kadîm ve yaratılmamış ise, Allah da kadîm olduğu için, aynı şekilde iki kadîm bulunacak ve bir iştirak söz konusu olacaktır.¹⁴⁸ Oysa Allah'ın dışında hiçbir şey kadîm değildir. Onun için de Allah'ın kelâmı olan Kur'an-ı Kerîm, kadîm olamaz Dolayısıyla Kur'an-ı Kerîm'in yaratılmış olması gerekmektedir.

Diğer taraftan Kur'an-ı Kerîm, harf ve sesten meydana gelmiştir. Bu ise ya cisimdir, ya da araz. Cisim ve arazın kadîm olmadığı da açıktır.¹⁴⁹

Bu konuda Eş'ariye ise, Allah'ın kelâmı hâdis olamaz. Eğer böyle olsaydı, kelâmın ya Allah'ın zâtında ya zâtının dışında ya da kendi kendine kâim olması gerekirdi. Bunların hepsi de olamaz ve dolayısıyla Allah'ın kelâmı sonrada olmuş, hâdis değildir, der.¹⁵⁰

144 Eş'arî, *Makâlât*, 164; Kalhâtî, *Keşf*, 148 b, 165 a, vd; Bârûnî, *Muhtasar*, 71.

145 Eş'arî, *Makâlât*, 164; *İbâne*, 44, vd.

146 Eş'arî, *İbâne*, 19; Vargelânî, *Delil*, I, 50 vd, 68 vd; Bârûnî, *Muhtasar*, 71.

147 Eş'arî, *Makâlât*, 583.

148 Vargelânî, *Delil*, I, 70 vd.

149 Vargelânî, *Delil*, I, 68 vd.

150 Eş'arî, *Luma*, 15 vd; *İbâne*, 19 vd; *Makâlât*, 582 vd; *Vargelânî*, I, 68.

Kur'an-ı Kerim'in yaratılması konusunda İbâdiye arasında, gerçekten çok gariptir, birbirine zıt iki görüşle karşılaşırız. Bunlardan ilki, yukarıya aldığımız ilk Hâricîlerin geleneğine uygun olan ve bir Mağribli İbâdî yazar Vargelânî (570 / 1174)'nin Kur'an 'ın yaratılmış olduğuna dair görüşüdür. Diğeri de yaklaşık olarak X / XVI. yüzyıl Umanlı İbâdî yazarı Kalhatî'nin görüşüdür. Ona göre Kur'an, Allah'ın kelâmıdır ve Allah'ın Zâtî sıfatlarındandır, yaratılmamıştır ve Ehl-i İstikâmet'in selefi (önceki İbâdîler), Kur'an'ın yaratılmamış oluşunda icmâ'da bulunmuşlardır.¹⁵¹

Kalhatî'nin Mutezile'nin Neccâriye kolunu anlatırken ileri sürdüğü bu görüşün, kendisi bir İbâdî olmakla beraber İbâdiye'ye nisbeti, bize oldukça güç görünmektedir. Çünkü bu, herşeyden önce Hâricî geleneğine zıt bir fikir olmaktadır. Diğer taraftan şu anda İbâdî itikâdî üzerine kaleme alınmış başka eserlerden mahrum bulunuşumuz, bizi Kalhâtî tarafından ileri sürülen bu fikrin kaynağı ve doğruluğu hakkında kesin bir karara gitmekten alakoymaktadır. Bununla birlikte şimdilik, oldukça geç bir döneme ait olan bu eserdeki fikrin, Uman'daki İbâdiye'nin o devirde Ehl-i Sünnet'in tesiriyle böyle bir yola gitmiş olabileceği ihtimali kadar, bizzat bu yazarın böyle bir kanaate sâhip olmasının da mümkün olduğunu ifade etmekle yetinmek istiyoruz.

c) Peygamberlere İmân:

İbâdiye, diğer Hâricî fırkaları ve İslâm mezheplerine uygun olarak peygamberlere inanır ve Muhammed (SA)'in Allah'ın elçisi ve son peygamberi olduğunu kabul eder.¹⁵²

Fakat İbâdiye'nin bir kolu olduğu Ehl-i Sünnet yazarlarınca iddia edilen Yezîdiye, Hz. Muhammed'in son peygamber olmadığını ileri sürerek şöyle der: "Allah, gelecekte Acem'den bir resul gönderecek ve ona gökten orada yazılı ve hepsi bir defada indirilecek bir Kitap indirecektir. O zaman Muhammed'in şeriatı terkedilip bu şeriate uyulacaktır. Bu gelecek peygamberin ümmeti Sâbie olacaktır. Ancak bu ümmet, halen var olan ve Allah'ın Kur'an'da sözünü ettiği Sabiîn değildir, bunlar henüz gelmemiştir."¹⁵³

Daha önce de söylediğimiz gibi İbâdî kaynaklarında rastlanmayan Yezîdiye'nin, İbâdiye ile, hele bu görüşlerden sonra bir ilgisi bulun-

151 Kalhâtî, *Keşf*, 156 a-b.

152 Kalhâtî, *Keşf*, 226 a, b.

153 Eşarî, *Makâlât*, 103-4; Bağdâdî, *Fark*, 279, *Usûl*, 162; Şehristânî, *Milel*, I, 136; *Kitab fi'l-Fırak*, 58 b.

bileceğini zannetmiyoruz. Çünkü Yezîdiye'nin bu görüşü ile birlikte "Kitab ehlinden olup da dinine girmeksizin Hz. Muhammed'in nübüvvetini kabul eden ve fakat şeriatini tanımayan kimseler mü'min ve dolayısıyla dostturlar"¹⁵⁴ demesini, İbâdiye'nin ileri sürdüğü görüşler karşısında, İbâdî fikirleri olarak kabul edebilmek mümkün değildir. Başlangıçta Basra'da bir Hâricî olarak görünmüş olmasına rağmen Yezîd b. Uneyse'nin fikirleri itibarıyla bir İbâdî olmadığı böylece anlaşılmaktadır. Durum bu merkezde iken Yezîdiye'yi İbâdiye'nin bir kolu saymakla Ehl-i Sünnet yazarları pek isabetli bir tesbitte bulunmuş olmamaktadırlar.

Peygamberlere imân konusunda İbâdiye'nin Ehl-i Sünnet'e göre farklı görüşü Peygamberlerin Şefaati konusundadır.

Ehl-i Sünnet inanışına göre peygamberler, Kıyâmet gününde, kendi iktidarlarıncı, ümmetlerine şefaate edeceklerdir. Özellikle Hz. Muhammed'in ister büyük günah işlemiş olsun, ister günahsız hâlis bir mü'min olsun şefaatinin genel olduğu, Ehl-i Sünnet tarafından kabul edilmektedir.¹⁵⁵

Fakat İbâdiye, Mutezile ile birlikte günahkâr kimse için herhangi bir şefaatin söz konusu olamayacağını, aksi halde bunun Allah'ın va'd ve va'idini bozacağını, iddia ederler.¹⁵⁶

Allah'ın iyi işler işleyenî âhirette mükâfatlandırması (va'd), kötü işler yapmış olanları da cezâlandırması (va'id), adaletin tabii sonucudur. Öte yandan va'd ve va'idin esası, tekliftir, sorumluluktur. Mademki teklif, insanadır ve insan da teklifi kabul etmiştir; ¹⁵⁷ o halde insanın itâat veya isyanının karşılığını mutlaka görmesi lâzımdır.

Hem Allah: "Kimsenin kimseden faydalanamayacağı, şefaate kabul edilmeyecek, fidye alınmayacak ve yardım görülmeyecek günden korunun"¹⁵⁸; "Onları, yaklaşan gün ile, yüreklerin ağzına geleceği, tasadan yutkunacakları kıyamet günü ile uyar. Zâlimlerin ne dostu ne de dinlenecek şefaateçisi olur"¹⁵⁹ buyurduğu gibi, "Allah'a döneceğiniz ve sonra haksızlığa uğramadan herkesin kazancının kendisine verileceği

154 Eşarî, *Makâlât*, 104; Bağdadî, *Fark*, 280.

155 Eşarî, *İbâne*, 75; *Makâlât*, 474; Bağdadî, *Usûl*, 244-5; İbn Hazm, *Fasl*, IV, 63 vd.

156 Kalhâtî, *Keşf*, 164 a; Bârûnî, *Muhtasar*, 72.

157 Vargelânî, *Delil*, I, 55. Ayrıca Kur'an bu konuda şöyle buyurur: "Doğrusu Biz, sorumluluğu göklere, yere, dağlara sunmuşuzdur da onlar bunu yüklenmekten çekinmişler ve ondan korkup titremişlerdir. Pek zâlim ve çok câhil olan insan ise, onu yüklenmiştir." (Ahzâb: XXXIII, 72).

159 Mu'min: XL, 18.

günden korkunuz.”¹⁶⁰; “Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler; kazandığı iyilik lehine, ettiği kötülük de aleyhinedir...”¹⁶¹; “... Herkes kazancına bağlıdır”¹⁶² ve “Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür”¹⁶³ buyurmaktadır.

Bu sebepten eğer bir kimse günah işlemişse cezalandırılacaktır.¹⁶⁴ İlâhî adâlet bunu gerektirmektedir. Aksi halde şefâat, mutlak adâlet, va'd ve vaîd esaslarına aykırı düşecek ve bunları kaldıracaktır.

d) Kadere İmân:

İbâdiye genel olarak hayır ve şerri ile kadere inanır ve “Allah herşeyin yaratıcısıdır, O’ndan başka yaratıcı yoktur”¹⁶⁵ diyerek, bu konuda Ehl-i Sünnet’e yaklaşık bir yol tutarlar.

Onlara göre Allah’ın dilemesi (*meşiyet*) ve irâdesi olmaksızın, hiçbir şey olmaz.¹⁶⁶ Bu sebepten hayrı da şerri de yaratan Allah’tır. Dolayısıyla kulların fiilleri de her bakımdan Allah’ın yaratığıdır. Yani kulun fiilinin yaratıcısı Allah’tır.¹⁶⁷

Böylece onlar kul fiilinin yaratıcısıdır, diyen Mutezile’den ayrılmış ve Ehl-i Sünnet anlayışına yaklaşmış oluyorklar.¹⁶⁸ İbâdiye’nin Ebû’l-Hâris el-İbâdî’ye bağlı olan Hârisiye kolu ise, tamamen Kaderiye ve Mutezile ile uyuşarak, kulların fiillerinin yaratıcısının Allah olmayıp, bizat kul olduğunu iddia eder.¹⁶⁹

Mademki kulların fiillerini Allah yaratmaktadır ve yukarıda va’d ve vaîd meselesinde herkesin işlerine göre cezalandırılacakları veya mükâfatlandırılacakları belirtildiğine göre, insanın hürriyeti ve fiillerinin karşılığı nasıl değerlendirilecektir?

Bu konuda İbâdiye, Eş’ariye’ye yaklaşarak, insanın Allah’ın yarattığı fiillerin kâsib’i olduğunu ileri sürerler. Onlara göre insanda, yaratılan fiilleri yapabilecek (kesbedebilecek) bir güç (istitâat) vardır.

160 Bakara: II, 281.

161 Bakara: II, 281.

162 Tûr: LII, 21.

163 Zilzâl: XCIX, 7-8.

164 Vargelâni, *Delil*, I, 59; İbn Teymiye, *İmân*, 142-3.

165 Kalhâtî, *Keşf*, 226 a.

166 Kalhâtî, *Keşf*, 141 b, vd.

167 Curcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 630; *Kitab fi’l-Fırak*, 57 b-58 a.

168 Eşarî, *Luma*, 37 vd., *İbâne*, 39 vd; Bağdâdî, *Usûl*, 134-5; Vargelâni, *Delil*, I, 29; Kalhâtî, 144 a.

169 Eşarî, *Makâlât*, 104; Şehristânî, *Milel*, I, 136; *Kitab fi’l-Fırak*, 58 b.

Ancak bu istitâat, fiilin kesb'inde mecâzî değil, kul için gerçektir.¹⁷⁰ Aynı zamanda yapabilme gücü (istitâat), fiil için fiil ile beraber olur. Şöyle ki istitâat, fiil ile beraberdir ve fiilin varlığı ile birlikte meydana gelir. Bu, fiille beraber meydana gelen istitâatın iki şekli vardır. Biri nî'mettir, diğeri de musîbettir. Bunlardan nî'met, tâatı, musibet de günahı (ma'siyet) ortaya koyar. Kul da kendi iradesi istikametinde bu istitâatını kullanarak iyi veya kötü fiili kesbeder.¹⁷¹

Görülüyor ki İbâdiye bu konuda, Ehl-i Sünnet'le hemen hemen aynı paraleldedir.¹⁷² Ancak İbâdiye'nin bu inancı hakkında Ehl-i Sünnet kitaplarında birbirine göre oldukça farklı bilgilere rastlanmaktadır.

Kitâb fi'l-Fırak'da (v. 57 b-58 a), onların kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı ve kulun bunu gerçekten iktisab ettiğine inandıkları belirtilirken, biraz sonra "Mutezile'den Ebû'l-Huzeyl el-Allaf'a meylederek istitâat bir arazdır ve fiilden öncedir; fiil onun sebebi ile meydana gelir" dedikleri söylenmekte ve (v. 58 b)'de ise Hârisiye'nin, onlar böyle söylediği için İbâdiye'den ayrıldığı belirtilmektedir.

Şchristânî (548/1153) de bu konuda, aynen bu fikirleri tekrar etmektedir.¹⁷³

Eş'arî (324/936)¹⁷⁴ ve Bağdâdî (429/1037)¹⁷⁵ ise bu konuda yukarıya aldığımız İbâdiye'nin fikirleriyle aynı paralelde olarak, İbâdiye'ye muhalefete istitâat'ın fiilden önce olduğunu iddia edenin Hârisiye olduğunu, dolayısıyla İbâdiye'nin istitâat'ın fiilden önce olmayıp, fiille beraber olduğu şeklindeki görüşlerini belirtmiş olurlar.

Böylece İbâdiye'nin imân esasları hakkındaki görüşlerini belirtmiş bulunuyoruz. Şimdi de şefâat, va'd ve vaîd görüşleriyle ilgili olmakla birlikte, İslâm düşünce tarihinde ayrıca ele alınmış ve hattâ Hâricîlerin bayrağı durumuna sokulmuş olan iki meseleden, baştaki sıralamanın devamı olmak üzere, söz edeceğiz: Allah'ın Görülmesi (*Ru'yetullah*) ve Büyük Günah İşleyeninin Durumu (*Murtekibu'l-Kebîre*).

2- Allah'ın Görülmesi Konusu (Ru'yetullah):

İbâdiye, Havâric, Mutezile'nin hepsi, Murcie ve Zeydiye ile birlikte,¹⁷⁶ Allah'ın dünyada ve âhirette görülmeyeceğini iddia etmişlerdir.¹⁷⁷

170 *Kitâb fi'l-Fırak*, 58 a.

171 Câhız, *Hayâvan*, III, 9; Kalhâtî, *Keşf*, 142 a.

172 Eş'arî, *Lumâ*, 54 vd; İbâne, 57 vd; Bağdâdî, *Usûl*, 133 vd.

173 *Milel*, I, 134, 136.

174 *Makâlât*, 104.

175 *Fark*, 105.

Bu konuda onların Ehl-i Sünnet'in karşısında oldukları açıktır. Ehl-i Sünnet Allah, dünyada değil ama âhirette görülecektir, diyerek aşağıdaki âyeti görüşlerine delil olarak ileri sürerler:

“O gün bir takım yüzler Rablerine bakıp parlayacaktır”.¹⁷⁶ Bu âyetteki yüzün bakması, yüzdeki gözün görmesi anlamındadır.¹⁷⁷

Buna karşılık İbâdiye'nin, Mutezile ile iştirak halinde olduğu görüşü ve delilleri şudur. Onlara göre Allah, müteşâbih olmayan muhkem âyetinde şöyle buyurmuştur:

“Gözler O'nu görmez, O, bütün gözleri görür. O Lâtif'tir, haberdârdır.”¹⁸⁰

İbâdiye bu âyetten başka Ehl-i Sünnet'in delil olarak kullandığı **“O gün bir takım yüzler taptazedir, Rablerini görecektir”** âyetini ele alarak buradaki görme-bakma kelimesinin (nâzıra), “bekleme, ümîd etme, Allah'ın hayır ve ihsânını gözetleme” demek olduğunu beyanla, nitekim Allah: **“Bunlar da ancak, bir an gecikmesi olmayan tek bir çığlık beklemektedirler”**¹⁸¹ ve **“Kıyâmet gününün kendilerine ansızın gelmesini mi bekliyorlar? Onlar, farkına da varmazlar”**¹⁸² buyurmaktadır ve bu âyetlerde hep aynı kelimeyi (*nazara*), kullanmıştır demektedirler.¹⁸³

Ayrıca görüşlerini, Allah'ın cisimlere benzemediğini, oysa gözle görünen şeyin, sonradan olan (hâdis) eşyaya benzeyeceğinden Allah'ın görülmesinin bu sebepten imkânsız (mustahîl) olduğunu; yine görülecek şeyin bir yer ve yönde bulunması gerektiğini, Allah'ın ise bunlardan münezzehtir olduğunu, çeşitli delillerle açıklayarak kuvvetlendirirler.¹⁸⁴

Sonuç olarak İbâdiye'ye göre, Allah'ın görülmesi, Ehl-i Sünnet'in görüşünün tam tersine ne dünyada ne de âhirette olacaktır.

3 Büyük Günah İşleyen Durumu (Murtekibu'l-Kebire):

İbâdiye “Allah Rabbimiz, Muhammed nebimiz, Kur'an imamımız, Sünnet yolumuz, Allah'ın Evi kiblemiz, imandan olan islâm da dî-

176 Eşari, *Makâlât*, 216 vd; Neşvânû'l-Himyari, *Hûr*, 147-8.

177 Vargelâni, *Delîl*, I, 63; Kalhâtî, *Keşf*, 147 b, 153 a, 160 b, 226 a; Bârânî, *Muhtasar*, 71.

178 Kıyâmet: LXXV, 22-23.

179 Eşari, *Luma*, 34.

180 En'âm: VI, 103.

181 Sâd: XXXVIII, 15. Aynı şekilde bk.: Yâ-Sîn: XXXVI, 49.

182 Zuhuf: XLIII, 66.

183 Kalhâtî, *Keşf*, 160 b.

184 Vargelâni, *Delîl*, I, 63-68.

nimizdir; emrettiklerini yapar, yasakladıklarından kaçırız” derler.¹⁸⁵ Buna göre, bu esasları tam bilmek ve ona göre davranmak gerektir. Eğer Allah’ın yasakladığı büyük günahlardan biri işlenecek olursa, bu suçlu işleyen temelli cehenneme gider.¹⁸⁶

İbâdiye, Hâricîlerin büyük çoğunluğunun yukarıdaki cümle ile özetlediğimiz, büyük günah işleyenin müşrik olduğu ve temelli cehennemde kalacağı görüşünden, bazı önemli noktalarda ayrılır ve bize göre daha çok Mutezile’ye yaklaşır.

İbâdiye, ne “Allah’tan başka ilâh yoktur” diyen cennete girecektir görüşünü savunan Murcie tarafında, ne de küçük veya büyük günah işlemek suretiyle Allah’a isyan eden kimsenin müşrik olduğunu iddia eden Mârîka (Havâric) tarafında olduğunu söyler.¹⁸⁷

Onlara göre büyük günah işleyen muvâhhid, müşrik değildir; ancak büyük günahları inkâr ettiği takdirde müşrik olur.¹⁸⁸ Ama bununla birlikte ne olursa olsun herhangi bir günahı işleme hususunda ısrar eden şirk girmiş olur.¹⁸⁹ Onlar bu görüşleriyle Necedât’la uyumuş olmaktadır. Zira Necedât, küçük veya büyük günaha ısrar edenin müşrik olduğunu, ısrar etmediği takdirde şirkten kurtulacağını söylerler.¹⁹⁰

Peki büyük günah işleyen şirkten uzaktır (berî), ama nedir? Bu noktada onlar, Allah’ın insanları mü’min ve kâfir olmak üzere iki yere yere (menzile) oturttuğunu söyleyerek, delil olmak üzere şu âyetleri zikrederler:

“İnkâr edenler, bölük bölük cehenneme sürülür...”¹⁹¹,

“Rablerine karşı gelmekten sakmanlar, bölük bölük cennete götürülürler..”¹⁹²

“Şüphesiz ona doğru yolu gösterdik; buna kimi şükreder, kimi de nankörlük.”¹⁹³

185 İsfahânî, *Ağâni*, XX, 98; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 84.

186 Eş’arî, *Makâlât*, 86; Şehristânî, *Milel*, I, 122.

187 Vârgelânî, *Delîl*, I, 29, 30; II, 46 vd; Bârûnî, *Muhtasar*, 4.

188 Eş’arî, *Makâlât*, 102; Seksekî, *Burhân*, 118b-119a. Nitekim Ebû Hamzâmın ve Tâlib-ul-Hakkın nutuklarında büyük günahları işleyenler kâfir olarak anılır. Bk.: İsfahânî, *Ağâni*, XX, 104.

189 Eş’arî, *Makâlât*, 107.

190 Eş’arî, *Makâlât*, 91; Şehristânî, I, 124.

191 Zümer: XXXIX, 71.

192 Zümer: XXXIX, 73.

193 İnsân: LXXXVI, 3.

Artık onlara göre bu iki sınıf bilindikten sonra münâfık da, âsi de, zâlim de, fâsık da, kim olursa olsun, öldüğü takdirde kâfirdir. Küfr, de nîmet küfrü (*Kufr-u Nî'met*) ve şirk küfrü (*Kufr-u Şirk*) olmak üzere ikiye ayrılır.¹⁹⁴

Bu bakımdan büyük günah işleyen bir Müslüman mü'min değil, muvahhidir,¹⁹⁵ kufr-u nî'met içindedir.¹⁹⁶ Bu kimsenin cezâ çekeceği ve cehennemde gideceği şüphesizdir. Fakat cehennemde temelli kalmamak için yegâne kurtuluş yolu tövbedir. Zira İbâdiye'ye göre de tövbe kapısı açıktır. Bir kimse günde yetmiş defa günah işlese ve tövbe etse, sonra tekrar yapıp tekrar tövbe etse bile, Allah kullarının tövbesini kabul eder, günahları bağışlar ve onların ne yaptıklarını bilir.¹⁹⁷

Ayrıca Allah şöyle buyurmuştur: "Ey Muhammed! Benim adıma de ki: Ey kendilerine karşı tutumsuz davranan kullarım! Allah'ın rahmetinden umudunuzu kesmeyin. Doğrusu Allah, günahların hepsini bağışlar. Çünkü O, Bağışlayan'dır, merhametlidir."¹⁹⁸

Bu konuda İbâdiye, ilk büyük imamlarından fırkanın fikir babası Ebû's-Şa'sa Câbir b. Zeyd el-Ezdi'nin görüşlerine uyarak, vaîd'in gerçekleşmesi için üç şart ileri sürerler: 1. İşlenen günahattan tövbe etmemek; 2. Kötülükleri silecek iyiliklerden (*hasenât*) mahrum olmak; 3. Günahlardan geri dönmemek ve Allah'a sığınmamak (*istircâ*).¹⁹⁹ Bu şartları yerine getirmeyen kimse, ister küçük ister büyük günah işlemiş olsun, mutlaka işlediği günahın karşılığını görecektir, cezâsını çekecektir.

Mü'mine düşen küçük veya büyük olsun, günahattan sakınmaktır. Eğer bir kimse büyüğünden sakınmış ve yalnızca küçük günah işlemişse, Allah, onu bağışlar. Ama büyük günah işlemiş bir kişinin, tek kurtuluş yolu, tövbedir. Çünkü Allah, tövbe etmedikçe büyük günahları bağışlamaz.²⁰⁰

Demek oluyor ki İbâdiye, büyük günah işleyen kimsenin, işlediği günahından tövbe etmesi hâlinde, cehennemde temelli kalmayacağı, kâfir-i nî'met olarak cezâlandırılıp, daha sonra cennete geçebileceği görüşünü savunmuş olmaktadır. Ama yine onlara göre, büyük günah

194 Kalhâtî, *Keşf*, 142 b; Bârûnî, 72.

195 *Kıtab fi'l-Fırak*, 57 b.

196 Şehristânî, *Milel*, I, 135; Curcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 630; Bârûnî, *Muhtasar*, 72.

197 Kalhâtî, *Keşf*, 152 b.

198 Zümer: XXXIX, 53.

199 Vargelânî, *D. lil*, II, 35 vd.

200 Vargelânî, *Delîl*, II, 43 vd.; Curcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 584-5.

işleyen tövbe etmediği takdirde, bu durumu, günahıta ısrar demek olacağından şirk sınıfına girecek ve temelli olarak cehennemde kalacaktır.²⁰¹

Buna göre İbâdiye, büyük günah işleyen temelli cehennemde kalır diyen Havâric'den tamamen ayrılırken, Mutezile'ye yaklaşmış olmaktadır. Nitekim Mutezile de, bu konuda aynı şekilde düşünmekte ve iki menzile arasında bir yerde (*el-Menziletu Beyne'l-Menziletayn*) bulunan fâsık'ın tövbe etmesi halinde imâna yaklaşacağını, aksi durumda temelli cehennemde kalacağını söylemektedir.²⁰²

Ehl-i Sünnet ise, tövbe şartı koşmaksızın, Allah'ın Ehl-i Kible'yi temelli cehennemde tutmayacağı görüşünü savunmaktadır.²⁰³

Sonuç olarak İbâdiye, tövbe, kötülükleri silecek iyiliklerin bulunması ve işlenen günahıtan Allah'a sığınarak bir daha işlememek şartıyla Allah büyük günahları bağışladığı için, bu suçu işlemiş birinin temelli cehennemde kalmayacağı görüşünü benimsemektedir.

Görülüyor ki İbâdiye, cemaatin işlerini yürütecek, Allah'ın Kitab'ı ve Resulünün Sünnet'i ile âmel edecek, iyiliği emredip kötülükten yasaklayacak, adâletle hükmedecek takvâ sâhibi, bedenî kusurlardan uzak, olgun bir erkeğin soyuna bakılmaksızın şûrâ yoluyla bir imâm tayininin şart olduğunu ileri sürmek suretiyle, bir husus hâriç, genel hatlarıyla Ehl-i Sünnet'le uyuşmuş olmaktadır. Uyuşulmayan bu şart da Ehl-i Sünnet tarafından ileri sürülen, imamın Kureys'ten olma, şartıdır.

Gerek İbâdiye, gerekse Ehl-i Sünnet, daha az üstün olanın (mef-dûl) imâmetini câiz görürler.

Diğer taraftan Allah'ın Kitab'ından ayrılan imamın bu görevden uzaklaştırılmasını (Azl) zarûri gören İbâdiye'ye karşı, Ehl-i Sünnet imamlara karşı ayaklanmayı reddeder. Bunun içindir ki İbâdiye, Allah'ın Kitab'ından ayrılarak küfre girmiştir diye Osman b. Affan'ın son altı yıllık, Ali b. Ebî Tâlib'in de tahkimden sonraki halifeliklerini redderken, Ehl-i Sünnet doğru ve meşrû görür.

201 Bununla beraber Bârûni (*Muhtasar*, 71), muvahhidlerden günah işlemiş olanların, tövbe şartını anmaksızın, temelli cehennemde kalacaklarını; fakat azâblarının daha hafif olacağını söyler. Onun bu ifadesinden, tövbe etmedikleri takdirde böyle bir sonuçla karşılaşacaklarını belirtmek istediğini anlamak mümkündür. Çünkü kendisi kitabının 72. sayfasında da günahkâr muvahhidin küfrü'n-nî'met'te olduğunu, şirke girmediğini belirttikten sonra, asi bir kimseden tövbe edinceye kadar uzaklaşılması gerektiğini, ona ancak tövbe ettiği takdirde diğer kardeşleri (İbâdi) gibi muamele edileceğini söyler.

202 Curcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 584-5.

203 Eş'ari, *Makâlât*, 474.

İbâdiye, muhalifleri olan Ehl-i Kible'yi ni'metin kâfiri olarak gördüğü halde, Ehl-i Sünnet onların mü'min olduklarını söyler.

İbâdiye cihad'ın her Müslüman üzerine zarurî bir dinî emir olduğunu; Ehl-i Sünnet ise, bu işi üzerine alan bir topluluk bulunduğu takdirde, diğerlerinin sorumluluklarının kalktığını söyler.

İbâdiye, savaştan önce dâvet ,ganimetler, savaş esirleri, emânetler, takıyye gibi konularda Ehl-i Sünnet'le uyuşmaktadır.

Ama islâmın îmânın bir parçası olduğu iddialariyle Ehl-i Sünnet'ten tamamen ayrılmaktadır.

Allah'ın sıfatları konusundaki İbâdiye'nin, Allah'ın bizâtihi Âlim, Kaadir... oluşu şeklindeki görüşü ile, Ehl-i Sünnet'in Allah'ın sıfatlarının Allah'ın ne ayındır ne de gayrıdır şeklindeki görüşü, netice itibariyle lafzî ihtilaflara dayanmaktadır.

Kesin ayrılıklardan biri de Kur'an-ı Kerim'in yaratılması konusundadır. İbâdiye, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu iddia ederken, Ehl-i Sünnet Kur'an'ın kadim olduğunu söyler ve yaratılmış olanın (hâdis), Kur'an'ın sesleri, harfleri ve onlardan meydana gelen kelimeler olduğunu ileri sürer.

İbâdiye, Allah'ın va'd ve va'idinin hak olduğunu , dolayısıyla Hz. Peygamber'in günahkâr kimse için şefaatinin söz konusu olamayacağını; Ehl-i Sünnet ise, Hz. Peygamber'in kıyamet gününde ümmetine şfaat edeceğini ileri sürer.

Allah'ın dilemesi ve iradesinin herşeyi kapladığı ve insanın da Allah'ın yarattığı fiillerin kâsib'i olduğu konusunda İbâdiye ve Eş'ariye hemen hemen aynı görüşleri paylaşırlar.

Allah'ın görülmesi konusunda İbâdiye, bunun dünyada da âhirette de olmayacağı görüşünü; Ehl-i Sünnet ise Allah'ın âhirette görüleceğini savunur.

Büyük günah işleyen kimsenin durumu üzerinde İbâdiye, onun tövbe etmeden öldüğü takdirde temelli cehennemde kalacağını iddia ederken, Ehl-i Sünnet, büyük günah işleyenin mü'min-i âsî olduğunu ve Allah'ın böyle bir kişiyi temelli cehennemde tutmayacağı görüşünü ileri sürer.

İbâdiye ve Ehl-i Sünnet'in uyuştukları ve uyuşmadıkları temel meseleleri özetleyerek, İbâdiye'nin görüşlerini ele aldığımız bu bölümü bitirmiş bulunuyoruz.

SONUÇ

Gördüğümüz gibi İslâmiyette ilk ortaya çıkan mezhep olmak itibarıyla Hâricîler ve ondan ayrılan İbâdiye, İslâm fikir ve mezhepler tarihinde ele alınmış birçok görüşün ilk temsilcileri olmuşlardır.

Hız. Peygamber'in vefatından kısa sayılabilecek bir süre sonra başlayan ictimaî karışıklıklar sonucunda ortaya çıkan bir takım olaylar, kültür bakımından gelişmemiş durumda olan bu insanları oldukça etkilemiştir. Birbirlerine kılıç çeken Müslümanların Allah katındaki durumlarının ne olacağı konusu, Cahiliye devri kabile asabiyetinin yeniden baş kaldırması, merkezî otoritenin sarsılması, yeni fetihler ve zamanın yaptığı tesirle değişen cemiyet anlayışı, gerçekten çok dindar ve fakat bir o kadar da dar görüşlü olan bu insanları, kendi ileri sürdükleri görüşlere, taassupla bağlanmaya sevk etmiştir.

Dinî konulardaki yetersizlikleri, iyi niyetlerine rağmen, İslâm dünyasında beklenen ve beğenilecek olan fikrî gelişmeyi doğurmak yerine, onları eskiye bağlı hayat düzeni ve tefsir anlayışına götürmüştür.

Şöyle ki ileri sürdükleri görüşler, aslında o günün şartları içinde değerli görüşler olduğu halde, taassup, dar görüşlülük ve bilgisizliğin tabii bir sonucu olarak üzerlerinde işlenip geliştirilememiştir.

Nitekim onlar halifenin Kureyş'in dışından da olabileceğine dair, gerçekten İslâmiyetin özü ile bağdaşan bir prensip ortaya atmışlar ve bununla Mutezile'ye tesir etmişlerdir.

Yine Mutezile'ye, büyük günah işleyenin mutlaka cehenneme gideceği, iyiliği emredip kötülüğü yasaklamanın, her Müslümanın tabii görevi olduğu şeklindeki görüşleriyle de tesir etmişlerdir.

Aslında bu görüşler, İslâm düşünce tarihinde ilk defa bu fırka tarafından ortaya atılmış görüşlerdir. Bu görüşler ortaya atıldığı zaman, bir kısım insan bu fikirlere karşı çıkarken, bir kısmı kabul ediyor, başka bir kısmı da tarafsız kalmayı tercih ediyordu. Karşı çıkanlar, itiraz psikolojisinin doğurduğu bir sınırlılıkla, söylenenlere kulak tıkıyor; fikri

ileri süren taraf ise, fikrine itiraz edilmiş olmasının yarattığı bir asabiyet ve taassupla, fikirlerine sınıksız yapışıyordu. Bunun içindir ki, İslâm düşünce tarihinde ilk olarak ileri sürüldüğünü söylediğimiz bu görüşlerin akisleri büyük olmuş, geniş yankılar uyandırmıştır.

Diğer taraftan hiçbir fikir hareketinin, başkalarından faydalanmaksızın gelişemediği ve vücut bulamadığı bir gerçektir. Böyle olunca, ortaya atılmış olan fikirler, mezheplerin kendi delillerine ve metodlarına uygun bir şekilde ele alınarak işlenir. Bu konuda mezhebin metodu ne ölçüde sağlamsa, işlenen fikrin sağlamlığı ve ömür kazanması da o ölçüde olur.

İşte Havâric, bu fikirleri ilk defa ortaya atmış olmasına rağmen, durumları yeterli olmadığı için, bu fikirler etrafında bir ilmi disiplin yaratabilmek ve bunları işleyebilmekten uzak kalmıştır. Ve neticede bu fikirler Mutezile tarafından işlendikten sonra, Havâric'in günümüze uzanan kolu İbâdiye tarafından, büyük ölçüde Mutezile'nin işlediği şekilde benimsenmiş ve devam ettirilmiştir. İbâdiye'nin bugün varlığını sürdürmesinin ve fikirlerini savunabilecek kadar kuvvetli oluşunun bir sebebi de, Mutezile'nin sağlam akılcı metodlarından büyük ölçüde faydalanmış olmasıdır.

Meselâ ,büyük günah işleyen hakkında, başlangıçta verilen sert hüküm, İbâdiye'ce Mutezile'nin savunduğu, tövbe etmek şartıyla temelli cehennemde kalmayacağı şeklindeki görüş istikametinde değiştirilerek ele alınmıştır.

İbâdiye, yine Mutezile'den faydalanmak ve onun paralelinde olmak üzere, Allah'ın sıfatları konusunda onlar gibi düşünmüş ve Tevhid prensibine bağlı kalarak Allah'ın yegâne sıfatının Kıdem olduğunu, diğer sıfatların da Allah'ın zâtına ait bulunduğunu söylemiştir.

Bu anlayışın bir sonucu da Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ileri sürmüşler ve Allah'ın dünya'da da âhirette de görülemeyeceği fikrini savunmuşlardır.

Va'd ve va'id konusuna, tamamen Mutezile'nin görüşleri açısından bakan İbâdiye, böylece peygamberlerin şefa'at konusunu da kaldırmış olmaktadır.

Bize göre İbâdiye'nin İslâm düşüncesine getirdiği en önemli fikirlerden biri hilâfet konusunda olmuştur. Bu görüşleriyle gerçekten modern bir demokratik anlayışın, o günkü temsilcileri olan Havâric ve İbâdiye, Devlet Başkanlığı gibi önemli bir mevkiyi, belli bir soy ve kabile-

nin inhisarından koparıp, bu makama şartlarını taşıyan her Müslümanın seçimle getirilebileceği anlayışını cesâret ve ısrarla savunmuşlardır.

Dinî ve siyasî yönden İslâmiyetin çizdiği hedefler istikametindeki bu görüşün, o günün şartları içinde, Kureys'in otoritesine karşı çıkan demokratik anlayışın tipik bir örneği olduğu açıktır. Bu anlayışlarıyla onlar, insanların eşitliği ve idarenin, kim olursa olsun, dini ayakta tutabilecek olana serbest bir seçimle verilmesi gerektiği prensiplerini savunmuş oluyorlardı.

Görülüyor ki İbâdiye, içlerinden çıktığı Hâricîlerin hilâfet hakkındaki görüşlerine sonuna kadar uymakla birlikte, diğer görüşlerinde, ilk defa kendileri tarafından ortaya atılmış olmasına rağmen, büyük çoğunluğu ile Mutezile, kısmen de Ehl-i Sünnet'le uyuşma hâlinindedir.

Böylece İbâdiye, diğer Hâricî fırkaları arasında, Ehl-i Sünnet'e en yakın olma özellikleri ile, günümüzde de kendilerine mahsus itikâdî ve fikhî sistemlerini devam ettirme imkân ve şansına sâhip olmuşlardır. Yukarıda da söylediğimiz gibi bunun bir sebebi de şudur:

İbâdiye, kendi içine kapanarak, dar bir hayat ve düşünce anlayışını benimseyen ve böylece bugün varlıkları silinmiş diğer Hâricî fırkaların aksine, çeşitli İslâm mezheplerinin kendilerine uygun düşen anlayışlarından faydalanma yoluna giderek, hareketlerine hız ve yön verecek, devam imkânlarını sağlayacak kaynakları benimsemiş ve günümüze ulaşmıştır.

BİBLİYOGRAFYA*

- Ahmed Emin**, *Fecru'l-İslâm*, Kahire 1964.
Duhâ'l-İslâm, I-III, Kahire 1357 / 1938.
Zuhru'l-İslâm, I-IV, Kahire 1961.
- Ali Yahyâ Muammer**, *el-İbâdiyye fî-Mevkûbî't-Târîh*, I-III, Kahire 1964-
Beyrut 1966.
- el-Âmidî**, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Ali b. Muhammed b. Sâlim et- Tağlebî
eş-Şâfiî (631 / 1233),
Ebkâru'l-Efkâr fî-Usûli'd-dîn, Ayasofya Ktb. Nu. 2165-2166.
- Arnold, T.W.**,
İntişâr-ı İslâm Târîhi, Çev. M. Halil Hâlid, İstanbul 1343.
- Atay, Dr. Hüseyin**, *Kur'an'a Göre İmân Esasları*, Ankara 1963.
- el-Aynî**, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed (855 / 1451),
Umdetu'l-Kârî li-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, I-XI, İstanbul 1308.
İkdu'l-Cumân fî-Târîhi Ehl'iz-Zamân, Veliyüddîn Efendi Ktb. Nu.
2374-2396.
- el-Bağdâdî**, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir el-İsferâyînî et-Temîmî
(429 / 1037),
Kitâbu Usûli'd-Dîn, İstanbul 1928.
el-Fark beyne'l-Fırak, Thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd,
Kahire, (trç).
- Bağdâtlî**, İsmâil Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn ve Âsâ-
ru'l-Musannifîn*, I-II, İstanbul 1961-1955.
- el-Barûnî**, Ebû'r-Rebi' Suleymân,
Muhtasarı Târîhi'l-İbâdiyye, Tunus 1357 / 1938.
- el-Barûnî**, Ebû'l-Kâsım,
Hayatu Suleymân Bâşâ el-Bârûnî, Kahire 1367 / 1948.

* Yazarı bilinmeyen eserler, sona eklenmiştir.

- Basset, Rene,**
Berrâdî, *İslâm Ansiklopedisi* (IA), II.
- Bechenes, M.,**
Şemmâhî, *İA*.XI.
- el-Belâzurî,** Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279 / 892),
Ensâbu'l-Esrâf ve Ahbâruhum, Süleymâniye Ktb. Reisülküttâb
Bl. Nu. 597-598.
- el-Berrâdî,** Ebû'l-Fazl Ebû'l-Kâsım b. İbrâhîm ed-Demmerî (IX / XV),
*Kitâbu'l-Cevâhiri'l-Muntekât fî-İtmâmi mâ-Ahlâ bihi-Kitâbu't-Ta-
bakât*, Kahire 1302.
- De Boer, T. J.,**
İslâm'da Felsefe Târîhi, Çev. Yaşar Kutluay, Ankara 1960.
- Brockelmann, Prof. Dr. Carl,**
Geschichte der Arabischen Litteratur, I-V (I-II: GAL.; III-V:
SUPPL.), Leiden 1936-1949.
İslâm Milletleri ve Devletleri Târîhi, I., Çev. Doç. Dr. Neşet Çağatay,
Ankara 1954.
- el-Buhârî,** Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (256 / 870),
Sahîh, I-VIII, İstanbul 1315.
- Buhl, Fr.,**
Sıffîn, *İA*.X.
- el-Câhız,** Ebû Osmân Amr b. Bahr (255 / 869),
el-Beyân ve't-Tebyîn, I-IV, Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn,
Kahire 1948.
Kitâbu'l-Hayavân, I-VII, Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn,
Mısır 1945.
- Cevâd Ali,** *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*, I-VIII, Bağdad 1959.
- el-Cezerî,** Muhammed b. Abdillâh (VII / XIII.), *Kitâbu'l-Muhtara' fî'r-
Reddi alâ-Ehl-il-Bida'*, Köprülü Ktb. Nu. I, 852.
- Corci Zeydan,** *el-Arab kable'l-İslâm*, Kahire 1908.
- Curcânî,** Ali b. Muhâmmmed es-Seyyîd eş-Şerîf (816 / 1413),
Şerhu'l-Mevâkıf, Kahire 1266.
- Çağatay, Prof. Dr. Neşet,**
İslâm Öncesi Arap Târîhi ve Câhiliye Çağı, Ankara 1971.
- Çağatay, Prof. Dr. Neşet- Doç. Dr. İ. Agâh ÇUBUKÇU,**
İslâm Mezhepleri Tarihi, I, Ankara 1965.
- Çelebi, Dr. Ahmed,**

- et-Târîhu'l-İslâmî ve 'l-Hadâratu'l-İslâmiyye*, I-II, Kahire 1969-1970.
- Derveze, M. İzzet,**
Asru'n-Nebiyy ve -Bietuhu kable'l-Bi'set, Beyrut 1964.
- ed-Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282 / 895),**
el-Ahbâru't-Twâl, Thk. Abdulmunîm Âmir, Kahire 1960.
- Doğrul, Ömer Rıza,**
İslâm Târîhi, X (Sadı-ı İslâm-İlk İhtilâf ve İhtilâller), İstanbul 1935.
- Ebû Muhammed, Kitâbu'l-Fırak, Atıf Efendi Ktb. Nu. 1373.**
- Ebû Tâlib el- Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî (386 / 996),**
Kâtû'l-Kulûb, I-IV, Mısır 1351 / 1932.
- Ebû Yûsuf, Yâ'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Kûfî (182 / 789),**
Kitâbu'l-Harâc, Çev. Ali Özek, İstanbul 1970.
- Ebû Zehra, Muhammed,**
İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Târîhi, Çev. E. Rubi Fiğlalı-Osman Eskicioğlu, İstanbul 1970.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil (324 / 936),**
Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'hülâfu'l-Musallîn, Nşr. Helmut Ritter, Wiesbaden 1963.
Kitâbu'l-İbâne, Haydarâbâd 1367 / 1948.
Kitâbu'l-Luma' fî'r-Reddi alâ-Ehli'z-Zeyği ve'l-Bida', Nşr. Richard j. Mc Carthy, Beyrut 1953.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (505 / 1111),**
İhyâu Ulûmî'd-Dîn, I-IV, Kahire -Matbaâtu'l-İstikâme, (trz.).
Faysalu't-Tefrika, Kahire 1901.
Fadâihu'l-Bâtuniyye, Leiden 1956
- Gibb, H.A.R.,**
Mohammedanism, Newyork 1958.
- Gibb, H.A.R.-H.J. KRAMERS,**
Uthman, *Shorter Encyclopedia of Islam*, Leiden 1953.
- Goldzhier, Ignaz,**
el-Akîdetu ve's-Şerîatu fî'l-İslâm, Ar. Çev. Dr. M. Yûsuf Mûsâ, A. Hasan Abdulkâdir, A. Abdulkak, Mısır (trz.).
- el-Ğitâ', Muhammed el-Huseyin Al-i Kâşif,**
Aslu's-Şîa ve Usûluhâ, Necef 1385 / 1965.
- el-Ğurâbî, Ali Mustafa,**
Târîhu'l-Fıraki'l-İslâmiyye, Mısır 1959.
- el-Hamid, Salih b. Ali,**

- Târthu Hadramevt*, I-II, Cidde 1968.
- Hamidullah, Muhammed,**
İslâm Peygamberi, I-II, Çev. M. Saîd Mutlu -Salih Tuğ, İstanbul 1966-1969.
- el-Hanefî, Ebû Osmân b. Abdillâh b. el-Hasan el-İrâkî (VI/ XII?),**
el-Fıraku'l-Mufterika beyne, Ehli'z-Zeyğî ve'z-Zandaka, Suleymaniye Ktb. Nu. 791.
(trk, trc. *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, Çev. Yaşar Kutluay, Ankara 1962).
- Hasan İbrâhim Hasan, Târthu'l-İslâm**, I-IV, Kahire 1964.
- el-Hemdânî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Yâ'kûb (334 / 945),**
el-İklîl min-Ahbârî'l-Yemen ve Ensâbi Himyer, X, Thk. Muhibbud-dîn el-Hatîb, Kahire 1368.
Sıfatu Cezîreti'l-Arab, Nşr. Muhammed b. Abdillâh en-Necdî. Mısır 1953.
- Hitti, Dr. Philippe,**
Târthu'l-Arab, I-II, Dâru'l-Keşşâf yay. 1965.
- Hommel, F.,**
Arabistan (İslâmiyetten Evvel Arabistan), *İA. I.*
- el-Hudari Beg, Muhammed,**
Muhâdarâtu Târhi'l-Umemi'l-İslâmiyye, Kahire 1382.
- Işık, Dr. Kemâl,**
Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, Ank. 1967.
- İbn Abdî'l-Berr, Ebû Omer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed (463 / 1071),**
el-İstiâb fî-Mâ'rifeti'l-Ashâb, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, I-IV, Kahire (trz.).
- İbn abd Rabbîhi, Ebû Omer Ahmed b. Muhammed el-Endelusî (328 / 939,**
el-İkdu'l-Ferîd, I-VII, Kahire 1948.
- İbn Battûta, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî (779 / 1377),**
Rihletu İbn-i Battûta, Beyrut 1384 / 1964.
(Trk. trc.: *Seyahatnâme-i İbn Batûta*, I-II, Çev. Mehmed Şerif, İstanbul 1335-1340.)
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597 / 1200),**
el-Muntazam fî-Târhi'l-Umem, Köprülü Ktb. 1172-1175.
Kitâbu Sıfuti's-Safve, I-IV, Haydarâbâd, 1355-6.
Telbîsu İblîs, Mısır 1928.
- İbn Ebi'l-Hadîd, Abdulhamîd Hibetullah b. Muhammed b. el-Hüseyn (655 / 1257),**

- Şerhu Nehci'l-Belâğa*, I-IV, Beyrut 1954.
- İbnu'l-Esir**, İzzuddîn Ebû'l-Hasan b. Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî (630 / 1232),
el-Kâmil fî't-Târîh, I-XIII, Beyrut 1385- 6 / 1965-6.
Usdu'l-Gâbe fî-Mâ'rifeti's-Sahâbe, I-IV, Mısır 1280.
el-Lubâb fî-Tehzîbi'l-Ensâb, I-III, Kahire 1356-1369.
- İbn Ebi Şeybe**, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm (234 / 848),
el-Musannaf (Kitâbu'l-Fiten), Nûr-u Osmâniye Ktb. Nu. 1221.
- İbn Hacer**, Şihâbuddîn Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Kenânî el-Âskalânî (852 / 1448),
el-İsâbe fî-Temyizi's-Sahâbe, I-IV, Mısır 1323-25 / 1905-7.
- İbn Haldun**, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ebî Bekr Muhammed el-Hadramî (808 / 1405),
Mukaddime, Mısır 1284 (Trk. trc. Zâkir Kâdirî Ugan, I, III, İstanbul 1954-57).
Kitâbu'l-İber ve Dîvânu'l-Mubtedâ ve'l-Haber fî-Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve min-Âsârihim min-Zevî's Sultânî'l-Ekber, I-VII, Mısır 1284.
Şifâu's-Sâil li-Tehzîbi'l-Mesâil, Thk. Prof. Muhammed b. Tâvit et-Tancî, İstanbul 1957.
- İbn Hanbel**, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed (241 / 855),
Musned, I-VI, Mısır 1313.
- İbn Hazm**, Ebû Muhammed Ali el-Endelûsî ez-Zâhirî (456 / 1063),
Kitâbu'l-Fasl fî'l-Milel ve 'l-Ehvâ ve'n-Nihâl, I-V, Bağdad (trz.).
- İbn Hişâm**, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Meâfirî el-Himyerî (218 / 838),
es-Sîretu'n-Nebeviyye, I-IV, Kahire 1955 (Trk. trc. Prof. Dr. Neşet Çağatay-Prof. Dr. İzzet Hasan, C. I, Ankara 1971).
- İbnu'l-Kelbi**, Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib b. Bişr (204-6 / 819-21) *Put-lar Kitabı (Kitâbu'l-Asnâm)*, Çev. Beyzâ Düşüngen, Ankara 1969.
- İbn Kesir**, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Omer (774 / 1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut 1966.
- İbn Kuteybe**, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim ed-Dîneverî (276 / 889),
Uyûnu'l-Ahbâr, I-IV, kahire 1963.
el-Maârif, Thk. Servet Ukkâşe, Mısır 1960.
Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs, Mısır 1326.
- İbn Mâce**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (275 / 888),

- Sunen*, I-II, Nşr. Fuad Abdulbâkî, Mısır 1372-3 / 1952-3
- İbn Manzur**, Cemâleddîn Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem (711 / 1311)
Lisânu'l-Arab, I-XV, Beyrut 1955.
- İbnu'l-Murtazâ**, el-Mehdî li-Dînillah Ahmed b. Yahyâ (840 / 1437),
el-Bahru'l-Zehhâr, I-II, A.Ü.D.T.C.F. Ktb. İsmâîl Saib Bl. Nu. I. 2893-2471.
Kitâbu'l-Milel ve 'n-Nihal min-Eczâi'l-Bahri'z-Zehhâr, AÜ. DTCF. Ktb. İsmâîl Saib Bl. I. 2463.
Kitâbu'l-Milel ve 'n-Nihal min-Eczâi'l-Bahri'z-Zehhâr el - Câmiül i-Mezâhib'i-Ülemâi'l-Emsâr, Nşr. Dr. M. Cevad Meşkûr, Tebriz 1959.
- İbnu'n-Nedim**, Ebûl-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebî Yâ'kûb (385 / 995),
el-Fihrist, Nşr. Gustav Flügel, Beyrut 1964.
- İbn Razik**, Selîl (1274 / 1850),
History of Imams and Saiyyids of Omân, İng. Çev. George Pedcy Badger, London 1871.
- İbn Sa'd**, Ebû Abdillâh Muhammed (230 / 844),
et-Tabakâtu'l-Kubrâ, I-IX, Nşr. Eduard Sachau, Leiden 1322 / 1940.
- İbn Teymiye**, Takıyyuddîn, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm (728 / 1263),
Kitâbu'Î-mân, Kahire 1325.
- İrfan Abdulhamid**, *Dırâsât Fî'l-Fırak ve'l -Akâidi'l-İslâmiyye*, Bağdad 1967.
- el-İsfahânî**, Ebû'l-Ferec Ali b. Huseyin b. Muhammed (356 / 967),
Kitâbu'l-Ağânî, I-XXI, Kahire 1923-1935.
- el - İsferyînî**, Ebû'l-Muzaffer (471 / 1078),
et-Tabîr fî'd-Dîn ve Temyîzu'l-Fıraki'n-Nâciyeti anî'l-Fıraki'l-Hâlikîn, Kahire 1940.
- el-İstahrî**, Ebû İshak İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî (IV / X.),
el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Thk. Dr. M. Câbir Abdu'l-Âl el-Hûrî, Kahire 1381 / 1961.
- el-Kâdî el-Beydâvî**, Ebû Saîd Abdullah b. Omer (685 / 1282),
Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, İst. 1285.
- Kâdî İyâd**, Ebû'l Fazl İyâd b. Mûsâ b. İyâd el-Yaksubî (544 / 1149),
Şerh'u Sahîh-i Muslim (el-Musemmâ bi-İkmâli'l-Mû'lim), Nûr-u Osmâniye Ktb. Nu. 1035-1036.
- Kafâfî**, Dr. M. Muhammed,
The Rise of Kharijism According to Ebu Sa'id Muhammed

- b. Sa'îd al-Azdî al-Qalhâtî, *Bulletin of the Faculty of Arts*, Vol. XIV-Part. I, Kahire 1952.
- el-Kalamâvî**, Suheyr,
Edebu'l-Havâric fî'l-Asri'l-Emevî, Kahire 1945.
- el-Kalhâtî**, Ebû Saîd Muhammed b. Saîd el-Ezdî (X / XVI.?),
el-Keşf ve'l-Beyân, British Museum L. Or. Nu. 2606.
- el-Kalkaşendî**, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abdillab (821 / 1418),
Nihâyetu'l-Ereb fî-Mâ'rifet'i Ensâbi'l-Arab, Thk. Ali el-Hâkânî, Bağdad 1958.
- Kutluay**, Dr. Yaşar,
İslâmiyette İtikaâdî Mezheplerin Doğuşu, Ank. 1959.
- Kutluay**, Doç. Dr. Yaşar,
İslâm ve Yahudî Mezhepleri, Ankara 1965.
Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri, Ank. 1968.
İbâdilere Ait Bazı Metinler, AÜ *İlâhiyat F. Dergisi*. XV. Ankara 1967.
- Lammens**, H.,
Muaviye, *İA*. VIII.
- Lewicki**, Tadeusz,
Une Chronique Ibâdite "Kitâb as-Siyar" d'Abdû'l-Abbâs Ahmad aş-Şimmâhî, avec quelques remarques sur l'origine et l'histoire de la Famille de Şammahis, *Revue des Etudes Islamiques*, VIII. (1934).
De quelques textes Inédits en vieux Berbère Provenant d'une Chronique Ibâdite anonyme, *Revue des Etudes Islamique (REI)*, VIII, (1934).
Les Subdivisions de l'Ibâdiyya, *Studia Islamica*, IX, Paris 1958.
al-Ibâdiyya, *Encyclopedia de l'Islam, Nouvelle Edition*, III, Leiden 1968.
Nükkâr, *İA*. IX.
- el-Makdisî**, Mutahhar b. Tâbir (IV / X?),
el-Bed' ve't-Târîh, I-VI, Paris 1899-1916.
- el-Makrizî**, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed (845 / 1442),
Kitâbu'l-Hutat, I-IV, Mısır 1324.
en-Nizâ ve 't-Tehâsum fî-mâ Beyne- Benî Umeyye ve Benî Hâşim, Mısır 1937.
- el-Mâverdî**, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâ-

- dî (450 / 1058),
el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Kahire 1327 / 1909.
- el-Mes'ûdî**, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Huseyin b. Ali (346 / 957),
Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher, I-IV, Beyrut 1385 / 1965.
- el-Minkarî**, Nasr b. Muzâhim (212 / 827),
Vak'at-u Siffîn, Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kabire 1382.
- Motylnski**, A. de C.,
 Bibliographie du Mzab-Les Livres de la Secte Abadhite, *Bulletin de Correspondance Africaine*, 4e. Annee, Tome. III, Alger 1885.
 L'Aqida des Abadhites, *Recueil de Memoires et de Textes Publie en l'Honneur du XIV. Congres des Orientalistes*, Alger 1905.
 Abdullah b. Ibâz, *IA.*, I.
 Abdurrahman b. Rüstem, *IA.*, I.
 Dercînî, *IA.*, III.
 Ebâdîler, *IA.*, IV.
 Ebû Hâtim, *IA.*, IV.
- el-Muberrred**, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd (285 / 898),
el-Kâmil fî'l-Lugat-i ve 'l-Edeb-i ve 'n-Nahv-i ve 't-Tasrîf, I-III, Thk. Dr. Zeki Mubârek-Ahmed Muhammed Şâkir, Mısır 1355-6 / 1936-7.
- Muslim**, Ebû'l-Huseyin Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (261 / 874),
Sahîh, I-IV, Nşr. M. Fuad Abdalbâkî, Mısır 1374-5 / 1935.
- Nâfi**, Muhammed Mebrûk,
Asr mâ-kable'l-İslâm, Kahire 1952.
- en-Nâşî**, Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed el-Enbârî (293 / 906),
Kitâbu Usûli'n-Nihal, Bursa-Haraçcioğlu Ktb. 1309 / 1.
- en-Nesefî**, Ebû'l-Maîn (571 / 1175),
Tabsıratu'l-Edille, Süleymâniye Ktb. Fâtih Bl. Nu. 2907.
- Neşvânu'l-Himyerî**, Ebû Saîd (573 / 1178),
el-Hûru'l-İyn, Thk. Kemâl Mustafa, Kahire 1948.
- en-Nevbahtî**, Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ (III / IX),
Fıraku's-Şîa, Thk. M. Sâdık Âl-i Bahri'l-Ulûm, Neced (trç).
- en-Nisâbûrî**, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî (468 / 1075),
Esbâbu'n-Nuzûl, Kahire 1379 / 1959.
- Nuaym b. el-Hammad**, (228 / 843),
Kitâbu'l-Fiten ve 'l-Melâhim, Atıf Efendi Ktb. Nu. 602.
- en-Nuaymî**, Dr. Selim,
Zuhûru'l-Havâric, *Mecelletu'l-Mecmâi'l-İlmiyyi'l-İrakî*, XV, Bağ-

dad 1378 / 1967.

O'leary, De Lacy,

İslâm Düşüncesi ve Târihteki Yeri, Çev. Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay, Ankara 1971.

er-Râzî, Fahreddîn (606 / 1209),

İ'tikâdâtü Fırakî'l-Muslimîn ve'l-Muşrikîn, Kahire 1356 / 1938.

Reşid Rızâ, Muhammed,

el-Menâr, X, Mısır 1325 / 1907.

Salem, Elie Adib,

Political Theory and Institutions of the Khawârij, Baltimore 1956.

es-Sâlimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Humeyyid b. Sellûm (1332 / 1914),

Tuhfetu'l-A'yân bi-Sîret-i Ehl-i Umân, I-II, Nşr. Ebû İshâk İbrâhîm İtfiyyîş, Kahire 1961.

Schacht, J.,

Bibliothèques et Manuscrits Abadites, *Revue Africaine*, 100 (1956).
Sur L'Expression Sunna du Prophete, *Melanges H. Masse*, Tahran 1963.

es-Seksekî, Ebû'l-Fazl Abbâs b. Mansûr b. Osmân (683 / 1284),

el-Burhân fî-Ma'rifet-i Akâid-i Ehl-i'l-Edyân, Nûr-u Osmâniye Ktb. Nu. 4919.

Smith, Percy,

The Ibadhites (el-Ibadhiya or el-Abadhiya), *The Moslem World*, XII (1922).

Smogorzewski, Z.,

Essai de bio-bibliographie Ibadite-Wabbite-Avant propas, *Rocznik Orientalistyczny*, V (1927).

eş-Şehrestânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed (548 / 1153),

el-Milel ve'n-Nihal, I-II, Thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Kahire 1961.

eş-Şemmâhî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebî Osman Said b. Abdilvâhid el-İfrenî el-Âmirî (928 / 1522).

Kitâbu's-Siyer, AÜ. DTCF. Ktb. İsmâil Sâib Bl. Nu. 1. 1568

Şibli, Mevlânâ Nu'man-Süleymân Nedevî

İslâm Târihi (Asr-ı Saâdet), Çev. Ömer Rıza (Doğrul), I-VII, İstanbul, 1928

eş-Şirvânî, Muhammed Emîn b. Sadreddin Emîn (1036 / 1626),

- Risâle fi-İcmâl-i Ahvâlî'l-Mezâhibi'l-Muhtelifi*, AÜ. DTCF. Ktb. İsmâîl Saib Bl. Nu. I. 3174.
- et-Taberî**, Ebû Câ'fer Muhammed b. Cerîr b. Rustem (310 / 922),
Târîhu'r-Rusûl ve 'l-Mulûk, I-III, Nşr. M. j. De Goeje, Leiden 1879-1881.
- et-Taberî**, Muhibbuddîn Ebû Ca'fer Ahmed (694 / 1295),
er-Riyâdu'n-Nadara fi-Menâkibi'l-Aşere, I-II, Kahire 1327.
- Tâ-Hâ Huseyin**, *el-Fitnetu'l-Kubrâ*: 1. Osmân, Kahire 1966. 2. *Ali ve Benûhu*, Kahire 1966.
- Thomson**, William,
Khârijitism and the Khârijites, *Mc Donald Presentation Volume*, 1933.
- et-Tirmizî**, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279 / 892),
Sunen, I-II, Kahire 1292.
- Tritton**, A.S.,
Muslim Theology, London 1947.
- Üçok**, Dr. Bahriye,
İslâm'dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler, Ankara 1967.
- Vagheri**, Laura Veccia,
The Ali-Muaviya Conflict and the Khârijite Secession reexamined in the Light of Ibâdite Sources, *XXII. Congr. Or.* 1951 (*Section: IV-Islamic Studies*), II (1957).
- el-Vâkıdî**, Mûhammed b. Omer (207 / 822).
Kitâbu'l-Meğâzî, I-III, Nşr. Marsden Jones, London 1966.
- el-Vergelânî**, Ebû Yâ'kûb Yûsuf b. İbrâhîm (570 / 1174),
Kitâbu'd-De-lîl li-Ehli'l -Ukûl li-Bâğî's-Sebîl bi- Nûri'd-Delîl li-Tah-kîk-i-Mezhebi'l-Hakk bi'l-Burhân ve 's-Sıdk (*Kitâbu'd-Delîl ve'l-Burhan*), Mısır 1306 (Bârûniyye Matb. Taş bsm).
- Vida**, G. Levi Della,
Hâriciler, *İA.* V / 1.
Osmân b. Affân, *İA.* IX.
Sufriye, *İA.*X.
- Welfenson**, Israil,
Târîhu'l-Yehûd fi-Bilâdi'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm, Mısır 1927.
- Wellhausen**, Julius,

- İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1960.
Arap Devleti ve Sukûtu, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963.
Ahzâbu'l-Muârazati's-Siyâsiyeti'd-Diniyyet-i fî-Sadri'l-İslâm: el-Havâric ve 'ş-Şîa, Arap. Çev. Abdurrahman Bedevî, Kahire 1958.
- Wensinck, A. J.**,
Nâfi b. el-Ezrak, *İA. IX.*
- el-Yâ'kûbî**, Ahmed b. Ebî Yâ'kûb b. Câ'fer b. Vehb b. Vâzih el- Kâtib el-Ahbârî (292 / 905),
Târîhu'l-Yâ'kûbî, I-III, Necef 1358.
- Yâkût**, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (626 / 1228),
Mû'cemu'l-Buldân, I-VIII, Mısır 1323-4 / 1906.
- ez-Zebidî**, Zeynuddîn Ahmed b. Ahmer b. Abdillatif (893 / 1488),
Tecrid-i Sarîh, I-XI, Çev. Kâmil Miras., İst. 1936-48.
- ez-Zebidî**, Muhibbuddîn Ebîl-Feyz es-Seyyid Muhammed Murtezâ el-Huseynî el-Vâsitî (1205 / 1790),
Tâcu'l-Arûs min-Cevâhiri'l-Kâmûs, I-X, Mısır 1306-1307 / 1980.
- ez-Zehabî**, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (747 / 1346),
Siyer-u A'lâmî'n-Nubelâ, I-III.
Thk. Dr. Selâhaddîn el-Muneccid, Kahire 1962.
- Zellum, Abdulkâdir**,
Umân ve'l-İmârâtu's-Seb', Beyrut 1963.
- ez-Ziriklî**, Hayreddîn,
el-A'lâm, Beyrut 1969.
- , *el-İmâme ve's - Siyâse*, I-II. (İbn Kuteybe'ye nisbet olunur),
Thk. Dr. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1967.
- , *Kitâb fî-l-Fırak*, Bursa-Haraçcioğlu Ktb. Nu. 1390 / 2.
- , *Risâle fî Beyâni'l-Fıraki'l-İslâmiyye*, Süleymâniye Ktb. Şehîd Ali Paşa Bl. Nu. 2787.

İNDEKS *

A

- Abbâsî(ler), 89, 95, 96, 97, 100, 101
 Abd Menaf soyu, 36
 Abd Rabbihi'l-Kebîr, 75
 Abd Rabbihi es-Sağîr, 75
 Abdulazîz b. Abdîllah, 93
 Abdulazîz b. İbrâhim el-İrgenî, 18
 Abdulcebbâr b. Kays, 99
 Abdullah b. el-Abbâs, 25, 58, 59-64, 87
 Abdullah b. Âmir, 35
 Abdullah b. Ebî'l-Havsâ' et-Tâ'i, 69
 Abdullah b. Habbâb, 66, 119
 Abdullah b. İbâd, 73, 74, 80, 82-86, 91, 109, 114, 120
 Abdullah b. el-Kevvâ' el-Yeskuri, 57, 63, 64
 Abdullah b. Mes'ûd, 54
 Abdullah b. Ömer, 22, 33, 109
 Abdullah, b. Sa'd b. Ebî Serh bk. İbn Ebî Serh
 Abdullah b. es-Saffar, 73, 74, 80, 83
 Abdullah b. Sebe', 37, 38, 42, 43
 Abdullah b. Yahyâ el-Bârûni, 18
 Abdullah b. Yahyâ el-Kindî, 91, 92
 Abdullah b. Vadîn, 75
 Abdullah b. Vehb er-Râsîbî, 64-66, 68, 84, 85, 111, 112, 114, 119
 Abdullah b. ez-Zubeyr, 72, 73, 77, 83, 86, 91, 98
 Abdulmelik b. Hamîd, 96
 Abdulmelik b. Mervan, 14, 85-87, 114
 Abdulmelik b. Muhammed b. Atıyye es-Sa'dî, 94
 Abdulvahid b. Süleyman, 93
 Abdulvehhâb b. Abdurrahman b. Rustem, 90, 101, 102, 117
 Abdurrahman b. Abdîllah b. Osman es-Sakafi, 70
 Abdurrahman b. Habîb, 99
 Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as, 87
 Abdurrahman b. Mulcem el-Murâdî, 68
 Abdurrahman b. Rustem, 100, 101, 102, 114, 115
 Abdurrahman b. Udeys el-Belevî, 38
 Acârîde, 98, 118
 A. de C. Motylinski, 11
 Adıyy b. Hâtem, 42
 Ağlebîler, 102
 Ahmed Emîn, 56
 el-Ahnef b. Kays, 64, 84, 85
 Hz. Âişe, 22, 31, 33, 40, 41, 73
 Hz. Ali bk. Ali b. Ebî Tâlib
 Ali b. Ebî Tâlib, 26, 31-34, 37-44, 46-53, 55, 57-60, 63-69, 73, 81, 82, 84, 85, 105, 109, 110, 112, 116, 118
 Ali Yahyâ Muammer, 16
 Allah'a sadakât ahdi (el-Bey'atu-Lillah), 116
 Ammâr İ. Yâsir, 36, 43, 45
 Amr b. el-Âs, 44, 46, 48, 52, 60, 62, 68
 Arap Yarınması, 19, 26, 90
 Arap(-lar), 19, 20, 21, 23, 24, 28, 29, 31, 32, 40, 55, 69, 79, 113
 Ashâb-ı Tâat, 104
 Âslu'l-Mezheb, 87
 Aşere-i Mübeşşere, 33
 Atıyye b. el-Esved, 73
 Aynî, 10
 Azerbeycan, 51
 Âzzâbe (gizlenmişler), 117

* Dipnotlar İndekse dâhil edilmemiştir. İndekste yer adları siyah; mezhep, kâvim ve hânedan isimleri aralık; kitap adları italik; şahıs isimleri düz olarak dizilmiştir.

B

- Bağdâdî, 75, 114, 134
Bahreyn, 97
Bânîkya, 70
Basra, 43, 44, 55, 66, 68, 70-74, 76, 80, 83-91, 98, 99, 102, 115, 118, 132
 Basra Hâricileri, 83
 Basra Meşâyihî, 96, 115, 117
Batu Trablus, 99, 100
 Bedr, 55
 Belâzurî, 10, 76
 Belc b. Ukbe el-Ezdi el-Hâricî, 91, 93, 94
el-Bendeniceyn, 67
 Benû Hâşim, 34, 55, 76
 Benû Kays, 74
 Benû Temîm, 48, 74
 Benû Umeyye, 34, 55
Berka, 100
 Berrâdî, 11, 13, 16, 17, 85
 Beşîr b. Sa'd, 29, 30
 Beyhesiye, 128
Beyrut, 16
Bilâdu'l-Cerid, 102, 103
Bilâdu'z-Zenc, 97
Bingazi, 100
 Bistâm b. Ömer b. el-Musîb ed-Dâbbî, 87
 British Museum, 15
 Brünnow, 55

C

- Câbir b. Zeyd el-Ezdi, 84-88, 95, 137
 Câfer b. es-Semmâk el-Âbdî, 88
 Câhuz, 88
Cambridge, 13
 Carl Brockelmann, 11, 15
Cebel Nefûse, 11, 12, 13, 18, 99, 100, 102, 103, 105
 Cebriye, 114
 Cehmiye, 22
 Cemaatu'l-muslimin, 85
 Cemel Vak'ası, 33, 42, 43, 49, 51
Cerbe, 11
 Cerîr b. Âbdillah, 44
Cezâyir 18, 100
 Charles Rieu, 15
 Cibril hadîsi, 126

- el-Culendâ b. Mes'ûd, 95, 97
 Cumeyyil b. Hâmis es-Sa'dî, 15

D

- ed-Dahhâk b. Kays, 46
 Dâr-ı küfr, 76
 Dâru Bağy, 122
 Dâru Harb, 122
 Dâru'l-İmân (imân bölgesi), 123
 Dâru's-Şirk (şirk bölgesi), 123
 Dâru Tevhîd, 122
Demmer, 11
 Dercîni, bk. Ebû'l-Abbâs Ahmed ed-Dercîni
 Dirârîye, 114
Dicle, 55
 Dîneveri, 10, 47
Divân, 87
Dûmetu'l-Cendel, 52

E

- Ebrehe b. es-Sabbah, 93, 94
 Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd, 11
 Ebû'l-Abbâs Abdullah b. İbrahim el-Ağleb et-Temîmî, 102
 Ebû'l-Abbâs Ahmed ed-Dercîni, 12, 111
 Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Osman Saîd b. Abdilvâhid eş-Şemmâhî el-Yefrenî el-Âmirî bk. Şemmâhî
 El-û'l-Abbâs es-Seffah, 95
 Ebû Ammâr Abdulhamîd el-A'mâ, 117
 Hz. Ebû Bekir, 27-32, 50, 51, 73, 85, 105, 106, 109, 116, 118
 Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye et-Temîmî, 64, 71-74, 83, 84, 95
 Ebû Câfer Abdullah, 89, 90
 Ebû Câfer el-Mansûr, 95, 100
 Ebû Eyyûb Hâlid el-Ensârî, 67, 68
 Ebû'l-Fazl Ebû'l-Kâsım b. İbrâhim el-Berrâdî ed-Demmerî bk. el-Berrâdî
 Ebû Fudeyk, 73
 Ebû Hafs b. Ebî'l-Mukdâm, 128
 Ebû Hafs Ömer b. Câmî el-İbâdî, 18
 Ebû Hamza, 109, 114, 119, 123, 124
 Ebû Hamza el-Muhtar b. Âvf el-Ezdi el-Basrî, 90, 91, 92, 93, 94, 115
 Ebû'l-Hâris el-İbâdî, 133
 Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, 9, 75, 116, 134

Ebû Hâtim Ya'kûb b. Habîb el-Melzuzî, 100, 101
 Ebû'l-Hattab, 100
 Ebû Hureyre, 23
 Ebû'l-Huzeyl el-Allah, 134
 Ebû İshak İbrâhim İtfiyyîş, 18
 Ebû'l-Kâsım Saîd b. Abdillâh, 97
 Ebû Kuhâfe bk. Hz. Ebû Bekir
 Ebû Kudâme Yezid b. Fendîn el-İfrenî, 101, 102, 117
 Ebû Meryem es-Sa'dî et-Temimî, 69
 Ebû Mihnef, 47, 48
 Ebû Muhammed Abdullâh b. Humeyyid b. Sellûm es-Sâlimî bk. es-Sâlimî
 Ebû Muhammed en-Nehdî, 88
 Ebû Mûsâ el-Eş'arî, 48, 52, 57, 59
 Ebû'r-Rebî Suleyman el-Bârûnî, 13, 18
 Ebû Saîd Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, 15, 83, 105, 131
 Ebû Sâkin Âmir eş-Şemmâhî, 11, 17
 Ebû Süfyan, 32
 Ebû's-Şa'sâ Câbir b. Zeyd bk. Câbir b. Zeyd el-Ezdî
 Ebû Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-Ceytâlî, 17
 Ebû Tâlût, 73, 77
 Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, 27, 28
 Ebû Ubeyde Muslim b. Ebî Kerîme et-Temimî 87-92, 98, 99, 115, 118
 Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhim el-Vargelânî, 14, 17
 Ebû Yezîd Mahlad b. Keydâd, 103, 117
 Ebû Yûsuf, 116
 Ebû Zekeriyâ el-İrgenî, 103
 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Vargelânî, 12, 90
 Ebû Zerri'l-Gıfârî, 36, 43
 Ehl-i Bağy, 123
 Ehl-i Bahreyn, 36
 Ehl-i Bedr, 35
 Ehl-i Beyt, 31, 32
 Ehl-i İstikâmet, 131
 Ehl-i Kible, 120, 138, 139/
 Ehl-i Nuhayle, 68
 Ehl-i Ridde, 55
 Ehl-i Sünnet, 9, 10, 14, 15, 26, 30, 35, 105, 111, 113, 114, 116, 120, 125, 128, 130-135, 138, 139, 142

Ehvaz, 55, 74, 77, 84
 Elie Adib Salem, 114, 120
 Emevî(-ler), 12, 14, 16, 35, 36, 40, 50, 51, 85, 88, 89, 90, 105, 106, 116, 119, 122, 123, 124
 el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Munker, 57, 64, 92, 119
 Ensâr, 28-30, 36
 Esleme b. Zur'a, 72
 Eş'arî bk. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî
 Eş'ariye, 130, 133, 139
 Eş'as b. Kays, 47-49, 51, 52, 64, 68
 el-Eşter, 42, 46
 Evs, 28, 30
 Ezârika, 120, 121, 123, 124, 125
 Ezd, 74
 el-Ezhârû'r-Riyâdiyye fi-Eimmet-i ve Mûlûki'l-İbâdiyye, 18
 Ezra kıyye, 77, 81, 82
 Ezruh, 52

F

Fahreddin Râzî, 114
 Hz. Fâtuma, 31
 Fâtîmîler, 117
 Fars, 55
 Fedek, 31
 Fersiyye, 105
 Ferve b. Nevfel el-Eşcâî, 67, 69
 el-Fethu'l-Mubin fi Sireti's-Sadât, 13

G

Cassân b. Abdillâh el-Yahmedî el-Ezdî, 96
 Gazzâlî, 127
 G. Levi Della Vida, 34
 George Percy Budger, 13
 Gibb, 56
 Goldzhier, 56
 Güney Arabistan, 91

H

Habîb b. Mesleme, 46
 Haccac b. Yûsuf, 87, 88, 95
 Hâcib et-Tâî, 89
 Hadramevt, 89-92, 94-96, 112, 118
 Hafs b. Ebî'l-Mukdâm (Mikdam), 104
 Hafsiye, 104, 128
 el-Hakem b. Ebî'l-Âs, 35

Halef b. es-Semh, 105
 el-Halefiyye, 105
 Hâlid b. Abdillâh, 88
 Hamza b. Sinan el-Esedî, 65
 Hamziyye, 98, 118
 Hanzale b. Beyhes, 73
 el-Hâris b. Murre el-Abdî, 67
 el-Hâris b. Telid el-Hadramî, 99
 el-Hâris el-İbâdî, 104
 Hârisiye, 104, 133, 134
Harûra, 52, 57, 111, 112, 114
 Hz. Hasan, 69
 el-Haseniyye, 105
 Hâşim b. Utbe, 45
 Haşviye, 129
 el-Hatimu'l-Behilî bk. Yezîd b. Mâlik
 Havsara b. Vedâ' b. Mes'ûd el-Esedî, 69
 Hayyan b. Zabyân es-Sulemî, 70
 Hazrec, 28, 30
 Hevvâre boyu, 99
 Hıristiyan(-lar), 17, 60, 120
 Hicaz, 37, 72, 90
 Hidayet ve Dalâlet imanları, 86
Hind, 55, 98
History of the Imams and Saiyyids of Oman, 13
Horasan, 89, 98
 Hubab b. el-Munzir, 28
Hudeybiye, 59
 Hurkus b. Zuheyr es-Sa'dî, 48-49, 55, 64, 65
 hurûc, 87, 91, 123
 Hz. Hüseyin, 72

I - İ

The Ibadhites, 17
Irak, 35-37, 87, 88, 90, 95
 İbâdî Meşâyihi, 115
el-İbâdiyye fi-Libya, 16
el-İbâdiyye fi Mevkibi't-Tarih, 16
el-İbâdiyye fi-Tûnus, 16
 İbn Abbas, bk. Abdullâh b. Abbas
 İbn Atıyye, 123, 124
 İbn Battûta, 114, 125
 İbnu'l-Cevzî, 10
 İbn Ebî Muayt, 46
 İbn Ebî Serh, 35, 46
 İbnu'l-Esir, 10, 90, 92
 İbn el-Ezrak bk. Nâfi' b. el-Ezrak
 İbn Haldûn, 10, 99

İbn Havkal, 91
 İbn İzâri, 102
 İbn Kesir, 10
 İbn Kuteybe, 10
 İbn Mes'ûd, 36
 İbn Nedim, 9
 İbn Rustem, bk. Abdurrahman b. Rustem
 İbn Sagîr, 114
 İbnu's-Sevdâ bk. Abdullâh b. Sebe,
 İbn Ummi'l-Hakem bk. Abdurrahman b.
 Abdillâh b. Osman es-Sakafi
 İbn Ziyâd bk. Ubeydullâh b. Ziyâd
 İbn Zubejr, bk. Abdullâh b. Zubejr
 Hz. İbrâhim, 19
İfrikiye, 35, 99, 100, 102
 İlba' b. el-Heyssem, 42
 İlim taşıyıcıları (hamalatu'l-ilm), 89,
 90, 91, 95, 98, 99, 105
 imâmu'l-ahkâm, 99, 112
 İmâmu'l-Bey'a, 113
 İmâmi'd-difâ'a (Savunma imamı), 97, 99, 101,
 103, 112
 İmâmu Ehli't-Tahkik ve'l-Umde (ve'l-Âdl),
 85
 İmâmu'l-Muslimîn, 112
İran, 88, 98
 İsfehâni, 87
 İsferâyini, 84
 Hz. İsmâil, 19
 İsmâil b. Ziyad en-Nefûsî, 99
İspanya, 104
 İstikâmet ve adâlet ehli, 83
 İstikâmet ve İman ehli, 83
 İsti'râz, 76, 82, 84, 120, 121
 İstitâat, 133, 134
 İyâs b. Muaviye, 88

K

kaade, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 84, 123
 kader, 22, 23, 24, 133
 Kaderiye, 133
Kâdisiye, 51
 kâfir-i nimet, bk. kuffârun bi'n-Niâm
Kahire, 12-18
Kalhât, 125
 Kalkaşendî, 83
Kâmûsü's-Şeriâ, 15
 Karamita, 97

Karzin, bk. Ebû Ubeyde Muslim b. Ebî Kerîme
Kavâidi'l-İslâm, 17

Kayravan, 99, 100, 101

Kays b. Sa'd b. Ubâde, 40, 67

Kerbelâ, 72

el-Kesf ve'l-Beyân, 15, 16

Kirtas olayı, 26

kıyâm, 93, 116

Kinâne b. Bişr el-Leysî, 38

Kinde, 51

Kirman, 98

Kitâbu'l-Ahkâm, 120

*Kitâbu'l Cevâhiri'l-Muntekât fi-İtmâm-ı mâ
Ahlâ bihi Kitâbu't-Tabakât*, 11, 17

*Kitâbu'd-Delîl li-Ehli'l-Ukûl li-Bâği's-Sebîl
bi-Nûri'd-Delîl li-Tahkiki Mezhebi'l-Hakk
bi'l-Burhân ve's-Sıdk*, 14, 15, 17

Kitâb fi'l-Furak, 134

Kitâbu'l-İzâh, 17

Kitâbu Kanâtiri'l-Hayrât, 17

Kitâbu'l-Luma' el-Murdiya, 18

Kitâbu's-Sire ve Ahbârü'l-Eimme, 12

Kitâbu's-Siyer, 12, 17, 90

Kitmân (devri), 85, 89, 90, 104, 111, 112

Kudeyd, 93, 94

Kûdîn bk. Ebû Ubeyde Muslim b. Ebî Kerîme

Kudüs, 34, 36, 52, 55 57, 60, 64, 65, 66, 68,
69, 70, 71, 90

kuffâr-ı niâm, 120

Kuffârun bi'n-Niâm ve'l-Ahkâm, 80, 82

Kufru nîmet, 137, 138

Kureyş(-liler), 28, 31-36, 55, 56, 59, 82,
113, 114, 138, 140, 141

kurra, 46

Kuteyre b. Fulân es-Sekûnî, 38

kuûd, 76, 84, 85, 89

Kuzey Afrika, 10, 83, 98, 99, 101, 103, 104,
117

L

Lâ hukme illâ Lillah, 110

Lemeye, 100

Les Subdivisions del-İbâdiyya, 17

Levâte, 100

Lewicki, 94, 98, 102, 105, 111

Libya, 100

M

Mağara, 29

Mağrib, 12, 13, 89, 99, 100, 103, 105, 107

Mağrib hattı, 12

makâlât, 9

Ma'kil b. Kays er-Riyâhî el-Yerbûî, 70

Makrizî, 10

Masqueray, 87, 90, 103

Measkeru's-Sultân, 122

Medâm, 51, 64, 65

Medine, 19, 21, 35-38, 40, 42, 50, 72, 85, 93,
94, 98, 119

mefdûl, 117, 138

Medyen, 55

el-Mehdî (Ebû Abdillâh Muhammed), 89

Mekke, 19, 21, 37, 40, 68, 72, 79, 90-94, 123

el-Menziletu Beyne'l-Menziletayn, 138

Mervan (b. el-Hakem) 35, 36, 93, 94, 98

Mervân b. Muhammed, 86, 90, 91

Mescid-i Aksâ, 61

Mesleku'z-Zühûr (Açık yol), 112

Mes'ûdî, 10, 111

mevâlî, 69, 113

Mısır, 34, 37, 40, 46, 98, 99

Mikdad b. el-Esved, 34

Milel ve Nihal, 9, 10, 16, 77, 107

Mina, 35

Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî, 47, 55, 68, 71

Muâviye, 12, 36, 44-47, 51, 52, 57, 58, 62,
64, 68-72, 86

Muâz b. Cuveyn et-Tâf, 70

Muberred, 76

Mudar, 55, 69

el-Mufaddal, 94

el-Muğîre b. Şû'be, 69, 70

Muhâcir(-ler), 28-30, 36

el-Muhakkime bk. el-Muhakkimetu'l-U-
lâ.

el-Muhakkimetu'l-Ulâ, 75, 80, 81, 83, 85,
89, 105, 108, 110, 113-116, 119, 122, 123

Muhammed b. Abdad, 98

Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Affan, 96

Muhammed b. Aflah (Rüstemî İmam), 12

Muhammed b. Bûr, 96

Muhammed b. Ebî Bekr, 39

Muhammed b. el-Eş'as el-Huzâf, 100

Muhammed b. İsmâil b. Abdillâh el-Hâziri, 97

Muhammed b. Yûsuf İtfiyyîş el-Mzâbî el-Mağribî, 18

Muhammed Kafâfî, 16

el-Muhamnâ b. Ceyfer, 96

el-Muhtar, 86

Muhtasarü Târihi'l-İbâdiyye, 13, 18

muhkem ve müteşâbih, 22, 135

Murcie, 114, 129, 130, 134, 136

Murre b. Ubeyd, 84

Mus'ab (b. Zubeyr.) 86

Mûsâ b. Ebî Câbir, 96

Muslim b. Ukbe el-Murri, 72

el-Mustevrid b. Ulefe et-Temimî, 70

Müşterikun fi'l-Mulk, 118

Mutezile, 22, 23, 111, 114, 116, 129-136, 138, 140-142

muvaahhid(ler), 128, 136, 137

el-Muzayhira, 91

Müller, 51

mü'min-i âsî, 139

Mzab, 104

N

Nâfi' b. el-Ezrak, 73-78, 80, 83-85, 120

nakalatu'l-İlim, bk. İlim taşıyıcıları

Nallino, 56

Neccâriye, 131

Necdet b. Âmir el-Haneffî, 73, 76, 77, 79, 110, 111

Necdiyye, 77, 81, 82

Necedât, 123, 124, 125, 136

Necran, 19

en-Nefâsiyye, 105

Neffâtâ, 105

Nefûse, 99, 102

Nefzâve, 100, 102

Nehrevan, 65-70

Neş'etu'l-Mezhebi'l-İbâdî, 16

Neşvânu'l-Himyerî, 27, 83

Nezva, 96, 97

Hız. Nuh, 79

Nuhayle, 68, 69

en-Nukkâr (inkar edenler), 101, 102, 103, 105, 117

en-Nûkkâriye, 117

Nusayr b. Sâlih el-İbâdî, 102

O - Ö

Hız. Osman, 14, 32-44, 50, 51, 55, 56, 73,

81, 82, 85, 105, 109, 116, 120, 138

Hız. Ömer, 26-29, 33, 35-37, 50, 54, 55, 73,

85, 105-106, 109, 115-116, 118

Ömer b. Abdilaziz, 88, 116

Ömer b. Hafız b. Osman b. Ebî Sufra, 100, 101

Ömer b. Ramazan et-Tulâtî 18

P - R

Paris, 13

Percy Smith 17

Peygamberlerin Şefaâtı, 132,

Philippe Hitti, 34

putperest(-lik), 19, 28

Râşid b. en-Nazr, 96

Rebeze, 36

Rebia(-lı), 50, 55, 74

ric'at, 37

Ridde, 55

Risâle fi-Badi't-Tevârih Ehl-i Vâ di Mzâb, 18

S

Sâbie, 131

Sabiin, 131

Sa'd b. Ubâde, 28, 30

Sadrâte, 102

Saad b. el-Âs, 36

Sakifetu Beni Sâide, 28, 30, 31

Sâlim b. Sa'lebe el-Âbsî, 42

Sâlimî, 17, 18, 87, 97

es-Salt b. Mâlik el-Harûsî, 96

San'a, 37, 92-94

Sa'saa b. Sûhan el-Abdî, 58

Sayyâd, 99

Schacht, 11

Şehl-i Cûhâ, 55

Sebeiye, 49

Sehm b. Câlîb et-Temimî el-Huceymî, 71

Sekkâkiyye, 105

Selâme b. Saîd (Seleme b. Sa'd), 99

Selim b. Rezik, 13

Seyf b. Ömer, 51

Seyyid Saîd, 115

Siffîn, 33, 44, 47, 49, 51, 53, 57, 63, 70

Sicilmâse, 100

Sicilya, 104

Sinan b. Âsım, 85
Siyer-i Nebî, 12
Smogorzewski, 11
Sudon, 104
Sufriiler, 100
Sufriyye, 81, 82, 84, 95, 123, 125,
Suhâr b. el-Abdî (el -Abbas) 84, 88
Sullemu'l-Amme ve'l-Mubtediîn ilâ-Mârife-i
Eimmeti'd-Din, 18
Suriye, 26, 37, 44, 45
Suvdan b. Humran es-Sekûni, 38

Ş

Şam, 40, 67, 94
Şebes b. Rib'î et-temîmî, 57 64,
Şebibiye, 114
Şehristânî, 86, 114, 134
Şehrizâr, 69.
Şemmâhî, 12, 13, 16, 17, 88, 89, 90, 98
Şerhu'l-Akide, 18
Serhu Akideti't-Tevhîd, 18
Şerh-u Usûli'd-Diyânet, 18
Şeyban b. Abdülaziz el-Yeşkuri, 95
Şia, 25, 26, 33, 111, 114, 129
Şii (-ler), 32, 43, 49
Şii-Fatımiler, 102, 103,
Şirk küfrü, 137
Şuayb b. Mu'arrif, 101, 102
Şurât, 83, 87
Şureyh b. Evfâ, 42, 49, 65
şûrâ 33, 34, 70, 96, 97, 99, 101, 114, 115

T

Tabakâtu'l-Meşâyih, 11
Taberî, 10, 31, 37, 42, 43, 48, 75, 90, 92
Tâhert, 100, 101, 102, 117, 118
tahkîm, 47, 51, 54, 56-59, 63-64, 66, 81, 84,
105, 109, 116, 118
Tâif, 35; 94
takiyye, 76, 82, 125, 139
Talha (b. Ubeydullah), 33, 38-42, 50, 73
Tâlibu'l-Hak (Abdullah b. Yahyâ), 92-94, 98-
99, 112, 115
Tebâle, 86
teberri, 75, 86
Temim (-li), 52, 55, 84

teşbih, 129
Thamzon, 56
Tirmizî, 23
Trablus, 12, 100, 102
Trablusgarb, 100, 102, 103,
Tubne, 100
Tuhfetu'l-A'yân bi-Siret-i Ehl-i Umân, 13
Tunus, 14, 18

U

Ubey b. Ka'b, 36
Ubeydullah b. Ömer, 45
Ubeydullah b. Ziyad, 71, 72, 73, 74, 84
Uhud, 55
Uman, 13, 15, 36, 83, 87, 89, 90, 94,-98, 102
103, 113-115, 118, 123, 131
Umdetu'l-İbâdiyye, 87
el-Umeriyye, 105
Urve, 31
Urve b-Udeyye, 48, 55
Usûlü'd-Diyânât, 18

Ü

Ümeyye oğulları, 69
Üsâme, 26

V

va'd ve vaid, 132, 133, 134, 139, 141,
Vâdi'l-Kurâ, 94, 123, 124
Vâkidi, 94
Varfecûm, 100
Vargla, 102, 103, 104
Vargelanî, 131
el-Vâris b. Ka'b el-Harûsi, 96.
Vâsil b. Atâ, 120
Vasilik, 37
vasiyet, 26, 32
Vehb er-Râsibî, 70
Vehbiye, 84, 101, 103, 105
velâyet, 92
el-Velid b-Ukbe, 35
Vilâyâtu'd-Difa'â (savunma illeri), 103

W

Welhausen, 34, 51, 55

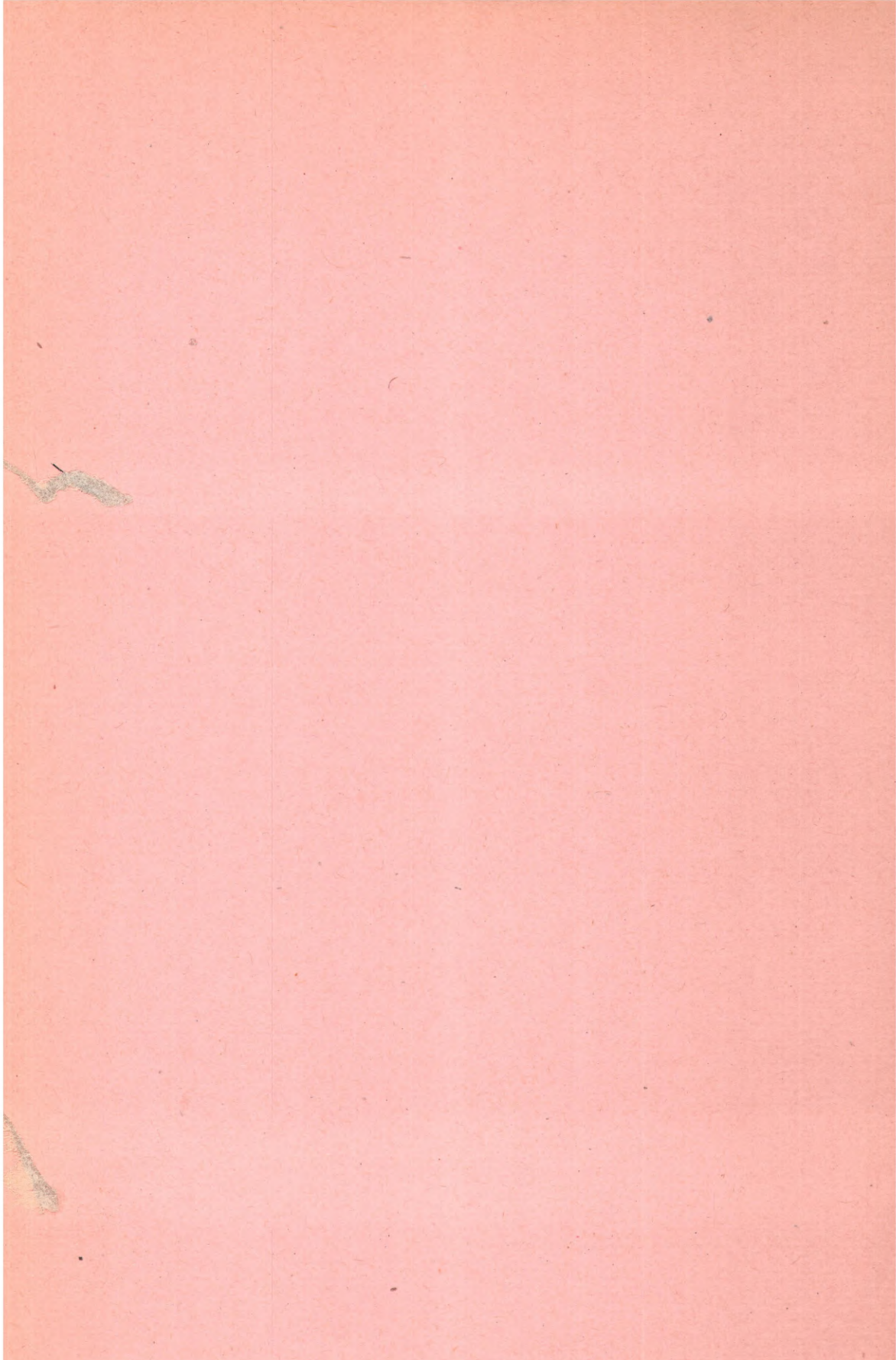
Y

Yahudi, 19, 37, 42, 43, 60
Ya'kûbî, 10
Yaşar Kutluay, 15, 16
Yemâme, 73, 76, 77
Yemen, 19, 50, 89-95, 112
Yermük, 51
Yezîd, 72, 73, 74, 84, 86, 98
Yezîd b. Abdülmelik, 88
Yezîd b. Ebî Muslim, 87
Yezîd b. Hâtim, 101
Yezîd b. Kays el-Erhabî, 63
Yezîd b. Mâlik, 71

Yezîd b. Uneyse, 104, 132
Yezidiye, 104, 131, 132
Yezû b. Muhalleb, 88

Z

Zenâte boyu, 99
Zengibar, 10, 98, 104
Zeyd b. Husayn et-Tâî, 47, 65, 66
Zeydiye, 116, 130, 134
Ziyâd b. Ebihî, 71
Ziyâd b. en-Nadr el-Hârisî, 58, 63
zuhûr, 89, 90
Zur'at b. el-Burc et-Tâî, 48, 49
Zübeyr (b. Avvâm), 33, 38-42, 50, 73

Fiyatı: 250 Lira